Fatma Nur GÜNGÖR

OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ ÜRDÜN'ÜN İDARÎ VE SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ ÜRDÜN'ÜN İDARÎ VE SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI

Fatma Nur GÜNGÖR

İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI
ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

Bursa 2026

2026

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ ÜRDÜN'ÜN İDARÎ VE SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI

(DOKTORA TEZİ)

Fatma Nur GÜNGÖR

Danışman:
Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ

BURSA - 2026

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalı'nda 711722005 numaralı Fatma Nur GÜNGÖR'ün hazırladığı "**Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Ürdün'ün İdarî ve Sosyo-Kültürel Yapısı**" başlıklı doktora tezi ile ilgili savunma sınavı, 12/03/2026 günü ……. - …… saatleri arasında yapılmıştır. Alınan cevaplar sonunda adayın …… (başarılı / başarısız) olduğuna ……..… (oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Âdem APAK
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Hüseyin GÜNDAY
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Mustafa POLAT
Balıkesir Üniversitesi

Üye
Dr. Öğr. Üy. Mustafa SOYCAN
Uşak Üniversitesi

12/03/2026

DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: …/…./……

Tez Başlığı/Konusu: **"Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Ürdün'ün İdarî ve Sosyo-Kültürel Yapısı".**
Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 155 sayfalık kısmına ilişkin, 05/02/2026 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin) aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı **%9** 'tir.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kaynakça hariç
2- Alıntılar hariç/dahil
3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.
Gereğini saygılarımla arz ederim.

12/03/2026

Adı Soyadı:	Fatma Nur GÜNGÖR
Öğrenci No:	711722005
Anabilim Dalı:	İslâm Tarihi ve Sanatları
Programı:	Doktora
Statüsü:	☐ Y. Lisans ☒ Doktora

Danışman
Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ
12/03/2026

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum "**Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Ürdün'ün İdarî ve Sosyo-Kültürel Yapısı**" başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

12/03/2026

Adı Soyadı: Fatma Nur GÜNGÖR

Öğrenci No: 711722005

Anabilim Dalı: İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

Programı: İslâm Tarihi

Tezin Türü: Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Fatma Nur GÜNGÖR
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : İslâm Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı : İslâm Tarihi
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Mezuniyet Tarihi : …. / …. / 2026
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ

OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ ÜRDÜN'ÜN İDARÎ VE SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI

Ürdün, tarihsel süreç içerisinde Bizans İmparatorluğu'nun ardından İslâm fetihleriyle Müslümanların egemenliği altına girmiş; Emevî, Abbasî, Eyyûbî ve Memlük dönemlerini takiben 1516 yılında Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine dâhil olmuştur. 19. yüzyılın sonlarında Sultan II. Abdülhamid döneminde yürütülen merkezîleşme ve modernleşme politikaları, Osmanlı taşra idaresinin yeniden düzenlenmesiyle birlikte Ürdün'ün idarî ve sosyo-kültürel yapısında belirgin değişimlere yol açmıştır. Bu dönüşümde, Hicaz Demiryolu'nun önemli bir bölümünün Ürdün topraklarından geçmesi belirleyici rol oynamıştır.

Bu tez, II. Abdülhamid döneminde Ürdün'ün idarî ve sosyo-kültürel yapısını Osmanlı arşiv belgeleri başta olmak üzere salnâmeler, vakfiyeler, seyahatnameler ve çağdaş araştırmalar ışığında incelemektedir. Çalışmada Belkâ, Havran, Kerek ve Maan sancakları merkez alınarak vilayet idaresinin işleyişi, kaza ve nahiye düzeyindeki idarî hiyerarşi, yerel nüfuz yapıları, demografik çeşitlilik, vakıflar, dinî kadrolar, eğitim faaliyetleri ele alınmaktadır. Ayrıca Batılı devletlerin bölgede yürüttüğü misyonerlik faaliyetlerinin yerel yapı üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra telgraf ve posta teşkilatı ile Hicaz Demiryolu gibi ulaşım ve haberleşme altyapısının bölgedeki idarî ve ekonomik dönüşüme etkileri değerlendirilmiş, bu gelişmelerin Ürdün'ün sosyo-kültürel yapısına yansımaları analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Ürdün, II. Abdülhamid Dönemi, Hicaz Demiryolu, Telgraf ve Posta Teşkilatı, Misyonerlik Faaliyetleri, Osmanlı Taşra İdaresi.

ABSTRACT

Name and Surname : Fatma Nur GÜNGÖR
University : Bursa Uludağ University
Institute : Institute of Social Sciences
Field : Islamic History and Islamic Art
Subfield : Islamic History
Degree Awarded : PhD Thesis
Date of Degree Awarded : …. / …. / 2026
Supervisor : Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ

THE ADMINISTRATIVE AND SOCIO-CULTURAL STRUCTURE OF JORDAN DURING THE REIGN OF SULTAN ABDULHAMID II ACCORDING TO OTTOMAN ARCHIVAL DOCUMENTS

Jordan, following the Byzantine period, came under Muslim rule with the Islamic conquests; after the Umayyad, Abbasid, Ayyubid, and Mamluk periods, it was incorporated into the Ottoman Empire in 1516. In the late 19th century, the centralization and modernization policies implemented during the reign of Abdulhamid II led to significant transformations in the administrative and socio-cultural structure of the region through the reorganization of the Ottoman provincial administration. In this process, the passage of a substantial part of the Hejaz Railway through Jordanian territory played a decisive role.

This thesis examines the administrative and socio-cultural structure of Jordan during the reign of Abdulhamid II, drawing primarily on Ottoman archival documents as well as yearbooks, waqf deeds, travelogues, and contemporary research. The study focuses on the sanjaks of Belka, Havran, Kerek, and Maan, examining the functioning of provincial administration, the administrative hierarchy at the district and sub-district levels, local power structures, demographic diversity, waqfs, religious personnel, and educational activities. Additionally, the study assesses the impact of missionary activities conducted by Western nations in the region on local structures. In addition, the impact of transportation and communication infrastructure—such as the telegraph and postal systems and the Hejaz Railway—on administrative and economic transformation in the region has been assessed, and the reflections of these developments on Jordan's sociocultural structure have been analyzed.

Keywords: History of Islam, Jordan, Abdülhamid II Period, Hejaz Railway, Telegraph and Postal Service, Missionary Activities, Ottoman Provincial Administration.

ÖNSÖZ

Tarihsel süreçte birçok uygarlığın kesişim noktası olan Ürdün, Osmanlı Devleti'nin taşra yönetimi bağlamında dikkatle incelenmesi gereken bölgelerden biri olarak öne çıkmaktadır. Özellikle II. Abdülhamid döneminde gerçekleştirilen modernleşme girişimleri, taşra idarî yapıları üzerinden değerlendirildiğinde, Hicaz Demiryolu'nun önemli bir bölümünün Ürdün topraklarından geçmesi, bölgenin idarî ve sosyo-kültürel dönüşümünde kayda değer etkiler bırakmıştır. Osmanlı arşiv belgeleri temel alınarak hazırlanan bu çalışma, yalnızca idarî yapıların işleyişini değil, aynı zamanda Ürdün'ün sosyo-kültürel ve demografik özelliklerini çok boyutlu biçimde ele alma hedefi taşımaktadır. Bu doğrultuda gerçekleştirilen analizler, akademik literatüre katkı sağlamanın yanı sıra Ürdün'ün Osmanlı dönemiyle ilgili tarihsel algısının yeniden değerlendirilmesine imkân tanımaktadır.

Çalışmamız giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Girişte, araştırmanın amacı, kapsamı, yöntemi ve başlıca kaynakları tanıtılmıştır. Birinci bölümde Ürdün'ün siyasî tarihi ile II. Abdülhamid dönemi Osmanlı Ortadoğu politikasına ve bölge yönetimine ilişkin genel bir çerçeve sunulmuştur. İkinci bölümde, Ürdün'ün Osmanlı döneminde bağlı bulunduğu Suriye Vilayeti içinde konumlanan idarî teşkilatlanması ele alınmıştır. Bu kapsamda Belkâ, Havran, Kerek ve Maan sancakları ile bunlara bağlı kazaların idarî yapısı arşiv belgeleri ve salnâmeler ışığında değerlendirilmiştir. Ürdün'ün sosyo-kültürel yapısının incelendiği üçüncü bölümde bölgenin demografik yapısı ve nüfus özelliklerinin yanında vakıflar, eğitim-öğretim faaliyetleri ve dinî kurumların yönetimi, bölgede Batılı devletler tarafından yürütülen misyonerlik faaliyetleri ele alınmıştır. Dördüncü bölümde ise posta ve telgraf teşkilatı ile Hicaz Demiryolu Projesi'ne yer verilmiştir. Bu çerçevede telgraf hatlarının teşekkülü, güzergâhları ve işletme maliyetleri incelenmiş, Hamidiye Hicaz Demiryolu Projesi'nde yer alan hac menzilleri ve istasyonlar ile demiryolunun Ürdün'ün sosyo-ekonomik yapısı üzerindeki etkileri analiz edilmiştir.

Tez sürecimde bilgi, birikim ve rehberliğiyle araştırmamı yönlendiren, akademik gelişimime büyük katkılar sunan değerli danışmanım Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ'a en derin teşekkürlerimi sunuyorum. Akademik görüşlerinden faydalandığım ve katkılarını esirgemeyen Prof. Dr. Adem APAK ile Prof. Dr. Hüseyin GÜNDAY hocalarıma da teşekkürlerimi arz ederim. Kaynaklara erişimim konusunda sağladıkları kolaylıkların yanı sıra bölgeye dair deneyim ve tecrübelerini benimle paylaşan IRCICA Araştırma ve Yayınlar Başkanı Prof. Dr. Cengiz TOMAR'a, Ürdün Yunus Emre Enstitüsü eski başkanı Dr. Cengiz EROĞLU'na ve Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ'e değerli katkılarından ötürü teşekkür ederim. Nazik teşvikleriyle bu alana yönelmemde önemli rol oynayan T.C. eski Ürdün Büyükelçisi Sayın Murat KARAGÖZ'e en derin şükranlarımı sunuyor, kendisini rahmet ve minnetle anıyorum. Ayrıca tezimi dikkatle okuyarak kıymetli geri bildirimleriyle çalışmama katkı sunan Dr. Fatma Gül ALTUN'a, arşiv kaynaklarıyla ilgili çalışmam sırasında karşılaştığım bazı zorlukları aşmamda desteğiyle yol gösteren Dr. Fatih ÇİL'e ve bu süreç boyunca manevi desteklerini hiç esirgemeyen sevgili aileme ve dostlarıma gönülden müteşekkirim.

Fatma Nur GÜNGÖR
Bursa-2026

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **iii**
YEMİN METNİ ..... **v**
ÖZET ..... **vi**
ABSTRACT ..... **vii**
ÖNSÖZ ..... **viii**
İÇİNDEKİLER ..... **ix**
TABLOLAR LİSTESİ ..... **xii**
ŞEKİLLER LİSTESİ ..... **xiv**
KISALTMALAR ..... **xv**
GİRİŞ **1**
I. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI 1
II. ARAŞTIRMANIN METODU 2
III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI 3
A. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi 4
B. Salnameler 4
C. Vakfiyeler ve Şahsiyet Kayıtları 7
D. Araştırma Eserleri 8

BİRİNCİ BÖLÜM

ÜRDÜN SİYASÎ TARİHİ VE II. ABDÜLHAMİD'İN ORTADOĞU POLİTİKASI **11**
I. ÜRDÜN ADININ MENŞEİ 11
II. ÜRDÜN COĞRAFYASI VE İKLİMİ 12
III. ÜRDÜN TARİHİ (İSLAM FETİHLERİNDEN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNE KADAR) 13
A. İslam Hâkimiyetinde Ürdün (629-1516) 13
B. Ürdün'ün Osmanlı Hakimiyetine Girmesi (1516-1876) 18
IV. ABDÜLHAMİD'İN MERKEZİYETÇİ POLİTİKALARI EKSENİNDE ÜRDÜN'DE İDARÎ DÖNÜŞÜM 19
A. Panislamizm (İttihâd-ı İslâm) 19
B. Osmanlı Taşra Yönetimi 21
C. 1871 İdâre-i Umûmiye-i Vilayet Nizâmnâmesi ve Osmanlı Vilayet Sisteminin Yeniden Yapılanması 22

İKİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE ÜRDÜN'ÜN BAĞLI BULUNDUĞU İDARÎ ÜST YAPI: SURİYE VİLAYETİ **25**
I. İDARÎ BİRİMLERİN TEŞEKKÜLÜ 26
II. SANCAK VE KAZALAR 33

A. Belka Sancağı 33
1. Salt Kazası 38
2. Kerek Kazası 40
3. Maan Nahiyesi 43
4. Cîze Nahiyesi 45
B. Havran Sancağı 46
C. Maan Sancağı 63
D. Kerek Sancağı 67

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÜRDÜN'ÜN SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI 72

I. DEMOGRAFİK YAPI VE NÜFUS 72
II. SOSYAL YAPI 83
A. Vakıflar 83
1. Hüseyin Hilmi Bey bin Mustafa Efendi Vakfı (1312/1895) 86
2. Hüseyin Hilmi Efendi bin Mustafa Efendi Vakfı (1313/1895) 87
3. Salâhî Câmi-i Kebîr Vakfı (Selahaddin-i Eyyubî Câmii) 89
4. Abdurrahman Efendi bin Arif Efendi Vakfı 90
5. Ebu Ubeyde bin el-Cerrah (r.a) Vakfı 92
6. Şükrü Efendi Vakfı 93
7. Nuh Peygamber Camii Vakfı 94
B. Eğitim-Öğretim Faaliyetleri 95
1. Ürdün'de Eğitim Kurumlarının Tarihsel ve İdarî Çerçevesi 95
2. Muallim Mekteplerinin Ders Programları ve Mesleki Yeterlilik Sınavları .. 105
3. Muallim Maaşları ve Mali Düzenlemeler 110
C. Ürdün'de Protestan Misyonerlik Faaliyetleri 117
1. Eğitim Faaliyetleri ve Okullar 119
2. Sağlık ve Sosyal Yardım Hizmetleri 128
D. Dinî Kurumların Yönetimi 131
1. Dinî Yapıların İnşası ve Onarımı 131
2. Dinî Kadro Atamaları 135

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE ÜRDÜN'DE POSTA-TELGRAF TEŞKİLATI VE HİCAZ DEMİRYOLU 139

I. POSTA VE TELGRAF TEŞKİLATI 139
A. Telgraf Hatlarının Teşekkülü ve Güzergâhlar 140
1. Aclûn-Salt–Kerek–Maan–Akabe Hattının Planlanması ve İnşâsı 140
2. Hicaz'a Uzanacak "Hatt-ı Kebir" Projesi 143
B. Hattın Kuruluş ve İşletme Maliyetleri 145
C. Güvenlik, Asayiş ve Aşiretlerle İlişkiler 155
II. HİCAZ DEMİRYOLU PROJESİ 157
A. Projenin Amacı 161
B. Demiryolu İnşasını Şekillendiren Coğrafi ve Ekolojik Faktörler 162
C. Ürdün'deki Hac Menzilleri ve Kaleler 165
1. Mafrak İstasyonu ve Kalesi 172

2. Samra İstasyonu....173
3. Zerka İstasyonu ve Kasru'ş Şebib Kalesi....173
4. Amman İstasyonu....175
5. Cîze İstasyonu ve Kalesi....176
6. Belka (Dab'a) İstasyonu ve Kalesi....177
7. Han ez-Zebîb İstasyonu....179
8. Sevaka İstasyonu....179
9. Katrana İstasyonu ve Kalesi....180
10. Menzil İstasyonu....181
11. Hasa İstasyonu ve Kalesi....181
12. Curfü'd-Derviş İstasyonu....183
13. Aneze(Uneyze) İstasyonu ve Kalesi....184
14. Maan İstasyonu ve Kalesi....185
15. Akabebaşı(Fassu'a) Kalesi....191
16. Müdevvere İstasyonu ve Kalesi....192
D. Hicaz Demiryolu'nun Sosyo-Ekonomik Etkileri....193

SONUÇ....200

KAYNAKÇA....204

EKLER....220

Ek 1: Ürdün Haritası....221
Ek 2: Kerek Ahalisine Akaid-i İslamiyeyi Talim İçin Dört Kazaya Tayin Edilecek Vaizlerin Maaş Tertibine Dair Belge....222
Ek 3: Suriye Vilayeti Salnamesi....223
Ek 4: 1318/1900 Yılına Ait Nüfus Cetveli....224
Ek 5: Vakfiye (Hüseyin Hilmi Efendi bin Mustafa Efendi Vakfı) (1313/1895)....225
Ek 6: Vakfiye Transkripsiyonu (Hüseyin Hilmi Efendi bin Mustafa Efendi Vakfı) (1313/1895)....226
Ek 7: Hicaz Demiryolu Güzergahı Haritası....229
Ek 8: Hicaz Demiryolu (Maan)....230
Ek 9: Hicaz Demiryolu (Maan Garı)....231
Ek 10: Maan Kalesi....231
Ek 11: Hicaz Demiryolu ve Hacılar....232
Ek 12: Günümüzde Hicaz Demiryolu....233
Ek 13: Kerek Kalesi....234
Ek 14: Günümüzde Kerek Kalesi....235
Ek 15: Petra....236
Ek 16: Telgraf ve Posta Haritası....237
Ek 17: Telgraf ve Posta Haritası 2....238
Ek 18: Hicaz Demiryolu Telgaraf Merkezi....239
Ek 19: Telgraf Bölüğü....240
Ek 20: Hicaz Demiryolu: Maan İstasyonu'na posta treninin girişi....241
Ek 21: Telgraf Hattı İçin Öngörülen Malzeme ve İnşa Giderleri (Keşif Pusulası)....242
Ek 22: Hicaz Demiryolu Mesafe Cetveli (1912)....243

ÖZGEÇMİŞ....244

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Suriye Vilayeti Salnâmeleri Listesi (1868–1900) 5
Tablo 2: Ürdün'de Kurulan Vakıflar..... 7
Tablo 3: II. Abdülhamid Dönemi Suriye Vilayeti İdarî Sancakları (1293-1318/1876-1900)..... 28
Tablo 4: 1304-1305/1888-1889 ve 1309-1310/1892-1893 Tarihli Suriye Salnamesine göre Suriye Vilayeti Kazaları, Nahiyeleri ve Köyleri 29
Tablo 5: 1318/1900 Tarihli Suriye Salnamesine göre Suriye Vilayeti Kaza, Kasaba, Nahiye, Mezra ve Köyleri 30
Tablo 6. 1299-1303/1882-1887 Tarihleri Arasında Belka Sancağı Memurları 35
Tablo 7: Belka Sancağı'na Bağlı Kazalar ve Nahiyeler (1299-1303/1882-1887)..... 37
Tablo 8. Belka Sancağı'na Bağlı Kazaların İdarî Amirleri (1299-1303/1882-1887) 41
Tablo 9: Belka Sancağı'na Bağlı Nahiyelerin İdarî Amirleri (1299-1303/1882-1887).. 45
Tablo 10: 1299-1318/1882-1900 Tarihleri Arasında Havran Sancağı Memurları..... 48
Tablo 11: Havran Sancağı'na Bağlı Kazalar ve Nahiyeler (1299-1318/1882-1900) 50
Tablo 12: Havran Sancağı'na Bağlı Kazaların İdarî Amirleri (1299-1318/1882-1900) 53
Tablo 13: Havran Sancağı'na Bağlı Nahiyelerin İdarî Amirleri (1299-1318/1882-1900) 56
Tablo 14: Aclûn Kazası'nın Kaymakamları (1299-1318/1882-1900) 62
Tablo 15: 1309-1313/1892-1896 Tarihleri Arasında Maan Sancağı Memurları 65
Tablo 16: Maan Sancağı Kazaları, Nahiyeleri ve İdarî Amirleri (1309-1313/1892-1896) 65
Tablo 17: 1309-1313/1892-1896 Tarihleri Arasında Kerek Sancağı Memurları..... 68
Tablo 18: Kerek Sancağı Kazaları, Nahiyeleri ve İdarî Amirleri (1313-1318/1896-1900)..... 69
Tablo 19: II. Abdülhamid Dönemi Ürdün'deki İdarî Taksimatın Gelişimi..... 70
Tablo 20: 1303/1887 Tarihli Suriye Vilayeti Nüfus Cetveline Göre Dinî Grupların Sancak Bazlı Dağılımı..... 75
Tablo 21: Ürdün'de Kurulan Vakıflar..... 85
Tablo 22: 1299/1882 Yılında Belkâ Sancağı'ndaki Müslim ve Gayrimüslim Mekteplerinin Dağılımı 97
Tablo 23: Salt Kazası'ndaki Müslim ve Gayrimüslim Mekteplerinin Dağılımı..... 98
Tablo 24: Kerek Sancağı'nda Müslüman İbtidâî (ilköğretim) Mektepleri (1313–1314) 99
Tablo 25: Kerek Sancağı'nda Cemaat (Gayrimüslim) ve Yabancı (Ecnebi) Okulların Dağılımı..... 100
Tablo 26: Ürdün 'de Bulunan İbtidâî Mektepler ve Muallimler Listesi (1315-1897) . 101
Tablo 27: Ürdün'de Bulunan İbtidâî ve Rüştiye Mektepleri (H.1306–1318 / M.1888 1899)..... 103
Tablo 28: Kerek Sancağı'nda Görevli Dersiam ve Vaizler..... 104
Tablo 29: 1902 Yılında Taşra Dârülmuallimîn-i İbtidâî Şubelerinin Ders Programı .. 106
Tablo 30: 1908 Yılında Taşra Dârülmuallimîn-i İbtidâî Şubelerinin Ders Programı .. 107
Tablo 31: Mustafa Efendi'nin İmtihan Notları 108
Tablo 32: Tebük İptidâî Mektebi İçin Aday Notları (Müsabaka Sınavı)..... 109
Tablo 33: Muallim Adaylarının Durumu ve Atama Kararları 110
Tablo 34: Ürdün Bölgesinde Eğitimci Maaşlarının Hiyerarşik Dağılımı (1312–1326/1893–1908) 112

Tablo 35: Karşılaştırmalı Maaş Tablosu (Muallim – Bevvab/Hademe Oranları).....116
Tablo 36: 1313–1314 Salnamesine Göre Gayrimüslim ve Yabancı Okulların Sancaklara Göre Dağılımı.....122
Tablo 37: Ürdün Bölgesindeki Posta ve Telgraf Merkezleri (H.1315 / M.1897).....141
Tablo 38: Ürdün Bölgesindeki Posta ve Telgraf Merkezleri (H. 1318/ M.1900).....142
Tablo 39: Suriye'den Hicaz'a Uzanacak Hatt-ı Kebîr Telgraf Projesinin Kısımlara Göre Tasnifi.....145
Tablo 40: Salt–Kerek–Maan–Akabe Güzergâhında Telgraf Hattı İçin Öngörülen Malzeme ve İnşa Giderleri.....147
Tablo 41: Akabe–Uyûniyye–Elvech–Yenbu' Güzergâhında Telgraf Hattı İçin Öngörülen Malzeme ve İnşa Giderleri.....149
Tablo 42: Yenbu'–Cidde Güzergâhında Telgraf Hattı İçin Öngörülen Malzeme ve İnşa Giderleri.....150
Tablo 43: Yenbu'–Medine-i Münevvere Güzergâhında Telgraf Hattı İçin Öngörülen Malzeme ve İnşa Giderleri.....151
Tablo 44: Suriye–Hicaz Telgraf Hattına Ait Keşif ve İnşâ Giderleri Hülâsa Cetveli..153
Tablo 45: Posta ve Telgraf Nezâreti Maaş Cetveli.....154
Tablo 46: Hicaz Demiryolu İstasyonları-Mesafe Cetveli (1912).....167
Tablo 47: Hicaz Demiryolu İstasyonları-Hayfa Şubesi Mesafe Cetveli (1912).....170

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: 1303/1887 Yılı Suriye Vilayeti'nde Dinî Grupların Yüzdelik Dağılımı.....77
Şekil 2: 1303/1887 Yılı Belka Sancağı'nda Dinî Grupların Cinsiyete Göre Nüfus Dağılımı.....78
Şekil 3: Aclûn Kazası'ının Dinî Gruplara Göre Nüfus Dağılımı (1897–1900).....81
Şekil 4: Hicaz Demiryolu Ana Hattı ve Ürdün İstasyonları (1912) 171
Şekil 5: Zerka Kalesi (Kasrı Şebib) Zemin Kat Planı.....175
Şekil 6: Cîze/Ziziya Kalesi Zemin Kat Planı.....177
Şekil 7: Belka Kalesi Zemin Kat ve 1. Kat Planı 179
Şekil 8: Katrana'da Kale, Sarnıç ve Vadi Vaziyet Planı 181
Şekil 9: Hasa Kalesi Sarnıç, Köprü ve Vadiyi Gösteren Konum Planı.....183
Şekil 10: Vâdi El-Hasa Üzerindeki Köprünün Cephe Çizimi 183
Şekil 11: Aneze Kalesi'nin İnşa Evreleri – Zemin ve Birinci Kat Planları.....185
Şekil 12: Hicaz Demiryolu Maan İstasyonu Açılışına Mekke ve Cidde'den Katılan Dinî ve Eşraf Temsilcileri 187
Şekil 13: Maan Kalesinin Zemin ve Birinci Kat Planları.....190

KISALTMALAR

A.}MKT.MHM.	Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrâkı
A.MKT.MVL	Sadâret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı
BEO	Bâbıâlî Evrak Odası
b.	Bin
bkz.	Bakınız
BOA	Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
C.EV.	Cevdet Evkâf
çev.	Çeviren
DH.İD	Dâhiliye Nezâreti İdare Evrakı
DH.MKT	Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi
ed.	Editör
EV.d	Evkâf Defterleri
EV.VKF.	Vakfiyeler Evrakı
H.	Hicri
haz.	Hazırlayan
HR.TH	Hariciye Nezâreti Tahrirât Evrakı
HRT.h	Hariciye Nezâreti Harita / Plan Fonu
İ.DH	İrâde Dâhiliye
İ.HUS	İrade Hususi
İ.MF	İrâde Maârif
İ.MVL.	İrâde Meclis-i Vâlâ
İ.PT	İrâde Posta ve Telgraf
İ.ŞD	İrâde Şûrâ-yı Devlet
İ.TAL	İrâde Taltifât
M.	Miladi
MF.MKT	Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi Evrakı
MF.İBT	Maârif Nezâreti İbtidâiye Kalemi Evrakı
MV	Meclis-i Vükelâ Mazbataları
No.	Numara
ö.	Ölüm

r.a	Radıyallahu Anh
SVS	Suriye Vilâyeti Salnâmesi
s.a.v.	Sallallahu Aleyhi ve Sellem
ty.	Tarih yok
thk.	Tahkik
vb.	Ve benzeri
VGMA	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
VKF.d.	Vakfiye Defterleri
vs.	Ve saire
Y.MTV	Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.TNF	Yıldız Perakende Evrakı-Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI

Ürdün, tarih boyunca birçok medeniyetin geçiş noktası ve idarî mücadelelerin merkez üssü olmuş; Bizans'tan İslam fetihlerine, Eyyûbî ve Memlük hâkimiyetinden Osmanlı idaresine kadar hem siyasî hem de sosyo-kültürel bakımdan çeşitli dönüşümler yaşamıştır. Özellikle II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti'nin taşra yönetiminde izlediği modernleşme politikalarının etkisiyle, Ürdün mimari, eğitim, altyapı ve ekonomik alanlarda belirgin gelişmeler göstermiştir.

Osmanlı tarihine dair Arap dünyasında yapılmış akademik çalışmalar incelendiğinde genellikle Bilâdü'ş-Şâm, (Ürdün, Suriye, Filistin, Lübnan), Yemen, Hicaz ve Irak gibi bölgelere odaklanıldığı görülmektedir. Bu tezlerde Tanzîmât ve Islahat dönemleri, vergi düzenlemeleri, kadılık teşkilâtı, kadınların temsili, yerel isyanlar ve Osmanlı'nın son dönemine ait idarî yapıların gelişimi gibi temalar öne çıkmaktadır. Osmanlı Devleti kimi zaman "işgâl" ve "sömürü" gibi kavramlar çerçevesinde eleştirel bir bakışla incelenmekte; kimi zaman ise kamu hizmetleri, eğitim kurumları ve vakıf sistemi aracılığıyla sosyal düzenin tesisine katkı sunan bir aktör olarak değerlendirilmektedir. Tezlerin ortak yönü, Osmanlı idaresine yönelik yerel algıların analizine yer vermeleridir. Özellikle Suriye ve Filistin örneklerinde yapılan akademik çalışmalar, Osmanlı dönemine ait siyasî faaliyetlerin bölgeye etkisi ile mimari dönüşümleri merkeze alırken Ürdün'de hazırlanan tezlerin önemli bir bölümü Türkiye'nin Ortadoğu politikası üzerine yoğunlaşmaktadır. Bunun yanında İttihat ve Terakki yönetimi ile Arap İsyanı da dikkat çeken temalardan biridir. Bu eğilimin oluşmasında Ürdün'ün siyasî tarihinin belirleyici rol oynadığı ifade edilebilir. 1921 yılında Arap İsyanı'nın öncüsü Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah tarafından kurulan ve bugün hâlâ aynı hanedan tarafından yönetilen Ürdün Haşimi Krallığı, geçmişe ait tarihî deneyimlerin güncel siyasal algılarda etkisini sürdürmektedir. Bu bağlamda, Türkiye'nin Ortadoğu bölgesine yönelik politik girişimleri, Ürdün kamuoyunda ve siyasî çevrelerde zaman zaman ihtiyatlı veya kuşkulu biçimde değerlendirilmekte, bu da Türkiye'ye dair akademik ilginin şekillenmesine etki

etmektedir.[1] Türkiye'de yapılan çalışmalarda ise konu genellikle daha dar ve özel alanlar üzerinden ele alındığı için Ürdün'e odaklanan kapsamlı ve arşiv belgelerine dayalı akademik bir çalışma sayıca sınırlı kalmaktadır.

Çalışmamız, Ürdün'ün II. Abdülhamid dönemindeki idarî ve sosyo-kültürel yapısını Osmanlı arşiv belgeleri ışığında ele alarak tarih yazımında görece ihmal edilmiş bir coğrafyanın dinamiklerine katkı sunmayı hedeflemektedir. Araştırma, Ürdün'ün Şam'a bağlı ve Havran gibi Suriye vilayeti içinde yer alan idarî yapıları üzerinden taşra yönetim sisteminin işleyişini incelemekte; Belka, Kerek ve Maan sancaklarına dair kaza ve nahiye düzeyindeki idarî hiyerarşi ile yerel nüfuz yapıları arasındaki ilişkiyi arşiv belgeleriyle ortaya koymaktadır. Ayrıca vakıflar, dinî kadrolar, demografik çeşitlilik, eğitim teşkilatı, tarımsal üretim, mimari yapılaşma, haberleşme (posta ve telgraf) ve Hicaz Demiryolu gibi ulaşım projeleri üzerinden II. Abdülhamid döneminin Ortadoğu politikasına dair bütüncül bir perspektif sunulmaktadır.

Bu çerçevede çalışmanın önemi iki düzlemde değerlendirilmektedir: İlk olarak Ürdün'ün Osmanlı idaresindeki durumunu sadece siyasî merkez odaklı değil, yerel dinamikler ve arşiv belgeleri eşliğinde analiz etmek, ikinci olarak ise bölgenin sosyo-kültürel dönüşümünü II. Abdülhamid'in Panislamizm eksenli Ortadoğu politikasıyla birlikte ele almaktır. Araştırma, bu kapsamlı değerlendirme ile literatüre katkı sunmayı ve Ürdün'e dair tarihsel algının arşiv verileri çerçevesinde yeniden yapılandırılmasına olanak tanımayı hedeflemektedir.

II. ARAŞTIRMANIN METODU

Araştırma, literatür analizi, arşiv belgelerinin çözümlemesi ve tarihsel yorumlama yöntemlerinin birlikte ve bütüncül biçimde uygulanmasına dayanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu'daki varlığı yaklaşık dört asır boyunca geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu sebeple çalışmada hem dönem hem de coğrafi olarak sınırlamaya

[1] Arap coğrafyasındaki tarih ve siyaset odaklı yüksek lisans ve doktora tezlerine dair kapsamlı bibliyografik tarama için bkz. Yasin Beyaz, "Ürdün Üniversitesi Kütüphanesi'nde Bulunan Osmanlı ve Türkiye ile Alakalı Tezler", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 11 (Nisan 2018), 295-310.

gidilmiştir. II. Abdülhamid dönemi gerek Osmanlı siyasî tarihi gerekse Ortadoğu açısından kritik bir zaman dilimini temsil etmektedir. Merkezi ve taşra teşkilatında uygulanan yapısal reformların yanı sıra eğitim, imar ve inşa alanlarındaki faaliyetleriyle dönemin kurumsal kapasitesini aşan girişimler içermesi, dönemi özel bir inceleme konusu hâline getirmiştir. Ayrıca bu dönem, Hicaz bölgesinin Osmanlı Devleti'nden ayrılmasından önceki süreci kapsaması yönüyle yakın tarih çalışmalarına katkı sunmaktadır. Bu nedenlerle çalışma, II. Abdülhamid'in otuz üç yıllık iktidar süresi ile tarihsel olarak sınırlandırılmıştır.

Analiz sürecinde tümdengelim yöntemi benimsenerek genelde idari üst yapı olan Suriye Vilâyeti, özelde ise Ürdün bölgesine yönelik değerlendirmeler yapılmıştır. Ürdün'ün II. Abdülhamid dönemine ait idarî ve sosyo-kültürel yapısını ortaya koymak amacıyla konuya dair literatür sistemli biçimde incelenmiştir.

Arşiv belgelerine dayalı değerlendirme sürecinde başta T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi olmak üzere; vilâyet salnâmeleri, vakfiye defterleri ve döneme ait matbu eserler gibi birincil ve ikincil kaynaklar temel başvuru kaynakları olarak kullanılmıştır. Bu kaynaklar taranarak Ürdün'e ait sancak, kaza ve nahiye düzeyindeki idarî teşkilat yapıları, vakıf sistemi ile dinî kurumlar, eğitim faaliyetleri, memur tayinleri, haberleşme ve ulaştırma ağları gibi başlıklar tematik olarak sınıflandırılmıştır. Belgeler dikkatle okunup transkribe edilmiştir. Arşiv belgeleri ile salnâme verileri karşılaştırmalı biçimde ele alınarak döneme ait nüfus kayıtları ile idarî ve mali yapı vb. konular tablo ve grafiklerle görselleştirilmiştir.

III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Tezin temel kaynaklarını T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) belgeleri oluşturmaktadır. Buna ek olarak, II. Abdülhamid döneminde yayımlanan *Suriye Vilayeti Salnâmeleri* ile Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGMA) Arşivi'nde yer alan vakfiye defterlerinden de önemli ölçüde istifade edilmiştir.

Çalışma Osmanlı arşiv belgelerinin yanı sıra dönemin sosyo-politik yapısını, idarî dönüşümlerini ve bölgesel dinamiklerini daha kapsamlı biçimde değerlendirmek amacıyla araştırma eserlerinden faydalanılmıştır. Bu bağlamda kullanılan kaynak türleri aşağıda kategorik olarak açıklanmıştır:

A. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde (BOA) yer alan *Bâbıâli Evrak Odası [BEO], Cevdet Evkâf [C.EV], Dâhiliye Nezâreti İdare Evrakı [DH.İD], Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT], Hariciye Nezâreti Tahrirât [HR.TH], Hariciye Nezâreti Harita ve Plan Fonu [HRT.h], İrade Dâhiliye [İ.DH], İrade Hususi [İ.HUS], İrade Meclis-i Vâlâ [İ.MVL], İrade Maârif [İ.MF], İrade Posta ve Telgraf [İ.PT], İrade Şûrâ-yı Devlet [İ.ŞD], İrade Taltifât [İ.TAL], Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi [MF.MKT], Maârif Nezâreti İbtidâiye Kalemi [MF.İBT], Meclis-i Vükelâ Mazbataları [MV], Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı [A.MKT.MHM], Sadâret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı [A.MKT.MVL], Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y.MTV] ve Yıldız Perakende Evrakı -Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı [Y.PRK.TNF]* fonlarında yer alan belgelerden istifade edilmiştir. Bu belgeler, Ürdün'ün II. Abdülhamid dönemindeki idarî teşkilât yapısı, vakıf kurumları, haberleşme ağı, eğitim faaliyetleri ve sosyo-kültürel yapısı hakkında özgün veriler sunarak bölgenin Osmanlı taşra sistemi içerisindeki konumunu belge temelli olarak çözümlemeye imkân tanımaktadır.

B. Salnameler

Çalışmada önemli ölçüde istifade edilen kaynaklardan biri de vilâyet salnâmeleridir. Osmanlı Devleti'nde merkezi yönetim, askerî kurumlar, vilayetler ve bazı özel kurum ve kişiler tarafından yıllık olarak yayımlanan bilgilendirici neşriyatlara "salnâme" adı verilmektedir. Vilâyet salnâmeleri içerik bakımından yayımlandıkları vilâyetlere göre farklılık göstermekle birlikte genel olarak vilâyetin idarî teşkilâtı, memur kadroları, coğrafi yapısı, idarî taksimatı, kazaları, nahiyeleri, kasaba ve köyleri, üretim faaliyetleri, ticarî yapısı ve nüfusu hakkında kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Bu sebeple Vilâyet

salnâmeleri, neşredildikleri dönemde taşra idarî yapılarında meydana gelen gelişmeleri takip etmek açısından temel kaynak niteliği taşımaktadır. Bunlarda vilâyete bağlı sancak ve kazalardaki Müslüman ve gayrimüslim okulları ile bu okulların idarecileri, öğretmen ve öğrenci sayıları gibi eğitime dair ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Uzun yıllar boyunca neşredilmeye devam eden vilâyet salnâmelerinde vilâyet sınırları içinde yer alan cami, medrese, tekke, imaret, kahvehane, hamam, han, hastane ve bedesten gibi yapıların yanı sıra su, demiryolu ve tramvay şirketleri, ticarî müesseseler, tarım ve hayvancılık faaliyetleri, postaneler ve telgraf merkezleri hakkında da ayrıntılı bilgilere ve istatistikî verilere ulaşmak mümkündür. Ayrıca nüfusun sancak ve kazalara göre dağılımı ile cinsiyet ve milletlere göre sınıflandırılması da salnâme verilerinin sunduğu önemli bilgiler arasında yer alır. [2]

Suriye Vilayeti'ne ait salnâmelerin ilki 1868 (H.1285) yılında yayımlanmıştır. Bu vilâyetin, 1285–1318/ 1868–1900 yılları arasında toplam otuz iki defa salnâme neşrettiği bilinmektedir. Aşağıda, söz konusu salnâmelerin yayımlandığı yıllar ve "def'a" numaraları tablo biçiminde sunulmuştur.

Tablo 1: Suriye Vilayeti Salnâmeleri Listesi (1868–1900) [3]

Sene	Def'a	Sene	Def'a
1285/1868	1. Def'a	**1302/1885**	17. Def'a
1286/1869	2. Def'a	**1302/1886**	18. Def'a
1288/1871	3. Def'a	**1303/1887**	19. Def'a
1289/1872	4. Def'a	**1304-1305/1888-1889**	20. Def'a
1291/1874	6. Def'a	**1305-1306/1889**	21. Def'a
1292/1875	7. Def'a	**1306/1890**	22. Def'a
1293/1876	8. Def'a	**1307-1308/1891**	23. Def'a
1294/1877	9. Def'a	**1309-1310/1892**	24. Def'a
1295/1878	10. Def'a	**1309-1310/1892**	25. Def'a
1296/1879	11. Def'a	**1311-1312/1894**	27. Def'a
1297/1880	12. Def'a	**1312/1895**	28. Def'a

[2] Bilgi Aydın, "Salname", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/52.

[3] *Suriye Vilayet Salnamesi* (Şam/Suriye: Şam Suriye Litografya Matbaası, 1285/1868-1318/1900). Erişim 20 Mayıs 2025. https://isamveri.org/salname/

1298/1881	13. Def'a	**1315/1897**	29. Def'a
1299/1882	14. Def'a	**1316/1898**	30. Def'a
1300/1883	15. Def'a	**1317/1899**	31. Def'a
1301/1884	16. Def'a	**1318/1900**	32. Def'a

Çalışmada, II. Abdülhamid döneminde yayımlanan *Suriye Vilayeti Salnâmeleri* (1293/1876–1318/1900) ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Bu yıllıklardan Ürdün bölgesine dair idarî teşkilât, taşra yönetimi, memur kadroları, eğitim faaliyetleri, iktisadî yapı, haberleşme ve demografik veriler gibi konuların çözümlenmesinde birincil kaynak olarak istifade edilmiştir.

İçerik bakımından söz konusu dönemde neşredilen vilâyet salnâmeleri, en zengin ve sistematik verileri sunan neşriyatlar arasında yer almakta; taşra idaresinin işleyişine, kurumsal yapının gelişimine ve sosyo-ekonomik değişimler hakkında son derece kıymetli bilgiler barındırmaktadır. [4]

Vilâyet salnâmelerinin yanı sıra çalışmada merkezî idare tarafından yayımlanan bazı resmî salnâmelerden de istifade edilmiştir. Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, Osmanlı Devleti'nde eğitim teşkilâtına dair en kapsamlı resmî yıllıklardan biridir. Maârif Nezâreti tarafından yayımlanan bu salnâmelerde imparatorluk genelindeki eğitim kurumlarının idarî yapısı, mekteplerin türleri, öğretmen kadroları, öğrenci sayıları ve eğitim kurumlarının vilâyetlere göre dağılımı hakkında ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Çalışmada kullanılan Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (1321/1903) nüshası özellikle Suriye Vilâyeti ve bağlı sancaklardaki eğitim kurumlarının durumu hakkında istatistikî ve kurumsal bilgiler sağlamaktadır.

Çalışmada yararlanılan bir diğer kaynak ise Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye'dir. Osmanlı Devleti'nin merkezî idaresi tarafından yayımlanan bu salnâmeler, imparatorluğun idarî teşkilât yapısı, devlet kurumları, vilâyetler, resmî görevliler ve çeşitli kamu hizmetlerine dair genel bilgiler içermektedir. Araştırmada kullanılan 1328/1912 tarihli Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye, özellikle Hicaz Demiryolu'na

[4] Hasan Duman, *Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Nevsaller)* (İstanbul: IRCICA Yayınları, 1982), 19.

ait istasyonlar arasındaki mesafeleri gösteren cetveller bakımından önemli veriler sunmakta olup çalışmada demiryolu hattına ilişkin mesafe hesaplamalarının tespitinde temel kaynaklardan biri olarak kullanılmıştır.

C. Vakfiyeler ve Şahsiyet Kayıtları

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde (VGMA) yer alan kayıtlara göre, Osmanlı döneminde Ürdün coğrafyasında tesis edilmiş toplam on vakfa ait belgelere ulaşılmıştır. Ancak bu vakıflardan yalnızca dördüne ait vakfiye metinleri günümüze intikal edebilmiştir. Vakfiye, vakfedilen bir mülkün hangi hayır amacı doğrultusunda kullanılacağını ve ne şekilde yönetileceğini belirten hukuki nitelikte bir belgedir. Osmanlı dönemi vakfiyeleri, vakıf kurucusunun iradesi doğrultusunda tesis edilen hizmet alanlarını ayrıntılı şekilde tanımlamaktadır. Bu belgelerde vakfın nasıl idare edileceği, hangi bölgelerde ne tür hizmetlerin yürütüleceği, kaç görevlinin çalışacağı, bu görevlilere ne kadar maaş ödeneceği ve giderlerin hangi kaynaklardan karşılanacağı açık biçimde belirtilir. Ayrıca vakıftan kimlerin ve hangi şartlarla faydalanabileceği gibi toplumsal yarar hedefli maddeler de yer almaktadır.[5] Vakfiye dışındaki diğer kayıtlar ise çoğunlukla şahsiyet bilgileri ve vakıf mütevellilerine ilişkin dokümanlardan oluşmaktadır.
Aşağıda, günümüze vakfiye metni ulaşmış olan Ürdün vakıflarına dair tespit edilen bilgiler tablo şeklinde sunulmuştur.

Tablo 2: Ürdün'de Kurulan Vakıflar

Belge Türü	Belgeyi Veren Makam	Belge Tarihi (Hicri)	Kurulduğu Yer	İlgili Vakıflar
Vakfiye	Maan Mahkemesi	01/12/1312	Maan	Hüseyin Hilmi Bey bin Mustafa Efendi (Hüseyin Hilmi Bey)
Vakfiye	Kerek Mahkemesi	10/06/1313	Kerek-Merkez	Hüseyin Hilmi Efendi bin Mustafa Efendi
Vakfiye	Nablus Mahkemesi	06/06/1323	Amman - Nablus	Salâhî Câmi-i Kebîr (Selahaddin-i Eyyubî Câmii)
Vakfiye	Nablus Mahkemesi	01/04/1325	Amman - Nablus	Abdurrahman Efendi bin Arif Efendi
Şahsiyet Kaydı		30/08/1329	İrbid - Merkez	İrbid Câmii

[5] Osman Gazi Özgüdenli, "Vakfiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/465-467.

Şahsiyet Kaydı		17/02/1328	Amman - Salt	Vadisseyr Köyü Câmii
Şahsiyet Kaydı		04/04/1330	Kerek - Merkez	Cafer Tayyar (Seyyidü'ş-Şüheda Cafer Tayyar Hazretleri)
Şahsiyet Kaydı		27/11/1334	Maan - Merkez	Tebük Köyü Câmii
Şahsiyet Kaydı		18/11/1327	Kerek - Merkez	Hüseyin Ali Paşa
Şahsiyet Kaydı		(Bilinmiyor)	İrbid - Aclûn	Erbaa Câmii

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden temin edilen vakıf kayıtları üzerinden II. Abdülhamid döneminde Ürdün'de kurulan vakıfların hukuki yapısı, mütevelli atamaları, vakıf gelirleri ve hizmet alanları analiz edilmiştir.

D. Araştırma Eserleri

Arşiv belgeleri dışında çalışmada yararlanılan ikincil kaynaklar, dönemin tarihsel ve kültürel arka planının analiz edilmesine katkı sağlamıştır. Ürdün'e ait Şer'iyye sicillerinin arşivlerimizde bulunmaması, bölgenin sosyo-kültürel yapısını ortaya koymadaki temel zorluklardan biridir. Bu eksiklik, tarihsel sürekliliğin takibini zorlaştırmakla kalmayıp, bölgedeki toplumsal yaşantı biçimlerini anlamayı da güçleştirmektedir. Bu sebeple, arşiv belgelerine ek olarak bölgeye dair hazırlanmış araştırma eserleri, seyahatnameler ve misyoner raporları gibi alternatif yazılı kaynaklar üzerinden yürütülecek çalışmalar büyük önem taşımaktadır. Müslüman seyyahlar Evliya Çelebi[6] ve İbn Battuta'nın[7] gözlemleri bu çerçevede değerlendirildiği gibi, Alman diplomat ve arkeolog Max Freiherr von Oppenheim'ın *Die Beduinen* adlı çalışmasının ikinci cildi olan *Filistin, Trans-Ürdün, Sina, Hicaz'daki Bedevi Kabileleri*[8] bölgesi ile ilgili ayrıntılı etnografik bilgileri içermektedir. Gertrude Bell'in *The Desert and the Sown (Çöl ve Ekilenler)*[9] adlı eseri ile T. E. Lawrence'ın *Seven Pillars of Wisdom*[10] adlı adlı hatıratı, yazarlarının Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetlerle ve İngiliz siyasî çevreleriyle yakın ilişkileri bulunması

6 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, haz. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 9.
7 Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010).
8 Max Freiherr von Oppenheim, *Die Beduinen: Die Beduinenstämme in Palästina, Transjordanien, Sinai, Hedjaz* (Germany: Strauss & Cramer GmbH, 1983), 2.
9 Gertrude Lowthian Bell, *The Desert and the Sown* (London: William Heinemann, 1907).
10 T. E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom* (London: Jonathan Cape, 1926).

sebebiyle ihtiyatla değerlendirilmesi gereken kaynaklar olmakla birlikte, Osmanlı döneminde Ürdün ve çevresindeki toplumsal ve siyasî yapıya dair önemli gözlemler içermektedir. Çöl toplumlarının yaşam tarzı ve bölgenin coğrafi özelliklerine dair ayrıntılı tasvirler sunan Charles M. Doughty'nin *Travels in Arabia Deserta*[11] adlı eseri de bu bağlamda başvurulan seyahatnameler arasındadır. Ayrıca Batılı devletler tarafından bölgede yürütülen misyoner faaliyetlerinin anlaşılmasında Henry Harris Jessup'un *Fifty-Three Years in Syria* [12]adlı çalışmasından da yararlanılmıştır.

Hicaz Demiryolu'nun inşası ve hattın teknik özellikleri hakkında birinci el gözlemler içeren Alman mühendis Auler Paşa'nın *Hicaz Demiryolu İnşa Edilirken* adlı eserinin Şam–Maʿan ve Maʿan–el-ʿUlâ[13] hatlarını ele alan iki cildi, demiryolunun inşa sürecine dair ayrıntılı bilgiler sunması bakımından çalışmada sıkça başvurulan kaynaklar arasında yer almaktadır. Bunun yanında Ürdün'ün Osmanlı dönemindeki siyasî ve idarî gelişmelerini ele alan Suleiman Mousa'nın *Jordan: Towards the End of the Ottoman Empire (1841–1918[14])* adlı çalışması bölgenin tarihî gelişimini değerlendirmede önemli katkı sağlamıştır. Hac yolu ve Hicaz bölgesinin Osmanlı idaresi altındaki durumu hakkında ise William Ochsenwald'ın *The Hijaz Railroad* ve *Ottoman Arabia and the Holy Hijaz, 1516–1918*[15] adlı çalışmaları temel başvuru kaynakları arasında yer almıştır. Ayrıca Ürdün'deki hac yolu menzilleri, demiryolu istasyonları ve kalelerine ilişkin mimarî ve arkeolojik veriler bakımından Andrew Petersen'in *The Medieval and Ottoman Hajj Route in Jordan: An Archaeological and Historical Study*[16] adlı eseri çalışmada yoğun biçimde kullanılan araştırmalar arasında bulunmaktadır.

Türkiye'de Ürdün üzerine yapılmış sınırlı sayıdaki yayınlardan biri olan Ahmet Çaycı[17]'nın *Ürdün'de Osmanlı Mimarisi* adlı eseri, bölgedeki mimari mirasın tespiti açısından temel başvuru kaynaklarından biri olarak değerlendirilmiştir. Yer adlarına

---

11 Charles M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta* (Garden City, NY: Doubleday Anchor Books, 1955).

12 Henry Harris Jessup, "Fifty-Three Years in Syria", ed. James S. Dennis (New York: Fleming H. Revell Company, 1910).

13 Auler Paşa, *Hicaz Demir Yolu İnşa Edilirken-1: Şam–Maan Hattı*, ve *Hicaz Demir Yolu İnşa Edilirken–II: Maan–El-'Ulâ Hattı*, çev. Eşref Bengi Özbilgen (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017).

14 Suleiman Mousa, "Jordan: Towards The End Of The Ottoman Empire 1841 – 1918.

15 William Ochsenwald, *The Hijaz Railroad* (Charlottesville: University of Virginia Press, 1980).

16 Andrew Petersen, *The Medieval and Ottoman Hajj Route in Jordan: An Archaeological and Historical Study* (Oxford: Oxbow Books, 2012),

17 Ahmet Çaycı, *Ürdün'de Osmanlı Mimarisi* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2010).

ilişkin çözümlemelerde Nuri Akbayar'ın *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*,[18] Ürdün ve Filistin'i tarihsel bağlamda ele alan Celal Tevfik Karasaban'ın *Filistin ve Şark-ül Ürdün II* [19] adlı çalışmasından istifade edilmiştir. Hicaz Demiryolu'nun teknik altyapısı, bölgesel etkileri ve tarihsel gelişim süreci bağlamında ise Ufuk Gülsoy'un *Hicaz Demiryolu*[20] adlı eseri, ulaşım ve haberleşme sistemine dair değerlendirmelere önemli katkı sunmuştur.

[18] Nuri Akbayar, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020).
[19] Celal Tevfik Karasaban, *Filistin ve Şark-ül Ürdün* (İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1942).
[20] Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1994).

BİRİNCİ BÖLÜM
ÜRDÜN SİYASÎ TARİHİ VE II. ABDÜLHAMİD'İN ORTADOĞU POLİTİKASI

I. ÜRDÜN ADININ MENŞEİ

Ürdün Nehri'nden adını alan Ürdün bölgesi, "nehrin iki yakası, nehrin batısında ve doğusunda kalan yerler" anlamında Şeria adıyla bilinmektedir. Bizans İmparatorluğu dönemindeki idarî yapı içerisinde Palaestina Secunda adıyla anılan bu bölge, İslam fetihlerinden sonra Arap kaynaklarında Ürdün adıyla geçmeye başlamıştır. Bölge, tarih boyunca pek çok farklı medeniyetin izlerini taşımakta olup, kültürel ve tarihî çeşitlilik bakımından oldukça zengindir.[21] Coğrafî sınırları ve tarihsel bağlamı itibarıyla Ürdün'ün Suriye ve Filistin'den ayırt edilmesi oldukça güçtür. Suriye ve Filistin'i ilgilendiren siyasî ve sosyal her olay Ürdün'ü de etkilemiş ve bu komşu ülkelerle birlikte kaderi belirlenmiştir.[22] Ürdün'ün özellikle kuzey bölgeleri Filistin ile birlikte Suriye'ye (Bilâdü'ş-Şâm,) bağlı şekilde değerlendirilmiştir.[23] İbn Hurdâzbih'e göre Ürdün'ün şehirleri: Taberiye, Sâmira, Beysân, Fahl, Ceraş, Beytü Re's, Cede, Âbil, Sûsiye, Saffûriye, Akka, Kades ve Sûr'dur.[24]

Belazuri'ye göre, Şurahbil Hasene, Ürdün'ün tüm şehir ve kalelerini savaşsız bir şekilde fethetmiştir. Bu fetihler arasında Beysan, Sûsiye, Efik, Cereş, Beytü Re's, Kades ve el-Cevlan(Golan) bulunmaktadır. Ayrıca, Sevadu'l Ürdün topraklarına da hâkim olmuştur.[25] Şurahbil'in diğer önemli fetihleri arasında Akka, Sûr, Saffûriye de yer almaktadır.[26] İbn Havkal ise Ürdün'ün merkezini Taberiye olarak ifade etmektedir. [27] Ona göre, Ölü Deniz'den Zügar'a, Beysan ve Taberiye'ye kadar olan yerlere Gavr denir. Burası iki dağ arasındadır ve Şam diyarı sularının bir bölümü buraya dökülür. Gavr'ın bir kısmı

---

21 Cengiz Tomar, "Ürdün", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/354.
22 Karasaban, *Filistin ve Şark-ül Ürdün*, 2/207.
23 Tomar, "Ürdün", 42/354.
24 İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008), 172.
25 Ahmed b. Yahya el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları), 137.
26 Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 138.
27 İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014), 163.

Filistin'e, bir kısmı ise Ürdün'e dahildir.[28] Taberiye, tatlı sulu bir göl yanında olup gölün uzunluğu 12, genişliği 2-3 fersahtır. Gavr bu gölden başlayarak güneye doğru Beysan'a uzanır, Zügar'da sona erer ve Ölü Denize'e varır. Gavr'ın Beysan'a kadar ki kısmı Ürdün'den, Baysan'dan sonrası kısmı Filistin'den sayılır. Gavr'ı güneye doğru takip eden kişi Eyle'ye varır. [29] Yâkūt el-Hamevî, Ürdün bölgesindeki şehirlerden Gûr gibi bugün Ürdün sınırları içerisinde kalan bölgelerin yanı sıra Lübnan sahilindeki Sûr ile Filistin'deki Akkâ ve Taberiye'yi sayar.[30] Kaynaklardaki farklı anlatımlar nedeniyle günümüz Ürdün devleti ile tarihi fetihlerde adı geçen Ürdün toprakları aynı sınırları kapsamamaktadır. Çeşitli anlatımlar derlendiğinde bu bölge içinde Taberiye, Beysân (Baysan), Ceraş (Cereş), Kades, Sûr, Sûsiye, Beytü Re's Akka şehirlerinin ön plana çıktığı görülmektedir.

II. ÜRDÜN COĞRAFYASI VE İKLİMİ

Kuzeyden Suriye kuzeydoğudan Irak doğu ve güneyden Suudi Arabistan batıdan Filistin (Batı Şeria) ve İsrail ile çevrilen Ürdün güneybatıda yaklaşık 26 kilometrelik bir kıyı ile Kızıldeniz'e komşudur. 1967'de İsrail'in Batı Şeria'yı işgal etmesi üzerine bu yöndeki sınır fiilen değişikliğe uğrayarak Şeria (Ürdün) nehri, Lût gölü ve Araba vadisinden geçer hale gelmiştir. Ülkenin resmî adı el-Memleketü'l-Ürdüniyyetü'l-Hâşimiyye'dir. Yüzölçümü 89.213 km^2,[31] nüfusu 11.556.525 milyon (2025)[32] başşehri ise Amman'dır. Ürdün'ün üç ana bölgesi vardır. Birincisi, Ürdün nehrinin doğusunda uzanan ve güneyde dünyanın en alçak su kütlesi olan Kızıldeniz'de sona eren Ürdün Vadisi bölgesidir. İkincisi daha doğuda ve vadiye paralel uzanan, yüksekliği çoğunlukla 600 ila 900 metre olan doğu yaylalarıdır. Üçüncüsü ise yaylaların ötesinde doğu ve kuzeyde ülkenin yaklaşık %80'ini kaplayan çöldür.[33]

---

28 Havkal, *İslâm Coğrafyası*, 149.
29 Havkal, *İslâm Coğrafyası*, 152.
30 Tomar, "Ürdün", 42/354.
31 Cemalettin Şahin, "Ürdün", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/354.
32 Population Today, "Ürdün Nüfusu (2025)", Erişim 3 Mart 2025, https://populationtoday.com/tr/jo-jordan/.
33 Peter Stalker, "Jordan", *A Guide to Countries of the World* (Oxford University Press, 2016). Erişim 3 Mart 2025.

Ülkenin batı kesimi tarımsal faaliyetler için son derece elverişlidir. Bu bölgede çeşitli tarım ürünleri ve ağaçlar yetiştirilmektedir. Tarih boyunca "hububat ambarı" olarak anılan Ürdün, özellikle buğday kalitesiyle ün kazanmış ve halk arasında örnek gösterilen bir ülke olmuştur. Ünlü coğrafyacı Yakut el-Hamevî de bu bölgeyi ziyaret etmiştir. Ziyaretinde Ürdün hakkında şu gözlemlerde bulunmuştur:

> *"Burası geniş bir hayır kapısı ve bol su kaynaklarına sahip bir yerdir; fiyatlar ucuzdur. Aynı zamanda burası hem hububat hem de hayvancılık açısından önemli bir merkezdir." Ülkenin batı kesimleri Akdeniz iklimine özgü bitki örtüsü ve zeytin ağaçlarıyla kaplıdır. Kuzeydoğu ve güneyde yer alan ülke topraklarının dörtte üçünü oluşturan çöl alanlarında yıllık yağış miktarı 50 milimetrenin altında seyretmektedir. Bu bölgelerde iki ya da üç yılda bir yağış görülmekte yağış gerçekleştiğinde ise genellikle ani ve yoğun yağmur şeklinde olmaktadır. Bu durum su birikintilerinin oluşmasına yol açmaktadır. Sıcaklık ülke genelinde kuzeyden güneye ve batıdan doğuya doğru ilerledikçe artış göstermektedir. Güneyde Kızıldeniz kıyısında bulunan Akabe şehrinde yıllık sıcaklık ortalaması 25°C seviyesindeyken, kuzeyde yer alan İrbid şehri ve başkent Amman'da bu ortalama 17°C'dir. Ürdün topraklarının büyük bir bölümü bitki örtüsünden yoksundur. Akdeniz ikliminin etkili olduğu kuzeybatı ve yüksek kesimlerde zeytin, meşe, kızılçam ve ardıç gibi ağaç türleri yaygın olarak görülmektedir. Ancak ülkenin doğu ve güney kesimlerinde, vadi tabanlarında çalı ve otsu bitkiler dışında bitki örtüsü step ve çöl karakteristiği taşımaktadır*.[34]

III. ÜRDÜN TARİHİ (İSLAM FETİHLERİNDEN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNE KADAR)

A. İslam Hâkimiyetinde Ürdün (629-1516)

Bizans döneminde Ürdün şehirleri ticaret yolları üzerinde bulunmaları nedeniyle ekonomik açıdan büyük bir gelişme göstermiş ve zenginleşmiştir. 6. yüzyılda İslamiyet'in

[34] Ahmet Acarlıoğlu, *Amman* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023), 18-19.

ortaya çıkışından hemen önce Bizans'a bağlı Gassânîler'in hâkimiyeti altında bu kalkınma süreci daha da hızlanmıştır. Ancak bölge 614 yılında Sâsânîler tarafından işgal edilmiş ve bu işgal İslam fetihlerinden kısa bir süre önce 628 yılında Bizans'ın kontrolü yeniden sağlamasıyla sona ermiştir. [35]

İslam fetihleri sürecinde Suriye ve Filistin'in verimli topraklarına ulaşmanın önündeki en önemli engellerden biri olan Ürdün, Bizans-İslam mücadelesinin başlangıç evrelerinden itibaren stratejik bir çatışma merkezî haline gelmiştir. Bu mücadele Hz. Peygamber'in (s.a.v.) zamanında başlamış ve Müslümanların Bizans birlikleri ile ilk karşılaşması 8/629 Kerek yakınlarında yapılan Mûte Savaşı'nda gerçekleşmiştir. [36] Mûte, İslam ordularının Bizans'a bağlı güçlerle doğrudan çatıştığı ilk savaş olarak tarihe geçmiş ve bu savaşta üç Müslüman komutanın şehit düşmesinin ardından ordunun yönetimi Halid b. Velid tarafından devralınmıştır.[37]

İslam dünyasının genişlemesinde ve farklı coğrafyalara ulaşmasında liderlik ve yönetim yapılarının etkisi oldukça belirleyici olmuştur. Bu bağlamda Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in stratejik tayin politikaları Amr b. el-As, Şurahbil b. Hasene ve Yezid b. Ebû Süfyan gibi önemli kumandanların askerî başarılarıyla birleşerek fetih süreçlerini şekillendirmiştir. Özellikle Ürdün İslam hakimiyet döneminde stratejik bir konuma sahip olmuş, burada görev yapan vali ve kumandanlar hem savaş hem de barış stratejileriyle bölgedeki İslam hâkimiyetini pekiştirmişlerdir. Hz. Ebû Bekir'in liderliğinde geliştirilen düzenlemeler İslam ordularının bölgedeki ilerleyişini hızlandırmış ve başarılı fetihlerin temelini oluşturmuştur. Bu kapsamda, Hz. Ebû Bekir'in, Filistin'e Amr b. el-As'ı, Ürdün'e Şurahbil b. Hasene'yi ve Şam'a Yezid b. Ebû Süfyan'ı vali olarak tayin ettiği ve kendilerine, "*Eğer hep birlikte savaşırsanız, savaşın olduğu bölgenin valisi kumandanınızdır*" şeklinde bir direktif verdiği kaydedilmektedir. [38]

Müslümanlar Şam'a geldiklerinde her kumandan belirli bir bölge için savaşmakta ve oraya baskınlar düzenlemekteydi. Onlara karşı düşman askerleri toplandığında bir araya

---

35 Tomar, "Ürdün", 42/354.
36 Tomar, "Ürdün", 42/354.
37 Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Algül, "Mute Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/385-387.
38 Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 128.

toplanıyorlar onlardan birisi yardıma muhtaç olduğunda diğeri onun yardımına koşuyordu. Hz. Ebû Bekir'in halifeliği sırasında onlar bir arada savaştıklarında kumandanları Amr b. el-As idi. Bu durum Halid b. Velid'in Şam'a gelmesine kadar devam etti. Halid gelince her savaşta başkumandan o idi. İkinci halife Hz. Ömer ise bütün Şam valiliği başkumandanlığına Ebû Ubeyde b. Cerrah'ı tayin etti. [39]

Hâlid b. Velîd, 13/634 yılında Ecnâdeyn'de Bizans kuvvetlerini mağlup ederek önemli bir başarı elde etmiştir. Ardından Müslümanlar Fihl (635) ve Yermük (636) savaşlarını kazanarak Ürdün'ü tamamen İslam topraklarına katmıştır.[40] Ürdün'ün fethinde önemli bir rol oynayan Şurahbil b. Hasene,[41] hem savaş hem de barışçıl yöntemlere başvurarak bölgenin İslam hakimiyetine geçmesini sağlamıştır.

Şürahbil b. Hasene, 13/635 senesinde Fihl şehrinin İslâm topraklarına katılmasıyla bölgenin fethi sürecini başlatmıştır. Ürdün'ün "sevâd" olarak adlandırılan tarımsal alanlarından olan Fihl şehri, Şürahbîl b. Hasene komutasındaki ordu tarafından muhasara altına alınmış ve iki ordu arasında çetin bir savaş vuku bulmuştur. İki taraf arasındaki çatışma sonrasında şehir halkı komutandan eman istemiş ve neticede belli şartlar karşılığında antlaşma yapılmıştır. Fihl şehrinin fethinden sonra bu bölgede fethedilen ikinci şehir Beysân'dır. Bölge Şürahbîl komutasındaki ordu tarafından uzun süre muhasara edilmiş ve şiddetli çatışmalar neticesinde ele geçirilmiştir. Beysan halkıyla cizye ödemeleri karşılığında antlaşma yapılmıştır.[42]

Kaynaklara göre Şurahbil b. Hasene, Taberiye hariç Ürdün'ü savaş yoluyla fethetmiştir. Taberiye'nin halkıyla yapılan anlaşma doğrultusunda, evleri ve kiliselerinin yarısı karşılığında bölge sulh yoluyla Müslümanların kontrolüne geçmiştir. Günlerce süren bir muhasaradan sonra yapılan bu anlaşmaya göre, Taberiye halkının canları, malları, çocukları, kiliseleri ve evleri güvence altına alınmış ancak terk edilen ve boş bırakılan

---

39 Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 137.

40 Tomar, "Ürdün", 42/354.

41 Şürahbîl b. Hasene 18 (639) yılında Amvâs'ta ortaya çıkan veba salgınında öldü. Kabri, Ürdün'de Livâü'l-ağvâri'ş-şimâliyye bölgesindeki Vâdilyâbis köyünde bir caminin son cemaat mahallinde özel bir bölmede bulunmaktadır. Mehmet Efendioğlu, "Şürahbil b. Hasene", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/268.

42 Hatice Dokgöz, "Ürdün Fetihlerinde Şürahbîl b. Hasene", *Akademik Siyer Dergisi* 7 (Ocak 2023), 76-89.

alanlar, Müslümanların camii inşa etmesi için ayrılmıştır. Hz. Ömer'in halifeliği döneminde Taberiye halkı bu anlaşmayı bozmuş ve Müslümanlara karşı Rumlar ile diğer gruplardan oluşan bir ordu hazırlamıştır. Bunun üzerine Ebû Ubeyde b. Cerrah , Amr b. As'a söz konusu ordu ile savaşma emrini vermiştir. Amr, Taberiye'ye yönelmiş ve bölgeyi Şurahbil'in daha önce yaptığı anlaşma şartlarıyla yeniden fethetmiştir. Diğer bir rivayete göre Taberiye'yi ikinci kez Şurahbil fethetmiştir. [43]

Şurahbil b. Hasene, Ürdün'ün tamamındaki şehir ve kaleleri büyük ölçüde barışçıl yöntemler ve yapılan anlaşmalar aracılığıyla Müslümanların hakimiyetine geçirmiştir. Beysan, Sûsiye, Efik, Cereş, Beytü Re's, Kades ve el-Cevlan gibi stratejik öneme sahip yerleşim birimleri, savaşsız bir şekilde Şurahbil'in liderliği altında fethedilmiş ayrıca Sevadu'l Ürdün ve çevresindeki diğer topraklarda da Müslüman hakimiyeti tesis edilmiştir. Bunun yanı sıra, Şurahbil'in Akka, Sûr ve Saffûriye gibi bölgeleri de başarılı bir şekilde fethettiği kaydedilmiştir.

Amr b. As'ın ise Ürdün sahillerinin fetih sürecinde etkin bir rol oynadığı rivayet edilmektedir. Müezzin Ebû Bişr'in aktardıklarına göre, Ebû Ubeyde, bölgede artan Rum nüfusunun kontrol altına alınması amacıyla Amr b. As'ı görevlendirmiştir. Konstantiniyye'den (İstanbul) Herakl tarafından sağlanan destek ile bölgedeki Rum nüfusunun güçlenmesi üzerine Amr b. As Ebû Ubeyde'ye mektup yazarak yardım talebinde bulunmuş ve bunun üzerine Ebû Ubeyde, Yezid b. Ebû Süfyan'ı bölgeye göndermiştir. Yezid ve Amr b. As iş birliği içerisinde hareket ederek Ürdün sahillerinin fethedilmesini sağlamışlardır.[44]

17/638 de Muâviye b. Ebû Süfyân, Hz. Ömer tarafından Ürdün valiliğine atanmış ve Suriye valiliği döneminde Taberiye'nin fatihi Ebü'l-A'ver bölgenin idaresini üstlenmiştir. Muâviye'nin halifeliği sırasında Yemen kökenli Arap kabileleri Ürdün'e yerleşmiş, Emevîler döneminde ise yerel halk zaman zaman yönetime karşı isyan etmiştir. Buna rağmen bölgede Amman ve Belka gibi yerlerde ekonomik ve sosyal gelişmeler

[43] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 137.

[44] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 137-138. Amr b. Âs, Yezîd b. Ebû Süfyân'la birlikte Ürdün sahillerini ve Sebatiye, Nablus, Lüdd, Yübna, Amvâs, Beyticibrîn gibi şehirlerinin fethini tamamlamıştır. Adem Apak, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. Âs* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 90.

görülmüştür. Abbâsî İhtilali sırasında, Humeyme kasabası ihtilâlin hazırlık merkezî olmuş ve Yemen kökenli kabileler bu harekete destek vermiştir. Ürdün Abbâsîler döneminde ihmal edilmiş, 9. ve 10. yüzyıllarda ise Tolunoğulları, İhşîdîler ve Fâtımîler gibi Mısır merkezli hanedanların kontrolüne girmiştir. Bu dönemde Tay kabilesi gibi grupların Ürdün'e yerleştiği ve çeşitli isyanlar çıkardığı bilinmektedir. Fâtımî yönetimi 463/1071 yılında Selçuklu Emîri Atsız b. Uvak'ın bölgeyi ele geçirmesiyle sona ermiştir.[45]

12. yüzyıla gelindiğinde Ürdün, Şam ile Kahire arasındaki tek kara bağlantısını teşkil etmesi sebebiyle stratejik bir önem kazanmış ve Haçlılar ile İslâmî beylikleri arasında bir tampon bölge hâline gelmiştir. Kudüs'ten gelen Haçlı saldırılarına karşı savunma maksadıyla Müslümanlar Salt Kalesini inşa etmişlerdir.Ancak bu kale, Haçlıların Ürdün'e düzenledikleri ikinci sefer sırasında 1107'de ele geçirilmiştir. Şam Emiri Tuğtekin (1103–1128), 1110 yılında Kudüs Kralı I. Baudouin ile barış yapabilmek için ülkenin vergi gelirlerinin kayda değer bir kısmını bırakmak zorunda kalmıştır.[46] Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin fethiyle Ürdün, Eyyûbîler'in hâkimiyetine girmiş ve Kerek sıkça Haçlı saldırılarına maruz kalmıştır. 658/1260 yılında Memlükler'in kontrolüne giren Ürdün, kuzeyde Şam nâibü's-saltanasına bağlanmış; Kerek, Şevbek, Aclûn ve Ezrak kaleleri bölge savunmasında kritik rol oynamıştır.[47]

15. yüzyılda Memlükler'in zayıflamasıyla birlikte ülke büyük ölçüde Bedevî kabilelerin kontrolüne girmiştir. Ancak Kerek, güçlü kalesi sayesinde, Memlük taht mücadelelerine karışan kişiler için gönüllü ya da zorunlu ikamet yeri olarak kullanılmasından ötürü idarî ve siyasî önemini muhafaza etmiştir. İbn Battuta, Kerek Kalesi'ni şu ifadelerle tasvir etmektedir: "*Burası en müstahkem ve en meşhur kalelerden olup Hısn-ı Gurab adı verilir. Her tarafından bir dere ile çevrilmiştir. Yalnız bir kapısı olup girişi ile dehlizinin girişi sert bir taş içinde oyulmuştur. Memlûk naibleri rüzgârdan bu kaleye sığınarak korunurlar."*[48]

---

45 Tomar, "Ürdün", 42/354.

46 Max Freiherr von Oppenheim, *Die Beduinen: Die Beduinenstämme in Palästina, Transjordanien, Sinai, Hedjaz* (Germany: Strauss & Cramer GmbH, 1983), 174.

47 Tomar, "Ürdün", 42/354.

48 Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. Mümin Çevik (İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2015), 93.

Ürdün'ün güneyinde en güçlü Bedevî kabilesi Benî ʿUkbe olup, bu grup kuzey Hicaz kökenli Cudâm kabilesine mensuptur. Benî ʿUkbe, 13. ve 14. yüzyıllarda kuzeyde Kerek'e kadar ilerlemiş, güneyde ise Kızıldeniz kıyılarına ulaşmıştır. Belka ve ona bitişik bozkır sahaları, yine Cudâm'a mensup Benî Mehdi tarafından kontrol altına alınmıştır. Kuzey kesim ise asıl yurtları Havran Ovası olan ve Rabîʿa soyundan gelen Merâ kabilesinin nüfuz alanında yer almıştır. Memlükler döneminin son safhasında Ürdün'ün durumu hakkında bilgiler sınırlı olmakla birlikte, bu sırada Aclûn'da yarı Bedevî karakter taşıyan İbn Saîd ailesinin hüküm sürdüğü ve bu ailenin daha sonra Gazzevî emirleri adıyla tanınmıştır.[49]

B. Ürdün'ün Osmanlı Hakimiyetine Girmesi (1516-1876)

1516 yılında Yavuz Sultan Selim'in gerçekleştirdiği Mısır Seferi'ne kadar Ürdün, farklı devletlerin hâkimiyeti altında bulunmuştur. Bölge tarihsel süreç içerisinde Emevîler, Abbâsîler, Tolunoğulları, İhşîdîler, Fâtımîler, Selçuklular, Haçlılar, Eyyûbîler, Memlükler ve yerel bir güç olarak Gazzevî ailesi tarafından yönetilmiştir. Osmanlı hâkimiyeti ise Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi sonrasında tesis edilmiştir.

Bu süreçte Gazzevî ailesi Osmanlı idaresine dâhil edilen Aclûn bölgesinde sancak beyi statüsüne yükselmiş ve aynı zamanda emîr-i hac görevine atanarak Suriye bölgesindeki hacıların güvenliğini sağlama sorumluluğunu üstlenmiştir. Osmanlı idarî teşkilatında Aclûn, Şam beylerbeyliğine bağlanmış ve idarî kayıtlarda genellikle Salt ile birlikte zikredilmiştir. 1527 yılında Salt ve Aclûn sancakları İskender Bey'e tevcih edilmiştir. 18. yüzyılın başlarında Aclûn, Sayda Sancağı'na bağlanmış, 19. yüzyılın ortalarında sancak olarak kaydedilmiş ve yüzyılın sonlarında ise Havran'a bağlı bir kaza hâline gelmiştir. Osmanlı dönemi boyunca Ürdün'ün diğer bölgeleri olan Maan ve Kerek (Kerek-Şevbek) de sancak statüsünde Osmanlı idaresine girmiştir. [50]

Bugünkü Ürdün toprakları 1516 yılında Osmanlı egemenliğine girdikten sonra 1918'e kadar Şam Vilayeti sınırları içinde kalmış ve yerel idarecileri tarafından yönetilmiştir.

---

[49] Oppenheim, *Die Beduinen: Die Beduinenstämme in Palästina, Transjordanien, Sinai, Hedjaz*, 176.
[50] Tomar, "Ürdün", 42/354.

Osmanlı Dönemi boyunca bölgede merkezî bir otorite doğrudan tesis edilmemiştir. Ürdün, merkeze bağlı eyaletler ve eyaletlere bağlı sancaklar temelinde bir idarî sistemle yönetilmiş, Osmanlı Devleti ise bölge halklarına özerk yönetim oluşturma ve kendi kendilerini idare etme noktasında belirli haklar ve ayrıcalıklar tanımıştır. Osmanlı Döneminde bölgeyi kapsayan idarî taksimat, zaman içinde değişkenlik göstermiştir. Klasik dönemde tam bir merkeziyetçi yapı bulunmasa da devlet otoritesini zayıflatacak bir idarî zafiyete de imkân tanınmamıştır.[51]

IV. ABDÜLHAMİD'İN MERKEZİYETÇİ POLİTİKALARI EKSENİNDE ÜRDÜN'DE İDARÎ DÖNÜŞÜM

A. Panislamizm (İttihâd-ı İslâm)

Osmanlı Devleti kuruluşundan kısa bir süre sonra pek çok etnik grubu hâkimiyeti altına almış ve bu farklı yapıdaki cemaatleri, mensup oldukları din ve mezheplere göre gruplandırarak kendine özgü bir yönetim sistemi oluşturmuştur. Klasik dönem boyunca kendi içinde oldukça tutarlı bir yapı sergileyen bu sisteme Millet Sistemi denilmektedir.[52] 19. yüzyıldan önce millet sözünün dinî bir topluluk için kullanıldığı hatta sadece Osmanlı Devleti içindekiler değil dârülharp sayılan toplumlara da bu şekilde hitap edildiği bilinmektedir. [53] 18. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nde başarılı bir şekilde uygulanan Millet Sistemi, devletin siyasî ve askerî gücünün zayıflamasıyla birlikte bu yüzyıldan itibaren çözülmeye başlamıştır. Sistemin din ile eşdeğer kabul edilmesi Osmanlı topraklarında nüfuz sahibi olmak isteyen büyük devletlerin Osmanlı'daki gayrimüslim toplulukları dindaşları olarak görmelerine ve bu grupların çıkarlarını savunacak bir hâmilik rolü üstlenmelerine zemin hazırlamıştır. II. Abdülhamid tahta çıktığında Araplar arasında milliyetçilik hareketleri güçlenirken İslam dünyasında da hızlı bir değişim süreci yaşanmakta olduğu görülmektedir. Bu dönemde Osmanlı toprakları üzerindeki nüfuzunu artırmayı hedefleyen Avrupa devletleri çeşitli imtiyazlar elde etme yarışına girişmişlerdir. Bu rekabet ortamı II. Abdülhamid'in İslam Birliği siyasetine yönelmesinin en önemli amili olmuştur. Daha önce Osmanlı sultanı Müslümanların hamisi ve halifesi durumunda

---

51 Hasan Işık, "Bir Sözlü Tarih Örneği: Ürdün Salt Türk Şehitliği", *History Studies International Journal of History* 6/3 (Nisan 2014), 179-198.

52 Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri* (İstanbul: İrfan Yayımcılık, 1992), 17.

53 İlber Ortaylı, "Millet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 30/66-70.

iken Kanun-ı Esasi'nin 3. ve 4. Maddeleri [54] ile resmen Müslümanların halifesi olarak tanınmıştır. II. Abdülhamid ırkçılık temelli gelişen milliyetçilik akımlarının yanı sıra dinî milliyetçiliğin de tek başına yeterli olmadığının farkında olarak Müslüman topluluklar içinde farklı etnik gruplara yönelik çeşitli politikalar benimsemiştir. Tahta geçtikten sonra ülkenin genelinde olduğu gibi Arap vilayetlerinde de eğitim kurumları açarak Arap toplumunun eğitilmesini sağlamıştır. Özellikle bedevî şeyhlerinin çocukları belirli merkezlerde eğitimlere tabi tutulmuş ve bu süreçte hilafete olan bağlılıklarının artırılması amaçlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde Arap nüfusunun önemli bir yer tutması nedeniyle Sultan, Ebû'l Huda ve İzzet Paşa gibi isimleri danışman olarak seçmiştir. Bu danışmanların Osmanlı Devleti'nin Arap topluluklarıyla ilişkilerini güçlendirme ve yönetim politikalarını belirleme noktasında önemli bir rol üstlendiği söylenilebilir. Eğitim ve diğer tedbirlerin yanı sıra, Arap toplumuna yönelik bu siyaseti somut bir düzeye taşıyan en önemli projesi ise, 1901'de başlayıp 1908'de tamamlanan Şam'dan Medine'ye uzanan Hicaz Demiryolu olmuştur. [55] Önemli bir bölümü Ürdün'den geçen Hicaz Demiryolu hattı büyük zahmet ve meşakkatlerle gerçekleştirilen hac yolculuğunu kolaylaştırarak önemli bir dinî hizmete vesile olmuştur. Suriye'den Kutsal Topraklar'a yapılan, uzun ve bedevî saldırıları nedeniyle tehlikeli olan yolculuk zamanla dört ila beş güne inmiştir. Ayrıca hac yolculuğu maliyetlerinin büyük ölçüde azalması ilerleyen dönemlerde hacıların sayısının artmasına neden olmuştur. Proje aynı zamanda II. Abdülhamid'in İslam dünyasındaki itibar ve nüfuzunu güçlendirmiş, Müslümanlar arasında ortak bir eser ve amaç etrafında dayanışma sağlanmasına katkıda bulunmuştur. Bunun yanı sıra demiryolunun işletmeye açılmasıyla birlikte ticarî faaliyetlerin gelişeceği, ekonomik canlılıkla birlikte şehirleşmenin hızlanacağı öngörülmüştür.[56] Hattın inşası Osmanlı Devleti'nin bölgedeki askerî lojistiğini güçlendirmiş stratejik denetimini pekiştirmiş ve hilafet merkezine bağlılığın artmasına katkı sağlamıştır.

---

[54] Kanun-i Esasî: Madde 3.- Saltanat-ı seniyye-i Osmâniyye, hilâfet-i kübrâ-yı İslâmiyyeyi hâiz olarak, sülâle-i Âl-i Osmân'dan, usûl-i kadîmesi vechile ekber evlâda aittir. Madde 4. Zât-ı hazret-i pâdişâhî, hasbelhilâfe dîn-i İslâm'ın hâmîsi ve bilcümle tebâ-yı Osmâniyye'nin hükümdârı ve pâdişâhıdır. Erişim 20 Mayıs 2025. https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876-kânûn-i-esâsî/

[55] Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, 34-37.

[56] Ufuk Gülsoy - William Ochsenwald, "Hicaz Demiryolu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/441-445.

B. Osmanlı Taşra Yönetimi

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı taşra yönetiminde önemli düzenlemeler gerçekleştirildiği görülmektedir. 5 Şubat 1877 tarihinde Dâhiliye Nezâreti yeniden kurularak vilayetler bu merkeze bağlanmıştır. Bu düzenleme sonucunda merkeze bağlanan vilayetlerin sayısı 30'a ulaşmıştır. Vilayetlerin dağılımı şu şekildeydi: 9 vilayet Avrupa'da, 2 vilayet Akdeniz'de, 13 vilayet Anadolu'da, 5 vilayet Arap Yarımadası'nda ve 1 vilayet Afrika'da yer almaktaydı.[57] Söz konusu artış Osmanlı idaresinin taşra örgütlenmesini genişletme ve güçlendirme politikasının bir parçası olarak değerlendirilebilir Ayrıca aynı yıl çıkarılan Belediye Kanunu bu dönemde vilayet sistemini daha kapsamlı hale getirecek şekilde genişletilmiştir. Bu düzenleme hem vilayetlerdeki yerel idarelerin etkinliğini artırmayı hem de modern belediye hizmetlerinin yaygınlaştırılmasını hedeflemiştir. Böylece taşra idaresi ile mahalli yönetimler arasında daha uyumlu bir ilişki kurulması amaçlanmıştır.

Avrupa devletlerinin Osmanlı'nın içişlerine artan müdahalesi karşısında Sultan II. Abdülhamid valiler üzerindeki doğrudan kontrolünü artırdı. Padişah dış güçlerin müdahalesini gerektirebilecek her konuyu erkenden öğrenmesi gerektiğini düşünerek, Dâhiliye Nezâreti'ni devre dışı bırakan bir yaklaşımla valilerle doğrudan iletişim kurmaya başladı. Bu doğrultuda Mabeyn sekreteryası adeta paralel bir Dâhiliye Nezâreti gibi işlev görmeye başladı. Önceki dönemlerde vilayet memurları valilerin kanun dışı hareketlerini ya da sultanın emirlerini çiğnediklerini kanıtlayabildiklerinde doğrudan Bâbıâli ile iletişime geçebiliyorlardı. Ancak II. Abdülhamid'in Yıldız merkezîyetçi politikalarıyla bu durum değişmiş ve padişah, valiler aracılığıyla vilayetlerde olup biten her şeyden haberdar olmayı amaçlamıştır. Valilerin mülkî, malî, güvenlik ve eğitim gibi pek çok alanda yetkilendirilmesi onların Osmanlı taşra idaresindeki en güçlü figürler haline gelmesine neden olmuştur. Merkeziyetçilik odaklı bu politikalar bazı kişilerde huzursuzluklara yol açsa da Bâbıâli'ye güç kaydırma girişimleri başarısızlıkla

[57] Mahmud Demirci, *1871 Vilayet Nizamnamesinin II. Abdülhamid Dönemine Yansıması* (Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 67.

sonuçlanmıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri padişahın politikalarına uyum sağlayan valilerin tutumları ve kendilerine verilen yetkileri sadakatle kullanmalarıdır.[58] 1878 yılındaki toprak kayıpları, imparatorluğun ağırlık merkezini Balkanlardan Anadolu'ya ve Arap topraklarına kaydırınca Osmanlı devlet adımları da önceliklerini buna göre değiştirmişlerdir. Bu dönemde Arap eyaletlerinde mahalli idarelerin güçlendirilmesi ve imar faaliyetleri öncelikli hâle gelmiştir. Günümüzde Suriye, Lübnan, Ürdün ve İsrail'i içine alan bölgede Osmanlı yönetimi iskân ve bayındırlık projeleriyle devlet otoritesini pekiştirmeyi hedeflemiştir Ürdün'ün idarî ve Sosyo-kültürel altyapısının temelleri bu dönemde Aclûn, Belka, Kerek ve Maan sancaklarının örgütlenmesiyle atılmıştır. [59]

II. Abdülhamid döneminde taşra bürokrasisi iki temel özelliği ile dikkat çekmiştir. İlk olarak bu dönemde memur sayısında kayda değer bir artış yaşanmıştır. II. Abdülhamid dönemine ait salnameler[60] ve vilayet gazeteleri incelendiğinde bazı irade sahiplerinin aktif olarak görev yaptığı ve terfi beklentisi içinde bulunduğu görülmektedir. Bu bağlamda 1896 yılında kurulan Sicill-i Ahval Komisyonu farklı rütbelerde toplam 92.137 memurun kaydını gerçekleştirerek devletin işleyişine önemli bir katkıda bulunmuştur. İkinci olarak gayrimüslim memur sayısında önemli bir artış görülmüştür. Tanzimat döneminden itibaren belirli kontenjanlarla gayrimüslim öğrencilerin memuriyet kadrolarına dahil edilmiştir.[61]

C. 1871 İdâre-i Umûmiye-i Vilayet Nizâmnâmesi ve Osmanlı Vilayet Sisteminin Yeniden Yapılanması

Osmanlı Devleti'nin Arap bölgelerindeki idarî yapılanması Bilâd-î Şam olarak isimlendirilen Suriye Bölgesi'nden oluşmaktaydı.[62] Suriye Vilayeti Osmanlı idarî

---

[58] Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 39.

[59] Demirci, *1871 Vilayet Nizamnamesinin II. Abdülhamid Dönemine Yansıması*, 75-76.

[60] Osmanlı Devleti'nde merkezî yönetimin, askeri kurumların, vilayetlerin, bazı özel kurum ve kişilerin yıllık olarak çıkardıkları bilgilendirme amaçlı neşriyata verilen isimdir. Bilgi Aydın, "Salname", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/52.

[61] Demirci, *1871 Vilayet Nizamnamesinin II. Abdülhamid Dönemine Yansıması*, 77.

[62] Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, 18-19.

taksimatı içinde merkezini Şam şehrinin oluşturduğu bir bölgeydi. Sınırları zaman zaman, bugünkü Ürdün, İsrail ve Lübnan'ın tamamını Suriye'nin büyük bir kısmını ve Suudi Arabistan'ın bazı bölgelerini kapsayan bir genişliğe ulaşmaktaydı.[63] Osmanlı idaresinin Suriye'deki idarî yapılanması, iki temel dönem ekseninde ele alınmalıdır. Birinci dönem, Osmanlı Devleti'nin bölgeyi Mısır idaresinden geri aldığı 1840 yılından itibaren, ülke genelinde idarî birimlerin yeniden düzenlendiği 1865 yılına kadar olan süreci kapsar. İkinci dönem ise idarî birimlerin yeniden düzenlenmesinde temel teşkil eden "Teşkîl-i Vilâyet Nizâmnâmesi"nin Suriye'de uygulanmaya başlandığı 1865 yılından sonraki süreci ifade eder.[64] Bu çalışmada, özellikle 1864 yılında yürürlüğe giren "Teşkîl-i Vilâyet Nizâmnâmesi"nin uygulanmasıyla başlayan ve 1871 yılında çıkarılan "İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizâmnâmesi" ile devam eden ikinci dönem üzerinde durulacaktır. Bu dönem Osmanlı Devleti'nin idarî yapısını modernleştirme çabalarının Suriye Vilayeti'nin bir parçası olan Ürdün üzerindeki etkilerini anlamak açısından büyük bir önem taşımaktadır.

1864 Vilayet Kanunu'nun aksayan yönlerini gidermek ve Tanzimat sonrası idarî reformlarının temel amacı olan merkeziyetçiliği daha belirgin hale getirmek amacıyla, 29 Şevval 1287/22 Ocak 1871 tarihinde taşra idaresi yeniden düzenlenerek "İdâre-i Umûmiye-i Vilayet Nizâmnâmesi" yürürlüğe girmiştir. Bu nizamnâme ile Osmanlı vilayet yönetimi için temel bir idarî çerçeve oluşturulmuştur. Söz konusu düzenleme, 1913'te İttihad ve Terakki tarafından çıkarılacak yeni kanuna kadar kırk iki yıl boyunca yürürlükte kalmıştır.[65] Kısa bir süre içerisinde, Rumeli'de 10 vilayet ve 44 sancak, Anadolu'da 10 vilayet ve 74 sancak, Afrika'da ise 1 vilayet ve 5 sancak yeni düzene göre teşkilatlandırılmıştır. Vilayetlerde valilerin livalarda mutasarrıfların ve kazalarda kaymakamların yanı sıra "idare meclisleri" oluşturulmuştur. Bu meclisler ruhani reisler, memurlar ve seçimle belirlenen dört üye (ikisi Müslüman, ikisi gayrimüslim) tarafından teşkil edilmiştir. Ancak bu meclislerin sıkı bir şekilde uygulanmadığı gözlemlenmiştir. 1871 İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizâmnâmesi vilayet yönetimine yeni bir iş bölümü planı getirmiştir. Bu plan doğrultusunda merkezin etki ve denetiminin mutlaklığa doğru arttığı görülmektedir. Osmanlı yönetimi idarî hiyerarşi açısından yukarıdan aşağıya doğru

---

63 Sabahattin Samur, *Suriye Vilayeti'nin İdarî ve Sosyal Yapısı* (Ankara: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1988), 2.

64 Samur, *Suriye Vilayeti'nin İdarî ve Sosyal Yapısı*, 16.

65 Özgür Yılmaz, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Taşra İdare Meclisleri (1840-1871)", *History Studies International Journal of History* 6/6 (Ocak 2014), 253.

vilayet, liva, kaza, nahiye ve köy birimleri şeklinde teşkilatlanmıştır.[66] Her ne kadar 1871 Nizamnâmesi büyük değişiklikler getirmemiş olsa da üzerinde durulması gereken en önemli unsurlardan biri valilere tanınan yetkilerdir. Valiler mülkî, malî, eğitim, bayındırlık ve güvenlik işleriyle cezaî ve hukukî işlerin icrasından sorumlu hale getirilmiştir. Bu durum Tanzimat sonrası döneme kıyasla valilerin siyasî, malî ve güvenlik konularındaki yetkilerinin arttırıldığını göstermektedir. Bu haliyle Vali Osmanlı taşra idaresinin en üst kademesinde yer alan ve yegâne yetkiye sahip bir yönetici olmuştur.[67]

[66] İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi* (Ankara: Cedit Neşriyat, 2008), 498.
[67] Yılmaz, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Taşra İdare Meclisleri (1840-1871)", 253.

İKİNCİ BÖLÜM
II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE ÜRDÜN'ÜN BAĞLI BULUNDUĞU İDARÎ ÜST YAPI: SURİYE VİLAYETİ

1864 Vilâyet Nizamnâmesi doğrultusunda gerçekleştirilen merkezîleştirme hamlesi neticesinde Şam, Sayda ve Trablusşam eyaletleri birleştirilerek "Suriye Vilayeti" teşkil edilmiştir. Bu yeni ve geniş kapsamlı idarî yapı; Şam-ı Şerif, Trablusşam, Beyrut, Akka, Hama, Havran, Kudüs-i Şerif ve Belka (Nablus) sancaklarını ihtiva edecek şekilde düzenlenmiştir. [68] Suriye Vilayeti'nin idarî yapısının temelini Şam ve Sayda Eyaleti ile Kudüs mutasarrıflığı oluşturmaktaydı. Yeni idarî taksimat çerçevesinde Hama kaymakamlığı Hımıs'a, Lazkiye kaymakamlığı Trablus'a, Nablus kaymakamlığı ise Kudüs'e bağlanmıştır. Kazalar ve nahiyeler coğrafî konumları doğrultusunda sancaklara tahsis edilmiştir. Bu yapılanma sonucunda Suriye Vilayeti, Kudüs mutasarrıflığı ile birlikte toplamda 8 sancak ve sancak merkezleri haricinde 32 kazadan oluşan bir idarî yapıya sahip olmuştur. Bu yapı uzun süre devam etmiş ancak süreçte iki temel kırılma yaşanmıştır Bunlardan ilki, Kudüs'ün statüsündeki değişimdir. Suriye Vilayeti'nin kuruluş aşamasında vilayete bağlı bir sancak olan Kudüs, 1291 (1874) yılından itibaren vilayet hiyerarşisinden çıkarılarak doğrudan Bâbıâli'ye bağlı (müstakil) bir mutasarrıflık haline getirilmiştir.[69] İkinci önemli kırılma ise Beyrut Vilayeti'nin kurulmasıdır. Suriye Valilerinin Şam'da ikamet etmeleri, vilayetin geniş yüzölçümü ve sahil şeridindeki ticarî/siyasî sorunların yoğunluğu, kıyı bölgelerinin denetimini zorlaştırmıştır. Bu idarî zafiyeti gidermek amacıyla Beyrut merkezli yeni bir vilayet oluşturulmuş; Akka, Trablusşam ve Lazkiye sancakları ile birlikte Belka Sancağı'nın bir kısmı bu yeni vilayete bağlanmıştır.[70] Bu taksimat neticesinde Suriye Vilayeti, sahil şeridinden çekilerek daha çok iç kesimlere ve çöl hattına (Ürdün topraklarına) odaklanan bir kara vilayeti hüviyetine bürünmüştür.[71]

---

[68] Meryem Günaydın - Kaan Kaymazoğlu, "Hicri 1304-1305 (M.1888-1889) Tarihli Suriye Vilayeti Salnamesi'ne Göre Vilayetin İdarî ve Sosyal Yapısı Üzerine Bir İnceleme", *Ayıntâb Araştırmaları Dergisi* (Haziran 2024), 39.

[69] Samur, *Suriye Vilayeti'nin İdarî ve Sosyal Yapısı*, 22-23.

[70] "*Akka, Belka, Trablusşam ve Lazkiye sancaklarından mürekkeb olarak Beyrut sancağının vilâyeti teşkil olunmasından dolayı ..."* BOA, Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi, [DH.MKT], No. 1529, Gömlek No. 26 (H-27-11-1305). Samur, *Suriye Vilayeti'nin İdarî ve Sosyal Yapısı*, 25.

[71] Günaydın & Kaymazoğlu, "Hicri 1304-1305 (M.1888-1889) Tarihli Suriye Vilayeti Salnamesi'ne Göre Vilayetin İdarî ve Sosyal Yapısı Üzerine Bir İnceleme", 39.

I. İDARÎ BİRİMLERİN TEŞEKKÜLÜ

Ürdün topraklarının idarî yapılanması analiz edilirken, bölgenin Osmanlı taşra teşkilatında hiyerarşik olarak bağlı bulunduğu Suriye Vilayeti'nin geçirdiği bu yapısal dönüşümler belirleyici olmuştur. Osmanlı Devleti, hakimiyeti altına aldığı bu bölgelerde bazen eski sistemi muhafaza etmiş, bazen de bölgesel özellikleri dikkate alarak yeni yönetim sistemleri kurmuştur.

Alman diplomat ve şarkiyatçı Max von Oppenheim[72], Ürdün'ü (Transürdün) coğrafî bakımdan Suriye'nin bir parçası olarak değerlendirmekle birlikte, bölgenin kendine özgü niteliklerinin onu müstakil bir saha hâline getirdiğini vurgulamaktadır. Oppenheim'a göre Transürdün, Cebelü'd-Dürûz'dan Yermük Nehri ile ayrılarak güneyde Akabetü'l-Hicazî'ye kadar uzanmakta; Suriye kireçtaşı platosunun ani düşüşü burada Kuzey Arabistan kumtaşı ovasına karşı tabiî bir sınır teşkil etmektedir. Ayrıca bölge, Akabe Körfezi'nden itibaren hac yolunu ve dolayısıyla Hicaz Demiryolu hattını Müdevvere İstasyonu'nun yaklaşık iki İngiliz mili güneyinde kesen ve doğuya doğru düz bir hat hâlinde ilerleyen sınır düzenlemesiyle tanımlanmaktadır. Oppenheim'ın ifadesiyle, Birinci Dünya Savaşı sonrasında 1921'de kurulan Transjordan Emirliği ortaya çıkmamış olsaydı dahi, bölge sahip olduğu coğrafî sınırlar ve yapısal özgünlük sebebiyle müstakil bir inceleme alanı olarak değerlendirilmeyi gerektirecekti.[73]

Bu çalışmada, Ürdün coğrafyasındaki idarî birimlerin (Belka, Kerek, Maan ve Aclûn) incelenmesinde en temel kaynaklardan biri Vilayet Salnameleri olmuştur. Suriye Vilayeti Salnameleri incelendiğinde, idarî taksimata ilişkin ayrıntılı bilgilerin yer aldığı ilk

[72] Alman diplomat ve arkeolog Max von Oppenheim, II. Abdülhamid döneminde İstanbul'a gelmiş ve Osmanlı coğrafyasına dair izlenimlerini iki cilt hâlinde yayımlanan Vom Mittelmeer zum Persischen Golf (Akdeniz'den Basra Körfezi'ne) adlı eserinde kaleme almıştır. 1896'da Kahire'de başladığı diplomatik görevi sırasında yaklaşık on üç yıl bölgede bulunmuş; bu süreçte İslam dünyasındaki siyasal gelişmeleri ve özellikle basını yakından takip etmiştir. Alman dış politikasının Orta Doğu stratejileri bağlamında etkin bir figür olarak değerlendirilen Oppenheim'ın, Kayzer II. Wilhelm'in ajanı olduğu yönündeki iddialar literatürde yer almaktadır. Onun en kapsamlı çalışması olan çok ciltli Die Beduinen (Bedevîler) adlı eserinin ikinci cildi, Filistin, Ürdün, Sina ve Hicaz'daki bedevî kabilelerini soy ağaçları, iç örgütlenme biçimleri ve toplumsal ilişkileri bakımından sistematik biçimde incelemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Selami Kılıç, "Almanya'nın Cihad Politikasının Mimarı Baron Max von Oppenheim: Ajan, Provokatör, Arkeolog, Diplomat", Turcology Research 78(2023), 438–451.

[73] Oppenheim, *Die Beduinen: Die Beduinenstämme in Palästina, Transjordanien, Sinai, Hedjaz*, 169.

defterin 1285 (1868) yılında kaydedilmeye başlandığı görülmektedir.[74] 1285-1318 (1868-1900) yılları arasında yayımlanan toplam 30 salnamenin 24 adedinin II. Abdülhamid dönemine tekabül etmesi, dönemin idarî yapısını ve dönüşümünü takip etmek açısından büyük bir veri zenginliği sunmaktadır. Bu veriler ışığında, Ürdün coğrafyasındaki sancak ve kazaların teşekkülü aşağıda detaylandırılmıştır.

Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere, II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında Suriye Vilayeti; Şam, Hama, Havran, Akka, Beyrut, Trablus ve Belka sancaklarını kapsayan geniş bir idarî sınıra sahipken, 1297 (1880) yılından itibaren Lazkiye'nin de sancak statüsüyle bu yapıya dâhil edildiği görülmektedir.

Ancak vilayetin idarî tarihindeki en köklü kırılma, 1304-1308 (1888-1891) yılları arasında gerçekleşmiştir. Vilayetin geniş bir coğrafyaya yayılması ve merkezî denetimde yaşanan zorluklar nedeniyle Osmanlı yönetimi, idarî taksimatta radikal bir değişikliğe gitmiştir. Bu düzenleme ile kıyı şeridindeki ticarî ve stratejik önemi haiz bölgeler ayrılarak Beyrut Vilayeti teşkil edilmiştir. Arşiv belgelerine yansıdığı şekliyle; Akka, Trablusşam ve Lazkiye sancakları ile birlikte Belka Sancağı'nın bir kısmı da bu yeni vilayete bağlanmıştır.[75] Bu değişiklikle birlikte Suriye Vilayeti'nin sınırları daralmış ve idarî yapısı kısmen küçülmüştür.

---

[74] *Suriye Vilayet Salnamesi* (Şam/Suriye: Şam Suriye Litografya Matbaası, 1285/1868-1318/1900). Erişim 20 Mayıs 2025. https://isamveri.org/salname/. 1311-1312 olarak tasnif edilen defter, içeriği itibarıyla 1312-1313 numaralı defterdir. Benzer şekilde, 1312 tarihli defter de içeriğine göre 1313-1314 numaralı defter olarak değerlendirilmiştir. Bu farklılık, defterlerin içeriği ile kataloglama sistemindeki numaralandırmanın örtüşmemesinden kaynaklanmaktadır. Salnamelerin tarihlendirme problemi nedeniyle baskı sayısı, içeriğin hangi döneme ait olduğunu belirlemede bir referans olarak kullanılmıştır.

[75] "*Akka, Belka, Trablusşam ve Lazkiye sancaklarından mürekkeb olarak Beyrut sancağının vilâyeti teşkil olunmasından dolayı ...*" BOA, DH.MKT, No. 1529, Gömlek No. 26.

Tablo 3: II. Abdülhamid Dönemi Suriye Vilayeti İdarî Sancakları (1293-1318/1876-1900)[76]

No	Sene (Hicri/Miladi)	Sancaklar							
1	1293/1876	Şam	Hama	Havran	Akka	Beyrut	Trablus	Belka	
2	1294/1877	Şam	Hama	Havran	Akka	Beyrut	Trablus	Belka	
3	1295/1878	Şam	Hama	Havran	Akka	Beyrut	Trablus	Belka	
4	1296/1879	Şam	Hama	Havran	Akka	Beyrut	Trablus	Belka	
5	1297/1880	Şam	Hama	Havran	Akka	Beyrut	Trablus	Belka	Lazkiye
6	1298/1881	Şam	Hama	Havran	Akka	Beyrut	Trablus	Belka	Lazkiye
7	1299/1882	Şam	Hama	Havran	Akka	Beyrut	Trablus	Belka	Lazkiye
8	1300/1883	Şam	Hama	Havran	Akka	Beyrut	Trablus	Belka	Lazkiye
9	1301/1884	Şam	Hama	Havran	Akka	Beyrut	Trablus	Belka	Lazkiye
10	1302/1885	Şam	Hama	Havran	Akka	Beyrut	Trablus	Belka	Lazkiye
11	1302/1886	Şam	Hama	Havran	Akka	Beyrut	Trablus	Belka	Lazkiye
12	1303/1887	Şam	Hama	Havran	Akka	Beyrut	Trablus	Belka	Lazkiye
13	1304-1305/1888-1889	Şam	Hama	Havran					
14	1305-1306/1889	Şam	Hama	Havran					
15	1306/1890	Şam	Hama	Havran					
16	1307-1308/1891	Şam	Hama	Havran					
17	1309-1310/1892-1893	Şam	Hama	Havran	Maan				
18	1311-1312/1894	Şam	Hama	Havran	Maan				
19	1312-1313/1895-1896	Şam	Hama	Havran	Maan				
20	1313-1314/1896-1897	Şam	Hama	Havran	Kerek				
21	1315/1897	Şam	Hama	Havran	Kerek				
22	1316/1898	Şam	Hama	Havran	Kerek				
23	1317/1899	Şam	Hama	Havran	Kerek				
24	1318/1900	Şam	Hama	Havran	Kerek				

Tabloya göre, Ürdün sınırları içinde yer alan Maan, Kerek ve Salt kazaları 1304/1888 yılına kadar Belka Sancağı'na bağlı olarak idarî yapıda yer almıştır. Ancak 1309/1892 yılında Maan sancak statüsüne yükselmiş 1313/1896 itibarıyla bu statü Kerek Sancağı'na devredilmiştir.

[76] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1293 / M. 1876, H. 1294 / M. 1877, H. 1295 / M. 1878, H. 1296 / M. 1879, H. 1297 / M. 1880, H. 1298 / M. 1881, H. 1299 / M. 1882, H. 1300 / M. 1883, H. 1301 / M. 1884, H. 1302 / M. 1885, H. 1302 / M. 1886, H. 1303 / M. 1887, H. 1304-1305 / M. 1888-1889, H. 1305-1306 / M. 1889, H. 1306 / M. 1890, H. 1307-1308 / M. 1891, H. 1309-1310 / M. 1892-1893, H. 1311-1312 / M. 1894, H. 1312-1313 / M. 1895-1896, H. 1313-1314 / M. 1896-1897, H. 1315 / M. 1897, H. 1316 / M. 1898, H. 1317 / M. 1899, H. 1318 / M. 1900.

Genel bir perspektif sunmak ve karşılaştırma yapmak adına 1304-1305/1888-1889 ve 1309-1310/1892-1893 yıllarında Osmanlı yönetimi sancak idaresinde değişikliğe gitmiştir. Bu süreçte Suriye Vilayeti Şam, Hama ve Havran sancaklarına bağlı kaza, nahiye ve köylerden oluşmaktaydı.

Tablo 4: 1304-1305/1888-1889[77] ve 1309-1310/1892-1893[78] Tarihli Suriye Salnamesine göre Suriye Vilayeti Kazaları, Nahiyeleri ve Köyleri

1304-1305/1888-1889 Yılı				**1309-1310/1892-1893 Yılı**			
Sancak	**Kaza**	**Nahiye**	**Kura/Köy**	**Sancak**	**Kaza**	**Nahiye**	**Kura/Köy**
Şam Sancağı	Baalbek		76	**Şam Sancağı**	Baalbek		76
	Bekaa	1	59		Bekaa	1	59
	Vadiü'l-acem		86		Vadiü'l-acem		86
	Hasbeya		19		Hasbeya		19
	Raşeya		16		Raşeya		16
	Duma		82		Duma		82
	Nebek		30		Nebek		30
Toplam		**1**	**368**	**Toplam**		**1**	**368**
Hama Sancağı	Humus	2	106	**Hama Sancağı**	Humus	2	106
	Hamidiye				Hamidiye		
	Selimiye				Selimiye		
Toplam		**2**	**106**	**Toplam**		**2**	**106**
Havran Sancağı	Havran	3		**Havran Sancağı**	Havran	3	
	Aclûn	1			Aclûn	1	
	Cebel-i Dürûz	7			Cebel-i Dürûz	7	
	Kuneytira	1			Kuneytira	1	
	Der'â	1			Der'â	1	
	Basrulharir	13			Basrulharir	13	
Toplam		**1**		**Toplam**		**1**	

Bu tablo 1304-1305/1888-1889 ve 1309-1310/1892-1893 yıllarında Suriye Vilayeti'nin idarî yapılanmasındaki sancak, kaza, nahiye ve köy dağılımını karşılaştırmalı olarak göstermektedir. İki dönemde de Şam, Hama ve Havran sancakları belirli kazalar nahiyeler

[77] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1304-1305 / M. 1888-1889, 135.
[78] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1309-1310 / M. 1892-1893, 271.

ve köyler doğrultusunda şekillenmiş ve geçen beş sene zarfında sayılarında herhangi bir değişiklik olmamıştır.

II. Abdülhamid Dönemi'nde yayınlanan 1318/1900 tarihli son Vilayet Salnamesine bakıldığında ise, Suriye Vilayeti'nin idarî yapısında önemli değişikliklerin meydana geldiği görülmektedir. Bu salname vilayetin yönetim sistemini ayrıntılı bir şekilde ortaya koyarak sancak, kaza, nahiye, mezra ve köy gibi idarî birimlerin dağılımını kapsamlı biçimde ele almaktadır.

Tablo 5: 1318/1900 Tarihli Suriye Salnamesine göre Suriye Vilayeti Kaza, Kasaba, Nahiye, Mezra ve Köyleri[79]

Sancak	**Kaza**	**Sınıfı**	**Kasaba**	**Nahiye**	**Mezra**	**Kura/Köy**
Şam Sancağı	Şam	1	1		…	50
	Baalbek	1	1	2	…	61
	Bekaa	1	1	1	15	59
	Nebek	2	1	2	…	28
	Duma	2	1	1	…	60
	Vadiü'l-acem	3	1	1	…	24
	Hasbeya	3	1	…	…	18
	Raşeya	2	1	…	…	20
	Zebdani	3	1	…	…	28
Toplam			**9**	**7**	**15**	**348**
Hama Sancağı	Hama	0	1	2	…	97
	Humus	1	1	5	…	126
	Selimiye	2	1	2	…	69
	Hamidiye	3	1	3	…	69
Toplam			**4**	**12**		**361**
Havran Sancağı	Havran	0	1	2	…	49
	Aclûn	1	1	2	…	102
	Kuneytira	2	1	3	27	77
	Basrulharir	2	1		…	33
	Der'â	2	1	1	…	29
	Suveyde	2	1	1	…	30
	Selhand	2	1		…	26

[79] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1318/M. 1900, 375.

	Ahire	2	1	1	…	33
Toplam			**8**	**10**	**27**	**379**
Kerek Sancağı	Kerek	0	1	3	…	3
	Maan	1	1	1	…	8
	Salt	1	1	2	…	9
	Tafile	2	1	…	…	4
Toplam			**4**	**6**		**24**
Tamamı			**25**	**35**	**42**	**1.112**

Şam Sancağı en fazla kazaya (9) ve toplam 348 köy ile sancaklar arasında en büyük yerleşim ağına sahiptir. Baalbek, Vadiü'l-acem, Nebek, Bekaa ve Duma kazaları hem kasaba hem nahiye içermesi bakımından daha kompleks bir idarî yapıdadır. Hama Sancağı, 4 kazaya ve 361 köye sahip olup, kazaların çoğunda köylerin bulunması bölgenin tarım ve kırsal yerleşim açısından önemini göstermektedir. Özellikle Humus en fazla köye sahip olan kaza olarak dikkat çekmektedir.

Havran Sancağı, 8 kazaya ve toplam 379 köye sahiptir. Kuneytira bölgesinde 27 nahiye bulunması bölgenin iç idarî bölünmesinin daha fazla detaylandırıldığını ve yönetim açısından öne çıkan bir merkez olduğunu göstermektedir. Havran ve Hama sancaklarının tarımsal ve kırsal alanların yönetimi bakımından daha fazla mezra ve nahiye içermesini Osmanlı'nın bölgesel ekonomi ve üretim politikalarının bir yansıması olarak değerlendirilebiliriz.

Kerek Sancağı Osmanlı yönetimi tarafından yeni oluşturulmuş bir idarî birim olduğu için diğer sancaklara kıyasla daha sınırlı bir yapıya sahiptir. Toplamda 4 kazaya ve 24 köye sahip olan Kerek en küçük yerleşim ağlarından birine sahip olmasıyla dikkat çekmektedir. Kerek Sancağı'nın eklenmesiyle Osmanlı'nın Ürdün sınırlarındaki yönetim kapasitesini artırdığı anlaşılmaktadır. Ayrıca 1318/1900 yılı itibarıyla nahiye ve mezraların sayısının belirgin biçimde arttığı köylerin idarî dağılımının daha ayrıntılı olarak sınıflandırıldığı gözlemlenmektedir.

II. Abdülhamid dönemindeki idarî dönüşüm incelendiğinde, bugünkü Ürdün coğrafyasının yönetim yapısının temel olarak Belka, Kerek ve Maan sancakları ile Havran

Sancağı'na bağlı Aclûn Kazası ekseninde şekillendiği görülmektedir. Bu idarî birimler hiyerarşik olarak Suriye Vilayeti'ne bağlı olmakla birlikte dönemin merkeziyetçi politikaları doğrultusunda bölgeye özgü stratejik bir yapılanma geçirmiştir.

Bu doğrultuda çalışmada Suriye Vilayeti ve merkezi olan Şam, sadece Ürdün'ün bağlı olduğu idarî üst yapıyı ve bürokratik çerçeveyi ortaya koymak amacıyla ele alınmıştır. Tezin asıl odak noktası ise Osmanlı merkezî otoritesinin Hicaz ve Güney Levant hattındaki kontrol mekanizmalarını oluşturan Belka, Kerek ve Maan sancakları ile Aclûn bölgesinin idarî teşekkülü ve geçirdiği yapısal dönüşümün detaylı analizidir.

Suriye Vilayeti'nin idarî merkezi olan Şam Sancağı, Osmanlı yönetimi boyunca kazaların yapıya dâhil edilmesi veya ayrılması suretiyle dinamik bir idarî süreç geçirmiştir. Ancak sınırlarındaki bu değişkenliğe rağmen şehir; idarî, askerî, ilmî ve ticarî merkez olma vasfını daima muhafaza etmiştir. Bu stratejik konumu sebebiyle Şam, nüfus yapısında mülkî ve askerî bürokrasinin ağırlıkta olduğu ve doğrudan İstanbul'a bağlı bir yönetim anlayışıyla idare edilmiştir.[80]

Tarih boyunca Ortadoğu'nun en önemli idarî merkezlerinden biri olan Şam, farklı dönemlerde "Beyrut hinterlandı" ile olan ilişkisi ve İslam fetihleri sonrası kazandığı "Hac güzergâhı" merkezi olma hüviyetiyle ticarî ve dinî açıdan kilit bir rol üstlenmiştir. Bu köklü idarî gelenek, şehrin büyüme sürecini hızlandırdığı gibi, bölgedeki siyasî ve sosyal krizler karşısında otoritenin hızla yeniden tesis edilmesini de sağlamıştır. Nitekim 19. yüzyılın son çeyreğinde Şam Sancağı; Hama ve Havran sancaklarıyla birlikte Suriye Vilayeti'nin ana omurgasını oluşturmuştur.[81]

---

[80] Şit Tufan Buzpınar, "Suriye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 38/315.

[81] Osman Cengiz, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Şehir Silüeti: Şam Örneği", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 8 (Nisan 2019), 2.1304-1305/1888-1889 tarihli Suriye Salnamesi 'ne göre, Vilayet Valisi olarak Raşid Naşid Paşa'nın adı zikredilmektedir. Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H.1304-1305/M.1888-1889,48. Şam Sancağı Vadiü'l-Acem, Duma, Nebek, Bekaa, Baalbek, Hasbeya ve Reşaya kazalarından oluşmaktaydı. SVS, H.1304-1305/M.1888-1889, 135.

II. SANCAK VE KAZALAR

A. Belka Sancağı

Belka bölgesi tarih boyunca çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Asur istilalarından itibaren birçok halk bu bölgede yerleşmiş Sâmârîler Yahudiler ile mezhepsel ayrılıklar yaşamış ve Gar-ı Yezm Dağı'nda kendilerine ait bir mabed inşa etmişlerdir. Hz. Yakub döneminde var olduğu bilinen Sicm şehri sonrasında Benî İsrail'in Levi aşiretine tahsis edilmiştir. Sâmârîler'in hükümeti güçlenmesine rağmen 200 yıl sonra Roma İmparatoru Yohayir Okanos tarafından yıkılmıştır. Bu topluluk defalarca Roma'ya ve Hristiyan dünyasına karşı ayaklanmalar düzenlediği bilinir. Ancak sonunda büyük yenilgiler alarak nüfusları önemli ölçüde azalmıştır. Sâmârîler'in mağlubiyeti sonrası Sicm şehri önemini yitirip harap olmuştur. Roma İmparatoru Titus Flavius ve Sepazyan döneminde yeniden inşa edilerek Tiyanapolis adı verilmiştir. Sonrasında Justinyan döneminde hem Bizans hem de İslam yönetimleri arasında el değiştirmiştir.[82]

Belka Sancağı vilayetin en güneyinde olup batıda Kudüs mutasarrıfiyeti doğuda ise Hicaz çölü ile sınırlıdır. Osmanlı döneminde Belka Sancağı'nın idarî yapısı Nablus'un merkezî konumu etrafında şekillenmiştir. Salt, Maan ve Kerek kazalarıyla birlikte yönetim organizasyonu içerisinde yer almaktadır.[83] Bununla birlikte "Belkaʾ" adı Arap tarihinde

---

[82] "*.. Suriye'nin cihet-i şimâliyyesinden cenûb taraflarına nakl ve iskân olunan kabâil ve ahâlî cümlesinden Sâmârîler, mezhebce Yahûdîlere muhâlefet ve âdem-i mütâbaatları üzere Gar-ı Yezm Dağı'nda kendileri için ayrıca bir ma'bed binâ eylediklerinde, Cebel-i mezkûr civârında kâin Sicm şehri Hz. Ya'kûb vaktinde bile mevcûd olup, muahharan Benî İsrail'in Levi tâifesine tahsîs edilmiş idi. Rehûbuam zamânında esbât-ı cenûbiyyeden sûreti kat'iyyede ifrâk eyleyen esbât-ı şimâliyye'nin merkezî hükümeti olmuş idi. Kesb-i terakkî, ma'mûriyet, şöhret ve merkeziyet ile Sebastîye'ye tefevvuk eylemiştir. Ancak Sâmârîler'in bu ma'bedi 200 sene kadar pâyidâr olduktan sonra Yohayir Okanos tarafından hedm olunmakla, tâife-i mezkûrenin kuvve-i siyâsiyyesi münkariz olarak bunlar birkaç def'a Roma İmparatorlarına ve muahharan dîn-i Nasârâ aleyhinde isyân ve ihtilâl etmişler ise de hepsinde küllî inhizâm ve mağlûbiyete uğrayarak, nihâyet tedenni ede ede Milâdî İsa'nın ikinci asrında bin ve şimdiki hâlde ise kırk elli hânelik nüfûsa kadar tenezzül eylemişlerdir. Ve Sicm şehri dahi Sâmârîler'in inhizâmı ile ehemmiyetini zâyî edib harâb olmasıyla, Roma İmparatoru Titus Flavius ve Sepazyan zamanında tekrar i'mâr olunarak Tiyanapolis (Nablus) tesmiye olunmuş, ba'dehû şehr-i mezkûr Sûriye fütûhâtının vukû'âtına tâbî olup, Justinyan zamanında kâh onların, kâh millet-i İslâmiyyenin zir-i idâresinde bulunmuştur." Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1304-1305 / M. 1888-1889, 48.

[83] " *Belka Sancağı, vilayetin münteha-i cenûbîsinde olup, garben Kudüs mutasarrıfiyeti ve şarken Hicaz çölü ile mahdûd olup, Salt, Maan ve Kerek kazalarıyla merkezî bulunan Nefs-i Nablus'a mülhak nevâhîden mürekkebdir*." *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1304-1305 / M. 1888-1889, 135. Havkal'a göre, Belka hükümet otoritesi altına giren ikinci bölge olup, 1868 yılında merkez ilçe statüsüne kavuşmuştur. Nablus valisine bağlı bir kaza olarak belirlenmiş ve yönetim yapısı buna göre şekillendirilmiştir. Bu bağlamda, Salt kasabası kazanın yönetim merkezî olarak belirlenirken, Kerek ve

kadîm bir öneme sahiptir ve bazı dönemlerde günümüz Ürdün Devleti'nin kapsadığı bölgenin tamamı için kullanılan bir terim olmuştur.[84] Bölge tarihî ve kültürel açıdan önemli bir merkezdir. Özellikle ilim sahasında ün kazanmış şahsiyetlerden biri olan Şeyh Abdülgani Nablusî'nin doğum yeri olmasıyla ayrı bir değere sahiptir. Kutsal kitaplarda "Şeyhûn" adıyla anılması bu bilgiyi doğrular niteliktedir.[85] Arazisinin bir kısmı verimli ve bol sulu ovalardan diğer kısmı ise kıraç ve taşlık dağlık alanlardan oluşmaktadır. Bölge nüfusu çoğunlukla göçebe yaşam süren aşiretlerden ve Arap bedevilerden ibarettir. Nablus kasabası, 32 derece 12 dakika kuzey enlemi ve 33 derece 1 dakika doğu boylamında yer almaktadır. Ayrıca ticaret ve sanayi açısından gelişmiş bir merkezdir. [86] Şehirde Osmanlı yönetimi altında sanayi ticaret ve tarımsal üretim açısından geliştiğini söylemek mümkündür. Sabun üretimi, susam sıkımı ve un değirmenleri gibi endüstriyel faaliyetlerin bulunduğu görülmektedir.[87] Sancağa ait bölümde **"***Amman ḫarâbesinde 60 ḫâne Çerkez muḥâciri iskân olunmuştur."* ifadesinden anlaşılacağı üzere günümüzde Ürdün'ün başkenti olan Amman 1299/1882 yılında Belka Sancağı'na bağlı bir nahiye konumundadır.[88] 1921 yılında Doğu Ürdün Hâşimî Devleti kurulduğunda Belka idarî bölgesi güneyde Mûcib nehriyle kuzeyde Zerka nehri arasında kalan bölge olarak kabul edildi. Belka vilâyeti bugün Ürdün sınırlarında olan Maan, Kerek, Tafile, Amman, Mafrak, Zerka ve Belka olarak isimlendirilen yerleri geniş bir alanı kapsamaktadır. [89]

Maan'ı kapsayan güney bölgesi yalnızca ismen Nablus'a bağlı kalmıştır. Ancak, etkin bir yönetim mekanizması sağlanamamış ve bölge, Suriye Vilayeti'ne (Şam) bağlı bir liva olarak kurulduğu 1893 sonbaharına kadar merkezî bir idareden yoksun kalmıştır. Havkal, *İslâm Coğrafyası*, 163.

84 Andrew Petersen, *The Medieval and Ottoman Hajj Route in Jordan: An Archaeological and Historical Study* (Oxford: Oxbow Books, 2012), 68.

85 "*…Bu kasaba, 'ulûm-i hey'e sahasında ihâtası külliyen müsellem olan Şeyh Abdülganî Nablusî Hazretleri'nin maskat-ı re'sleri olup, civârı hadâyik-ı müte'addide ile muhât ve müzeyyendir. Kütüb-i mukaddese'de "Şeyhûn" nâmıyla mükerreren mezkûr olan mahal, işbu kasabadır." Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1303 / M. 1887, 240.

86 " *Arâzî-i sancağın bir kısmı münbit ve kesîrü'l-miyâh ovalıklardan, diğer kısmı ise kıraç ve taşlık dağlıklardan ibâret olup, ekser nüfûsu dahi haymenişîn urbân ve aşâirden ibarettir. Nefs-i Nablus kasabası, coğrafî olarak 32 derece 12 dakika arz-ı şimâlî ve 33 derece 1 dakika tûl-i şarkîde olup, bir dereceye kadar ma'mûr..." Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M. 1882, 234.

87 "...Nefs-i kasabada, Kudüs ve Trablus mamûlâtına fâ'ik sûrette sabun i'mâline mahsûs 22 fabrika, susamın taşîri için 2 mağsara ve 13 adet tahûn (ya'nî un değirmeni) mevcûddur. Merkez kazâ dâhilinde cereyân eden Nehrü'l-Kârî, 50 fidan vüs'atinde arâzîyi iskâ etmektedir." *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1303 / M. 1887, 240.

88 *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M. 1882, 296.

89 Muhammed Abdulkadir Hureysat, "Belka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/419-420.

Aşağıdaki tabloda, 1304-1305/1888-1889 senesine kadar Belka Sancağında yapılan idarî görevlendirmeler yer almaktadır. Bu tarihten itibaren Belka Sancağı'nın lağvedilmesi ve sancak dâhilindeki kazaların statülerinin yükseltilmesi nedeniyle yönetimsel tasnif bu şekilde düzenlenmiştir.

Tablo 6. 1299-1303/1882-1887 Tarihleri Arasında Belka Sancağı Memurları

Sene (Hicri/Miladi)	**Mutasarrıf**	**Naip**	**Muhasebeci**	**Tahrirat Müdürü**	**Müftü**	**Nakîbü'l-Eşrâf**	**Evkaf Müdürü**
1299/1882[90]	Mehmet Yusuf Bey	Mukayyıdzâde Mehmet Emin Efendi	Mehmet Ali Efendi	Salih Bey	Ebü'l-Hadîzâde Mehmet Emin Efendi	Abbas Efendi	
1300/1883[91]	Mehmet Yusuf Bey	Mukayyıdzâde Mehmet Emin Efendi	Mehmet Ali Efendi	Salih Bey	Ebü'l-Hadîzâde Mehmet Emin Efendi		Şeyh Mehmet Efendi
1301/1884[92]	Halil Bey	Mukayyıdzâde Mehmet Emin Efendi	Zeynelâbidîn Bey	Salih Bey	Ebü'l-Hadîzâde Mehmet Emin Efendi		
1302/1885 [93]	Halil Bey	Seyyid Münîb Efendi	Zeynelâbidîn Bey	Mehmet Ferid Efendi	Ebü'l-Hadîzâde Mehmet Emin Efendi		Seyyid Münîb Efendi
1302/1886[94]	Ahmet Paşa	Seyyid Münîb Efendi	Zeynelâbidîn Bey	Mehmet Ferid Efendi	Ebü'l-Hadîzâde Mehmet Emin Efendi		
1303/1887[95]	İbrahim Fahri Bey	Şerif Efendi	Zeynelâbidîn Bey	Mehmet Ferid Efendi	Ebü'l-Hadîzâde Mehmet Emin Efendi	Mehmet Efendi	Mehmet Emin Efendi[96]

[90] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M. 1882, 237.
[91] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1300 / M. 1883, 236-237.
[92] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1301 / M. 1884, 183.
[93] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1302 / M. 1885, 173.
[94] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1302 / M. 1886, 148.
[95] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1303 / M. 1887, 164.
[96] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1303 / M. 1887, 167.

Yukarıdaki tabloya göre mutasarrıflar belirli dönemlerde değişmiştir. 1299/1882'de Mehmet Yusuf Bey görevdeyken daha sonra sırasıyla Halil Bey, Ahmet Paşa ve İbrahim Fahri Bey görev almıştır. Bu değişim sancak yönetiminde belirli aralıklarla yeni atamalar yapıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Müftülük makamında sürekli olarak Ebü'l-Hadîzâde Mehmet Emin Efendi'nin yer alması dinî işlerde görevlendirme değişikliğine gidilmediğini göstermektedir. Nakîbü'l-Eşrâf[97] pozisyonu bazı yıllarda boş bırakılmışken vakıf[98] işlerinde de bazı yıllarda görevlendirmeler yapılmıştır.

Bunun yanı sıra 1300-1301/1883-1884 yıllarında Belka Sancağı İdare Meclisi'nde ruhani liderlerin isimleri de zikredilmiştir. Bu durum bölgenin çok kültürlü ve dinî açıdan çeşitli bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Mecliste yer alan isimler arasında Rûm Ortodoks cemaatinin lideri Safroniyus Efendi, Latin Hristiyan cemaatinin temsilcisi Anton Efendi ve Sâmirî Musevî topluluğunun başı Yakub Efendi bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin millet sistemi çerçevesinde farklı dinî grupları resmî olarak tanıması ve bu liderlere topluluklarının çıkarlarını temsil etme hakkı vermesi yönetim anlayışının çok kültürlü yapısını yansıtmaktadır.

Aşağıda yer alan tablo 1299–1303/1882-1887 yılları arasında Belka Sancağı'ndaki kazalar ve nahiyelerin yıllara göre statülerini detaylı biçimde göstermektedir. Belka Sancağı'nın idarî yapısının gelişimi ve değişimi incelendiğinde kazalar ve nahiyeler zamanla farklı statüler kazanmış bazı bölgelerde idarî istikrar sağlanırken bazı bölgelerde önemli dönüşümler yaşanmıştır.

---

97 Resûl-i Ekrem'in ailesi, yakın akrabası ve soyundan gelenler Müslümanlar nazarında müstesna bir mevkiye sahip olmuş, bunları sayıp sevmenin dinî bir vecibe olduğu kabul edilmiş ve onlarla ilgili bazı hizmetleri ifa etmek üzere görevliler tayin edilmiştir. Böylece zamanla nikâbet müessesesi ortaya çıkmış, bununla ilgili görevlilere de nakib, nakîbü'l-eşrâf ve nakîbü'n-nükabâ gibi isimler verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ş.Tufan Buzpınar, "Nakībüleşraf ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/322-324.

98 Sözlükte "durmak, durdurmak, alıkoymak" anlamında vakıf (vakf) kelimesi terim olarak "bir malın mâliki tarafından dinî, içtimaî ve hayrî bir gayeye ebediyen tahsisi" şeklinde özetlenebilecek hukukî bir işlemle kurulan ve İslâm medeniyetinin önemli unsurlarından birini teşkil eden hayır müessesesini ifade eder. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/479-486.

Tablo 7: Belka Sancağı'na Bağlı Kazalar ve Nahiyeler (1299-1303/1882-1887)

Sene (Hicrî/Milâdî)	Kazalar	Nahiyeler
1299/1882[99]	Salt, Maan, Kerek	Cîze, Beni Sa'd, Cenin
1300/1883[100]	Salt, Cenin, Kerek	Cîze, Beni Sa'd, Maan
1301/1884[101]	Salt, Cenin, Kerek	Cîze, Beni Sa'd, Maan
1302/1885[102]	Salt, Cenin, Kerek	Cîze
1302/1886[103]	Salt, Cenin, Cemmain, Beni Sa'd	Cîze
1303/1887[104]	Salt, Cenin, Cemmain, Beni Sa'd	Cîze, Maan

Tabloya göre ilk yıllarda Salt, Maan ve Kerek kazaları sancaktaki temel idarî merkezler olarak öne çıkmaktadır. 1302/1885 yılı bölgesel yönetimin yeniden şekillendiği kritik bir dönüm noktasıdır. Bu tarihte bazı nahiyelerin kazaya dönüştüğü ve yeni idarî birimlerin teşkil edildiği görülmektedir. Özellikle Cemmain, Beni Sa'd ve Cenin'in kazaya dönüşmesi sancaktaki idarî yapılanmanın genişlediğini ve yönetim sisteminde önemli değişiklikler yaşandığını göstermektedir.

Ürdün'ün sınırlarını dönemin koşullarına göre kesin olarak belirlemek her ne kadar zor olsa da günümüz Ürdün sınırlarını merkez alarak tarihsel süreçteki bağlarını ve sınırlarını koruyarak konuyu analiz etmeye çalışmaktayız. Bu doğrultuda bütüncül bir bakış açısıyla ele alınan çalışmada konunun sınırları gereği günümüz Ürdün sınırları içerisinde yer alan kaza ve nahiyeler detaylı şekilde ele alınacaktır. Bu kapsamda Salt, Kerek, Maan (kaza/nahiye) ve Cîze Nahiyeleri ayrı başlıklar altında incelenirken, diğer bölgelere ise kısaca dipnotlarda değinilecektir.

[99] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M. 1882, 240-242.
[100] S*uriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1300 / M. 1883, 239-241.
[101] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1301 / M. 1884, 186-189.
[102] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1302 / M. 1885, 177-179.
[103] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1302 / M. 1886, 152-159.
[104] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1303 / M. 1887, 168-174.

1. Salt Kazası

Salt günümüzde Ürdün'ün önemli şehirlerinden biri olup, ekonomik, kültürel ve tarihî açıdan büyük bir değere sahiptir. Osmanlı döneminde Şam Sancağı'nın güneydoğusunda Şerîa Nehri'nin karşı kıyısında konumlanan bu bölge merkezî Salt kasabası olmak üzere Nablus'tan on iki saatlik mesafede yer almaktadır.

Salt Kazası Suriye'nin en büyük nehri olan eş-Şerîa'nın sunduğu su kaynakları sayesinde bereketli tarım arazilerine sahip olsa da bölge halkı bedevî aşiretlerden oluştuğundan dolayı yerleşik mimari ve şehirleşme unsurlarından mahrum kalmıştır. Tarımsal üretim başlıca buğday ve diğer hububatlardan ibarettir. Bu ürünlerin büyük bir kısmı Kudüs, Nablus ve Akkâ gibi önemli ticaret merkezlerine ihraç edilmektedir.

Şerîa Nehri Cebel-i Şeyh'den doğarak Taberiye Gölü'ne[105] ulaşmakta ve ardından yaklaşık 160 kilometrelik bir akış güzergahı oluşturarak nihayetinde Bahr-i Lût'a dökülmektedir. Kış aylarında özellikle mayıs ayında yağmur suları ve eriyen karlarla beslenen nehir taşarak mecrasını genişletmektedir. Nehir suyunun kimyasal bileşimi belirli mineral ve bileşikler içermesi nedeniyle karakteristik bir yapıya sahiptir. Salt Kazası'nın güneyinde yer alan Bahr-i Lût, Vâdî-i Zerka ile Vel-Mücibek'in batısında Kudüs mutasarrıflığı sınırlarında bulunmaktadır. Bu göl yüz kilometre uzunluğunda ve 25 km genişliğindedir. Yüksek oranda tuz içeren suyu nedeniyle "Bahr-i Meyyit" (Ölüdeniz) olarak da anılmaktadır.[106]

---

[105] Ürdün'ün merkezî Taberiye'dir. Ürdün Şam cündlerinin (ordugâh) en küçüğü en kısasıdır. Uzun seneler makud-mahlul (tasarruflu-tasarrufsuz) 200.000 dinara Ebu Mansur Ahmed b. El-Abbas'ın idaresine verilmişti. Havkal, *İslâm Coğrafyası*, 163.

[106] "*...Lîvâ-yı Şam'ın cihet-i şarkî-cenûbîsinde ve Şerîa Nehri'nin öte cihetinde bulunup merkezinde nefs-i Salt kasabasıdır ki Nablus'dan on iki sa'at uzaktır. İşbu kaza, Sûriye'nin birinci derecede büyük nehri olan eş-Şerîa gibi menba'-ı hayatı hâvi olduğundan, o havalînin en münbit arazîsinden ise de ahâlisi haymenişîn aşâyir-i bedevîden ibâret olduğu cihetle âsâr-ı ma'mûriyetten mahrûmdur… Ehli Şerîa, ki bir ismi de Nehrü'l-Ürdündür, Cebel-i Şeyh'deki menâbi'den husûle geldiği halde yolu üstünde olan havâlîye uğrayıp Taberiye Gölü'ne döküldükten sonra bir yüz altmış kilometre tûlunda bir mecra teşkil eder ve nihâyet Bahr-i Lût'a münseb olur. İşbu nehrin suyu sakî olup mevâdd-ı kâriyeyi karasakızı hâvi bulunduğu ve mecrâsı beyne'l-ciheteyn yetmişten nihâyet seksen kadem arzında olup, umk-ı mecra dahi on iki kademdir. Genişliği seksen kademdir. Fakat kış mevsiminde ve husûsan şehr-i Mayıs esnasında yağmur suları ve dağlardan inen kar selleriyle nehr-i mezkûr tuğyân etmekle mecrâsı arzî bir çarıklık mesâfe kadar tevessü etmektedir. Bahr-i Lût'a gelince, Salt'ın cihet-i cenûbîsinde ve Vâdî-i Zerka ile Vel-Mücibek garbında, Kudüs mutasarrıflığı hudûdunda, tûlen yüz ve arzen yirmi beş kilometre vüs'atindedir." Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M. 1882, 235-236.

Arşiv belgelerine göre Salt Kazası'nın 1888-1893 yılları arasında Osmanlı idarî yapısında farklı sancaklara bağlanarak yoğun bir yer değiştirme süreci yaşadığı anlaşılmaktadır. Akka, Belka, Trablusşam ve Lazkiye sancaklarından oluşan Beyrut Vilâyeti'nin oluşturulmasından sonra Belka Sancağı'nın Havran Sancağı ile ilişkili olan kaza ve nahiyelerinin Suriye Vilâyeti ile iletişim kurarak Havran Sancağı'na bağlanması konusu ele alınmıştır. Belgeye gör Beyrut Vilâyeti'nden gelen yazışmada Belka Sancağı'ndan Havran'a yalnızca Salt Kazası'nın bağlandığı belirtilerek bu bağlanmanın 1304/1888 yılının mart ayında gerçekleştiği ifade edilmiştir. Bu tarihten itibaren Salt Kazası'nın Havran Sancağı'na ilhâkı onaylanmış ve gerekli emirler verilmiştir. [107] 1 Rebiülahir 1311/12 Ekim 1893 tarihli belgeye göre Salt Kazası, Belka Çölüyle beraber Havran Sancağı'na ilhak edilmiş ve Belka Sancağı'nın, yeniden Nablus adıyla anılmaya başlanması kararlaştırılmıştır.[108] Son olarak 4 Teşrîn-i Evvel 1309/16 Ekim 1893 tarihinden itibaren daha önce Havran Sancağı'na bağlı olan Salt Kazası'nın yeni kurulan Maan Sancağı'na bağlandığı görülmektedir.[109] 1894 yılında Maan Sancağı'na bağlı bir kaza olan Salt, Kerek Sancağı'nın teşkiliyle birlikte bu tarihten itibaren Kerek Sancağı'na bağlı bir idarî birim olarak anılmaya başlamıştır.[110]

Bu durum Osmanlı Devleti'nin coğrafî-stratejik önceliklerini ve bölgesel yönetim ihtiyaçlarını dengeleyerek taşra idaresini yeniden şekillendirme çabalarının bir yansımasıdır. Salt'ın farklı dönemlerde Havran, Maan ve Kerek sancakları arasında yer

---

[107] BOA, [DH.MKT], No. 1529, Gömlek No. 26. Salt kazasının Havran'a yakınlığı sebebiyle ilhakı gerçekleştirilmiştir. "*Belka sancağı dâhilinde Salt kazâsının kurb ve münâsebatiyle 304 senesi Mart'ından itibâren Havran sancağına rabt ve ilhâkı hususuna vukû' bulan işâr-ı ali-i dâverîleri üzerine taraf-ı sâmi-i sadâretpenâhiden bil-istizân irâde-i seniyye-i cenâb-ı padişâhî müte'allik ve şerefsüdûr buyrulmuş olmakla…*" BOA, Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi, [DH.MKT], No. 1541, Gömlek No. 114 (H-05-01-1306). BOA, Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi, [DH.MKT], No. 1555, Gömlek No. 53 (H-11-02-1306).

[108] "*Salt kazasının, Belka Çölü ile birlikte Havran'a ilhak edilmesi münasebetiyle, Belka Sancağı'nın ba'dezin Nablus'un eski adıyla (Nablus nam-ı kadimiyle) anılması hususunda…*" BOA, Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi, [DH.MKT], No. 114, Gömlek No. 35 (H-01-04-1311). BOA, İrade Dahiliye, [İ.DH], No. 307, Gömlek No. 53 (H-14-03-1311).

[109] BOA, Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi, [DH.MKT], No. 154, Gömlek No. 26 (H-02-08-1311).

[110] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1313-1314 / M. 1896-1897, 211-213. *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1315 / M. 1897, 217-219. *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1316 / M. 1898, 225-228. *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1317 / M. 1899, 232-234. *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1318 / M. 1900, 226-231.

değiştirmesi, bölgenin Osmanlı idarî düzeninde sürekli olarak gözden geçirildiğini göstermektedir.

1900–1905 yılları arasında Ürdün ve çevresinde seyahat eden İngiliz seyyah Gertrude Bell,[111] Salt şehrini nüfusu on bini aşan ve yaklaşık yarısı Hristiyanlardan oluşan zengin bir yerleşim olarak tasvir etmektedir. Bell'e göre şehir, üzüm ve kayısıyla meşhur verimli bir bölgede yer almakta olup bahçeleri 14. yüzyıl Arap coğrafyacısı Ebû'l-Fidâ tarafından dahi övgüyle anılmıştır. Bell ayrıca, ev kümelerinin üzerinde yükselen bir tepe üzerinde harap durumda bir kalenin bulunduğunu, ancak bu kalenin hangi döneme ait olduğunun kesin olarak bilinmediğini ifade etmektedir. Yerel kaynaklara göre Salt oldukça eski bir yerleşimdir, hatta bölgedeki Hristiyanlar, burada kendi dinlerinin ilk cemaatlerinden birinin bulunduğunu ileri sürmekte ve Hz. İsa'nın havarilerinden birinin burada faaliyet gösterdiğine dair bir rivayeti de aktarmaktadırlar.[112] Salt, nüfus bakımından en büyük merkez olma vasfını korumakla birlikte, 1903 yılı itibarıyla Çerkez nüfusun belirgin ağırlıkta olduğu bir yerleşim niteliğini sürdüren Amman karşısında göreli bir gerileme sürecine girmiştir. Bu dönüşümün temel nedeni, Hicaz Demiryolu'nun güney istikametinde ilerleyerek bölgedeki ulaşım ve ticaret ağlarını yeniden şekillendirmesidir. Demiryolunun sağladığı yeni ekonomik imkânlar, özellikle ticaretle meşgul yerel unsurların faaliyet alanlarını değiştirmesine yol açmış; bu çerçevede birçok tüccar ve zanaatkâr, giderek gelişen bir merkez hâline gelen Amman'a yönelmiştir. Böylece Salt'ın geleneksel ticarî üstünlüğü zayıflarken, Amman kısa sürede idarî ve ekonomik bakımdan öne çıkan yeni bir cazibe merkezi hâline gelmiştir.[113]

2. Kerek Kazası

Kerek Kazası Şam Sancağı'nın güneydoğusunda yer almakta ve sancak merkezine altı günlük mesafede bulunmaktadır. Dönemin şartlarına göre bölgenin uzaklığı Osmanlı

[111] İngiliz seyyah ve arkeolog aynı zamanda ajanlık faaliyetleri yürüten Gertrude Lowthian Bell, 20. yüzyılın başlarında Suriye ve Ürdün coğrafyasını dolaşmış ve bölgeye dair gözlemlerini 1907 yılında yayımlanan *The Desert and the Sown* adlı eserinde aktarmıştır.

[112] Gertrude Lowthian Bell, *The Desert and the Sown* (London: William Heinemann, 1907),20-22.

[113] Eugene L. Rogan, Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan (1850–1921). United Kingdom: Cambridge University Press, 1999. 1-15.

idaresi ile doğrudan ve sürekli bir bağlantının sağlanmasını zorlaştırmıştır. Kerek Kazası'nda bir yönetim kadrosu bulunmamaktadır. Osmanlı yönetimi yerine kaymakam unvanı verilmiş bir şeyh tarafından idare edilmektedir. Osmanlı Devleti bölgeye merkezî bir idarî yapı yerleştirmek yerine yerel liderler aracılığıyla yönetim mekanizmasını sürdürmeyi tercih etmiştir. Bu yönetim biçimi Osmanlı'nın bölgeyi yerel otoriteler aracılığıyla kontrol etmeyi tercih ettiğini göstermektedir.[114] Kerek 1313-1314/1896-1897 yıllarında kaza statüsünden sancak statüsüne yükseltilmiştir. Bölgeye ilişkin ayrıntılı değerlendirmeler ilerleyen bölümlerde "Kerek Sancağı" başlığı altında ele alınacaktır.

Osmanlı'nın 1299-1303/1882-1887 yılları arasında Belka Sancağı'na bağlı kazalar kaymakam değişimleri ve bölgesel yönetimdeki farklılıklar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 8. Belka Sancağı'na Bağlı Kazaların İdarî Amirleri (1299-1303/1882-1887)

Sene (Hicrî/Milâdî)	**Kazalar**	**İdarî Amirler (Kaymakam)**
1299/1882 [115]	Salt Maan Kerek	Mehmet Tahir Efendi (Salt), Ahmet Şükrü Efendi (Maan), Şeyh (ismi yok) (Kerek)
1300/1883[116]	Salt Cenin Kerek	Mehmet Tahir Efendi (Salt), Abdülkadir Efendi (Cenin), Şeyh (ismi yok) (Kerek)
1301/1884[117]	Salt Cenin Kerek	Mehmet Ali Efendi (Salt), Ethem Efendi (Cenin), Şeyh (ismi yok) (Kerek)
1302/1885[118]	Salt Cenin Kerek	Selim Ramazan Efendi (Salt), İbrahim Ethem Efendi (Cenin), Şeyh (ismi yok) (Kerek)

[114] "*… Livâ'nın cihet-i şarkî-cenûbîsinde kâindir. Bu kazanın dahi bir muntazam hey'et-i hükümeti olmayıb, kendisine kaymakam ünvânı verilmiş bir şeyh idâresinde bulunduğu gibi, merkez-i livâya altı günlük mesâfede vâki' olduğundan, kezâlik ahvâl-i mahalliyyesi lâyıkıyla ma'lûm değildir." Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M. 1882, 236.
[115] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M. 1882, 240-242.
[116] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1300 / M. 1883, 239-241.
[117] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1301 / M. 1884, 186-189.
[118] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1302 / M. 1885, 177-179.

1302/1886[119]	Salt Cenin Cemmain Beni Sa'd	Selim Ramazan Efendi (Salt), İbrahim Ethem Efendi (Cenin), Mehmet Ali Efendi (Cemmain), Hasan Muharrem Bey (Beni Sa'd)
1303/1887[120]	Salt Cenin Cemmain Beni Sa'd	Abdulhadizade Abdülkerim Efendi (Salt), Mustafa Bey (Cenin), Mehmet Ali Efendi (Cemmain), Rıfat Bey (Beni Sa'd)

Salt, Cenin ve Kerek kazalarında düzenli kaymakam atamaları yapılırken, Kerek Kazası'nda yönetimin yerel bir şeyh tarafından sürdürüldüğü görülmektedir. 1299/1882 tarihli salnamede bu durum, "*Bu kazanın dahî bir muntazam hey'et-i hükûmeti olmayıb, kendisine kaymakam unvanı verilmiş bir şeyh idâresinde bulunduğu gibi*"[121] ifadeleriyle açıkça belirtilmiştir. Kerek Kazası'na kaymakam atanmaması ve yönetimin yerel bir şeyh aracılığıyla sürdürülmesi Osmanlı Devleti'nin merkezî otoritesini sınırlı tuttuğu bölgelerde uyguladığı yönetim stratejilerine önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Salt Kazası'nda kaymakamlık makamı farklı isimlerle devamlılık arz etmekte ancak Cenin Nahiyesi'nde müdürler daha sık değişmektedir. Bu durum Cenin'deki yönetim yapısının daha hareketli ve değişken olduğunu göstermektedir. Son yıllarda Cemmain [122] ve Beni Sa'd Kazaları'nın[123] idarî teşkilata dâhil edildiği görülür.

---

[119] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1302 / M. 1886, 152-159.

[120] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1303 / M. 1887, 168-174.

[121] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M. 1882, 236.

[122] Cemmain bugün Nablus'da yer almaktadır. Nuri Akbayar, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), "Cemmain", 47. Arşiv belgelerine göre Cemmain kazasının merkezi, bilinen tarihî yerleşimler arasında öne çıkmamakla birlikte, Yusuf köyü çevresinde bulunan taş oyma mağaralar ve çok odalı yapılar, bölgenin tarihî ve yerleşim özelliklerine işaret etmektedir. Bölgenin topografyası ve toprak yapısı, geniş çaplı hububat üretimine elverişli olmadığından, tarımsal faaliyetler daha çok yerel ihtiyacı karşılamaya yönelik bir üretim modeli benimsemiştir. Bununla birlikte, zeytin tarımı bölgenin en önemli ekonomik faaliyetlerinden biri hâline gelmiş ve yıllık üretim hacmi istikrarlı bir şekilde artmaktadır. "*… Merkez olan kasaba, mevâki'i meşhûreden olmayıb, fakat kasaba-i mezkûrenin bir buçuk sa'at bu'd-i şark-i şimâlîsinde vâki' Yûsuf karyesinde, taştan oyulmuş müte'addid mağaralar ve dört-beş odalı daireler vardır. Bu kaza, tabî'at-ı arâzîyesi iktizâsınca, külliyetle hubûbât zer'ine sâlih olmadığından, hâsılâtı seneviyesi ancak ihtiyâcât-ı mahalliyyeye takâbül edebilir. ." Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1303 / M. 1887, 241-242.

[123] Günümüzde Filistin sınırlarında kalan Benî Sâb kazası, Osmanlı idaresi altında nispeten yeni teşkil edilen bir kaymakamlık statüsüne sahip olmasına rağmen, bölgenin coğrafî avantajı sayesinde hızlı bir genişleme ve gelişim göstermiştir. Özellikle Kakûn, Berecel, Atuta, Kalansuva ve Celcûliye gibi karyelerde tespit edilen kale harabeleri, bölgenin tarihî geçmişinin derinliğini ortaya koymaktadır. Ancak, bu tarihî yerleşimler hakkında kesin ve kapsamlı bilgilerin eksik olması, bölgenin tarihî gelişimine dair daha fazla araştırma gerekliliğini göstermektedir. Kalansuva'daki büyük havuz ve

3. Maan Nahiyesi

Osmanlı döneminde Maan Şam Sancağı'nın güneydoğusunda yer almakta ve Nablus'tan 7-8 konak mesafede bulunmaktaydı. Bir konak arası yaklaşık 30 km olarak hesaplandığından Maan ile Nablus arasındaki toplam uzaklık Osmanlı posta ve ulaşım sistemine göre dikkate değer bir mesafe teşkil etmektedir. Maan Osmanlı idaresi altındaki yönetimsel yapısı klasik sınır bölgelerinde görülen idarî zorlukları yansıtmaktadır. Her ne kadar idarî yetkililer ve yönetim kadrosu mevcut olsa da bölgede yerleşik düzenin eksikliği nedeniyle etkin bir idarî yapı oluşturulamamıştır. Bölgede konar-göçer aşiretlerin hâkimiyeti hem şehirleşmeyi hem de altyapı gelişimini sınırlandırmasından dolayı Osmanlı merkezî yönetimiyle olan bağları zayıf bırakmıştır. Coğrafî uzaklık nedeniyle sancak merkezî ile haberleşmenin daimî bir şekilde sürdürülemediğini söylemek mümkündür. Bunun sonucunda bölge hakkındaki bilgilerin eksik kalmasına neden olmuştur.[124]

üzerindeki yazıt, Eyyûbîler dönemine ait izler taşırken, Fenikeliler ve Yunanlılar zamanında da bölgenin önemli bir yerleşim merkezî olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Ersûf şehrinin Haçlı Seferleri sırasında stratejik bir bölge olarak kabul edilmesi ve Sultan Selâhaddin Eyyûbî tarafından askerî önemi ortadan kaldırılmak amacıyla tahrip edilmesi, bölgenin tarihsel dönüşümünü göstermektedir. Osmanlı idaresi altında Benî Sâb kazasında tarım faaliyetleri çeşitlenmiş olup, yıllık üretim kapasitesi dikkate değerdir. Hububat üretimi haricinde, zeytinyağı, incir, üzüm ve diğer tarımsal ürünler kazanın ekonomik faaliyetleri içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Bunun yanı sıra, bölgede toprak kap üretimi gibi küçük ölçekli sanayi faaliyetleri yürütülmekte ve dış kazalara ihracatı yapılmaktadır. Bu bağlamda, Benî Sâb Kazası Osmanlı döneminde hem tarihî hem de ekonomik açıdan dikkate değer bir bölgesel merkez olarak değerlendirilmiştir. *"... Benî Sâb kaymakamlığı, üç-dört sene evvel teşkîl olunduğu hâlde, merkez kazâ olan kasaba, kabiliyet-i mevkiyyesi cihetiyle epeyce tevessü' ve terakkî etmiştir. Kakûn, Berecel, Atuta, Kalansuva ve Celcûliye karyelerinde âsâr-ı atîkeden birer kale harâbeleri müşâhede olunmaktadır. Ahvâl-i târîhiyyeleri hakkında mâlûmât-ı sahîhiyyeye destîres olunamamıştır. Kalansuva karyesinde gayet cesîm bir havuz mevcut olub, kenarında merkûz olan bir amûd üzerinde menkûş ibâreye nazaran, Devlet-i Eyyûbiyye âsârındandır. Sahîl-i kazâda, Fenikeliler zamânında ma'mûr olduğu gibi, Yûnânîler vaktinde Apolonya nâmıyla yâd edilen ve Ehl-i Salîb muhârebâtında mevâki-i mühimmeden mâ'dûd bulunan Ersûf şehr-i kadîminin harâbesi vardır. Sultan Selâhaddin Eyyûbî, Ehl-i Salîb'i bu mevki'de hezîmet-i kahriyye ile münhezim ettikten sonra, ehemmiyyet-i harbiyyesini ıskat için mezkûr şehri tahrîb etmiştir. Dâhil-i kazâda her nev'î hubûbât zer' olunmaktadır. Hâsılât-ı seneviyesi takrîben dört yüz elli bin kileye bâli' olup, beş yüz bin kilogram susam, bir milyon kilogram zeytinyağı, bâdem, bal, hurma, incir, elma, limon, üzüm gibi esmâr ve fevâkih dahi külliyet üzere hâsıl olup, kısm-ı küllîsi hârice imrâr edilir. Bu kazâya tâbi' olan kurâlarda bir nev'î hâsıl ile mütenevvi' masnû'ât-ı turâbiyyeden imâl olunup, kezâlik hâric-i kazâ ve vilâyete gönderilmektedir. Bu kazâya tâbi' olan kuralarda bir nev'î hâsıl ile mütenevvi' masnû'ât-ı turâbiyyeden imâl olunup, kezâlik hâric-i kazâ ve vilâyete gönderilmektedir." Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1303 / M. 1887, 240-241.

124 "*...sancağın cihet-i şarkî-cenûbîsinde ve Nablus'tan yedi-sekiz konak mesafededir. Bu kazanın eğerki memûrîn-i mülkîyesi ve hey'et-i hükümeti mevcut ise de mevki ve ahâlisinin hâli vahşet ve bedeviyetten nâşi, idâresi henüz bir sûret-i mazbûta ve muntazamada olmadığı gibi, ber-minvâl-i muharrer, bu mesafe sebebiyle merkez-i livâ ile muhâberâtı daimî olmadığı için ma'lûmâtı nâkıs kalmaktadır*." *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M. 1882, 236.

Arşiv kaynaklarına göre 1873 yılından önce Maan'ın sancak statüsünde olduğu ve mutasarrıflık olarak yönetildiği tespit edilmiştir. Fakat daha sonra bu durum değişmiş ve Maan kaza veya nahiye statüsüne düşürülmüştür 10 Recep 1290/3 Eylül 1873 tarihli vesika, Maan mutasarrıflığının lağvedilmesini ve bu bölgenin idarî statüsünün değiştirilmesini belgelemektedir. Bu değişiklikle birlikte Maan kaza statüsüne indirilmiş ve yönetimi kaymakamlık seviyesine düşürülerek eski kaymakam Hüseyin Efendi, yeniden kaymakamlık görevine atanmıştır. Bölgede asayişi sağlamak ve halk ile göçebe aşiretleri kontrol altında tutmak için toplam 35 görevli asker istihdam edilmiştir. Bunlardan 5'inin posta hizmetlerinde, 30'unun ise tahsilat ve diğer idarî işler için görevlendirildiği görülmektedir. Maan bölgesine bağlı mülkî emvalin (devlete ait taşınmazların) idarî tasarrufu ve bölgenin daha verimli şekilde yönetimi için Tafile nahiyesinin müdürlükle yönetilmesi uygun görülmüştür. Ayrıca Maan'daki kalelerin korunması için zaptiye asker sayısı 20'ye çıkarılmıştır. Maan'ın Şam'a bağlanmasının, coğrafî ve idarî açıdan kolaylık sağladığı belirtilmişse de bu bağlanmanın nedenleri ve uygulanabilirliği konusundaki değerlendirmelerin eksik olduğu ifade edilmiştir. Alternatif olarak Maan'ın eskiden olduğu gibi Belka Sancağı'na bağlı kalmasının daha uygun olacağı belirtilmiştir. [125] Sonuç olarak belgeden anlaşılacağı üzere Maan'ın önceki idarî yapısına dönülmesi ve gereksiz harcamalar yapılmaksızın bölgenin alışılmış yönetim biçimiyle idaresine devam edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Maan 1309-1310/1892-1893 yıllarına kadar nahiye/kaza statüsünde olup, belirtilen dönemde sancak

[125] *"...Maan mutasarrıflığının lağvıyla kaymakamlığına, kaymakam-ı sâbıkı Hüseyin Efendi'nin ta'yîn kılındığına ve Maan Kazası asaleti zabtiyesinin sûreti tanzim ve tertîbine ve ifâdat-ı sâireye dâir cevâben vârid olan tahrirât-ı behiyleri mütâlâ' olundu. Revaş-ı işâra, oranın ahâli ve urbanı hâl-i vahşet ve bedeviyette bulundukları cihetle ol havâlide bulunan urbanı taht-ı itâ'at ve inkıyâtta tutmak için rüesâ-yı meşâyîhten Ebu Harbiyye ve Feyzullah Şeyh Fellâh Münavere ve Mehmed el-Hanefî cem'an 35 nefer asâkir-i muvazzafe istihdâmına mezûniyet i'tâsıyla bunlardan 5 atlının posta nakline hasrı ve 30 neferinin tahsilât ve sair mesâlihte kullanılması ve mülgâ Maan mutasarrıflığına merbût olan emvâl-i miriyye Tafile nâhiyesi mürettebâtından ibâret bulunduğu ve zâten nâhiyye-i merkûme müdürlük sûretiyle idâre olunduğu cihetle kemâkan müdürlük vecihle idâresi ve Maan'ın Şâm'a olan münâsebet ve tarîkçe olan suhûletli mülâsebesiyle merbûtâtının Belka'dan terkîyle Şâm sancağına ilhâkı muhâbere ve muâmelât-ı sairâta daha ziyâde sür'at ve mazbutiyeti mevcut olacağı ve kaymakam maiyyetinde bulundurulması evvelce tertîb olunan 16 nefer asâkir-i zaptiyye Maan kalelerinin muhâfazasına kâfî olamayacağından bunların 20 nefere iblâgı sûretleri tensîb olunduğu anlaşılıyor. Halbuki Şâm-ı Şerîf ile Maan beyninde ma'cûn Havran sancağı vâki' olduğu mesâfenin uzaklığı ve Belka sancağına her yönden daha yakın ve münâsebetli bulunduğu cihetle mezkûr Maan'ın Belka sancağından fekkiyle doğrudan doğruya Şâm-ı Şerîf raptıyla nasıl bir mütalâaya müstenid olduğu anlaşılamadığı…"* BOA, Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı, [A.MKT.MHM.], No. 463, Gömlek No. 21 (H-12-07-1290).

statüsüne tekrar yükseltilmiştir. Bölgeye ilişkin ayrıntılı değerlendirmeler ilerleyen bölümlerde "Maan Sancağı" başlığı adı altında ele alınacaktır.

4. Cîze Nahiyesi

Osmanlı döneminde idarî bir birim olarak teşkil edilmiş olan Cîze Nahiyesi, Salt Kazası'nın doğu yönünde ve merkez kazaya yaklaşık bir saat mesafede konumlanmıştır. Bu bölgedeki Cîze Kalesi yeniden düzenlenerek idarî merkez olarak kabul edilmiş ve bu doğrultuda bir nahiye müdürlüğü oluşturulmuştur.[126] Aşağıdaki tabloda sancağa bağlı nahiyelerin idarî amirleri ve yıllar içindeki değişimi yer almaktadır.

Tablo 9: Belka Sancağı'na Bağlı Nahiyelerin İdarî Amirleri (1299-1303/1882-1887)

Sene (Hicrî/Milâdî)	**Nahiyeler**	**İdarî Amirler (Müdür)**
1299/1882[127]	Cîze Beni Sa'd Cenin	Şeyh Nizam Efendi (Cîze) Kasımzade Abdülhadi Efendi (Beni Sa'd) Çerkez Ali Bey (Cenin)
1300/1883[128]	Cîze Beni Sa'd Maan	Şeyh Saddam Ağa (Cîze) Necip Bey (Beni Sa'd) Abdünnebi Efendi (Maan)
1301/1884[129]	Cîze Beni Sa'd Maan	Şeyh Saddam Ağa (Cîze) Hasan Efendi (Beni Sa'd) Mehmet Ali Efendi (Maan)
1302/1885[130]	Cîze	Beşir Bey (Cîze)
1302/1886[131]	Cîze	Beşir Bey (Cîze)
1303/1887[132]	Cîze Maan	Şeyh Saddam Ağa (Cîze) Mehmet Ali Efendi (Maan)

[126] "*… Kazâ-yı mezkurun cihet-i şarkısında ve merkez kazâya bir sa'at bu'ud mesâfeye kâ'in Cîze Kalesi müceddeden merkez ittihâzıyla, ol anda bir nahiye müdürlüğü teşkîl olunmuştur*." [126] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M. 1882, 296.
[127] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M. 1882, 240-242.
[128] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1300 / M. 1883, 239-241.
[129] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1301 / M. 1884, 186-189.
[130] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1302 / M. 1885, 177-179.
[131] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1302 / M. 1886, 152-159.
[132] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1303 / M. 1887, 168-174.

Günümüz Ürdün sınırları dahilinde olan Maan 1309/1892, Kerek ise 1313/1896 yılı itibarıyla sancak statüsüne yükseldiği için bu bölümde yalnızca kısa bir açıklama yapılmıştır. Lakin söz konusu iki sancağın bu tarihlere kadar Belka Sancağı'na bağlı kazalar olduğu idarî yapının bir parçası olarak değerlendirilmesi ve tarihsel akışın doğru şekilde yansıtılması açısından önem arz etmektedir.

B. Havran Sancağı

Tarihî açıdan bakıldığında Havran Kazası'nın Osmanlı öncesi dönemlerde de önemli bir yerleşim merkezî olduğu görülmektedir. İsrailoğulları döneminde bu bölge mülk olarak değerlendirilmiş ve Yahudi kabilelerinin kontrolüne girmiştir. Romalılar döneminde Havran, Etiverya ve Golanitis gibi büyük yerleşim yerleri ile bütünleşerek idârî bir yapıya kavuşmuştur. Orta Çağ'da ise bölge Arabistan'dan gelen kabîlelerin istilâları ile değişime uğrayarak Benî Gassân kabîlesi tarafından uzun süre yönetilmiştir.[133]

Havran doğuda Cebel-i Dürûz batıda Şeria Vadisi kuzeyde Şam Vadisi ve Leca Platosu güneyde ise Belka arazisi ve Cebel-i Aclûn ile çevrili sınırları kesin biçimde belirlenemeyen geniş bir bölgedir. Topraklarının bir kısmı kayalık ve engebeli olmakla birlikte, hayvancılığa elverişlidir. Nispeten sık yağışlar sayesinde tarımsal faaliyetler de sürdürülebilmektedir. Dağların eteklerinden çıkan suların bir kısmı buharlaşırken bir kısmı küçük dereler halinde birleşerek Ürdün Nehri'nin kollarından Yermük Nehri'ni meydana getirmektedir.[134]

---

133 *"...Benî İsraîl Şerî'ânın bu ciheti zapt ve tes'îr etdikleri zemânda Havran, o nâmda bir mülkün zîr-i idâresinde olup, işbu mülkün makarr-ı hükûmeti olan o devrede Benî İsraîl mağlûb olmuş ve bunun üzerine ol havâlî Menâş Şaptına terk ve tahsîs olunmuştur. Ve kıt'anın çöl ciheti dahî o esnâda Amûrîlerin zîr-i hükmünde bulunmuştur. Romalılar zemânında Havran, Etiverya ve Golanitis ve onun şarkında kâin Bataniye ve ciheti şarkî şimâlîde Trahonitis ile Horanitis kıt'alarından mürekkeb idi. Muahharan Arabistân taraflarından doğru mütevâliyen Sûriye'ye dehşet-endâzî hücûm ve istilâ eden kabâ'il-i Urbân-ı vahşîyyenin işbu istilâları, Rûmâ Şark İmparatorluğu men'-i def'inden 'âciz bırakacak derecede kesb-i şiddet etdiği bir zemânda, kabâ'il-i mezkûreden Benî Gassâyân ol havâlîde kısm-ı küllîsini zapt ederek birkaç asırlar icrâ-yı saltanat ve hükûmet etmişdir*." *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M. 1882, 245.

134 Ş. Tufan Buzpınar, "Havran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/539-541. İbn Havkal, Havran hakkında şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: "*Havran ve Beseniye, Dımaşk sınırında yer alan iki büyük rustak olup, ekinleri tamamen yağmur suyuyla beslenmektedir. Bu bölgenin amillikleri, Belka ile Amman arasındaki Bin Nehri'ne bitişiktir. Söz konusu*

Havran'ın sosyal ve ekonomik yapısı incelendiğinde nüfusun büyük çoğunluğunu aşiret toplulukları ve Dürzi cemaatinin oluşturduğu görülmektedir. Göçebe ve yarı göçebe bir yaşam tarzını sürdüren bu toplumların temel geçim kaynakları tarıma dayanmaktadır. Bölgede modern altyapının ve medeni gelişmelerin eksikliği dikkat çekmekle birlikte doğal yapının sunduğu tarımsal verimlilik bölgeyi önemli kılan bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Toprakları son derece verimli olan Havran özellikle buğday üretimi açısından büyük bir potansiyele sahiptir.[135] Osmanlı Devleti'nin Havran'ın güvenliğine büyük önem vermesinin başlıca nedenleri arasında Şam-Medine hac yolunun buradan geçmesi ve bölgenin buğday ambarı olması yer almaktadır.[136]

1299/1882 yıllarında Havran bölgesi Cebel-i Dürûz, Kuneytira ve Aclûn sancaklarından oluşmaktaydı.[137] 1318/1900 yılı itibarıyla Osmanlı Devleti'nin idarî teşkilatında Şam Vilayeti'ne bağlı büyük bir sancak olarak gelişmeye devam eden ve büyüyen Havran, Cebel-i Dürûz, Kuneytira, Der'â, Basrü'l-Harîr ve Aclûn kazalarından meydana gelmiştir.[138]

Aşağıdaki tabloda, 1299-1318/1882-1900 yılları arasında Havran Sancağı'nda gerçekleştirilen idarî görevlendirmeler ve değişiklikler yer almaktadır. Bu dönemde sancakta görev yapan mutasarrıflar, naipler, muhasebeciler, tahrirat müdürleri ve müftüler gibi üst düzey devlet görevlileri listelenmektedir.

---

nehir, Busra ile Amman arasında bir havzanın yatağını oluşturmaktadır" Havkal, *İslâm Coğrafyası*, 161-162.

135 "*…Havran'ın ekserîsi aşâyir-i sâkine ile tâife-i Dürzîlerden mürekkep olan ahâlîsi henüz hâl-i vahşet ve bedeviyyetde bulunup, kâr-ı meşgûliyyetleri dâhi zirâate münhasır olduğu cihetle memleket her türlü esbâb-ı ma'mûriyyet ve âsâr-ı medeniyyetden ârî ise de*" *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M. 1882, 245.

136 Buzpınar, "Havran", 16/539-541.

137 *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M. 1882, 247-250.

138 *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1318 / M. 1900, 211-222.

Tablo 10: 1299-1318/1882-1900 Tarihleri Arasında Havran Sancağı Memurları

Sene (Hicri/Miladi)	Mutasarrıf	Naip	Muhasebeci	Tahrirat Müdürü	Müftü
1299/1882 [139]	İsmail Bey	Atanmamış	Mustafa Efendi	Şerabi Abdülkadir Efendi	Mehmet Tayyibi Efendi
1300/1883 [140]	Mahmud Paşa	Ahmet Saib Efendi	İbrahim Halil Efendi	Selim Efendi	Mehmet Tayyibi Efendi
1301/1884[141]	Mahmud Paşa	Ahmet Saib Efendi	Abdurrahman Hami Efendi	İsmail Hafi Efendi	Mehmet Tayyibi Efendi
1302/1885 [142]	Berazizâde Mahmud Paşa	Ebû Bekir Hilmi Efendi	Hilmi Efendi	Hakkı Efendi	Mehmet Tayyibi Efendi
1302/1886 [143]	Behram Paşa	Abdurrauf Efendi	Refik Bey (Vekil)	Halil Bey	Mehmet Tayyibi Efendi
1303/1887 [144]	Behram Paşa	Mehmet Rauf Efendi	Abdurrahman Hami Efendi	Şevket Bey	Mehmet Tayyibi Efendi
1304-1305/1888-1889 [145]	Ahmet Bedri Paşa	Seyyid Münib Efendi	Abdurrahman Efendi	İzzet Bey	Mehmet Tayyibi Efendi
1305-1306/1889 [146]	Ahmet Bedri Paşa	Seyyid Münib Efendi	Abdurrahman Efendi	Şevket Bey	Mehmet Tayyibi Efendi
1306/1890 [147]	Memduh Paşa	Mehmet Tahir Efendi	Abdurrahman Efendi	Şevket Bey	Mehmet Tayyibi Efendi
1307-1308/1891 [148]	Memduh Paşa	Mehmet Nureddin Efendi	Abdurrahman Efendi	Şevket Bey	Mehmet Tayyibi Efendi
1309-1310/1892-1893 [149]	Cafer Sadık Paşa	Mustafa Efendi	Abdurrahman Efendi	İbrahim Efendi	Mehmet Tayyibi Efendi
1311-1312/1894 [150]	Ali Rıza Paşa	Mehmet Asım Efendi	Seyyid Ali Rıza Efendi	Ahmet Kadri Efendi	Mehmet Tayyibi Efendi

[139] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M. 1882, 247.
[140] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1300 / M. 1883, 246.
[141] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1301 / M. 1884, 191.
[142] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1302 / M. 1885, 182.
[143] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1302 / M. 1886, 170.
[144] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1303 / M. 1887, 190.
[145] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1304-1305 / M. 1888-1889, 120.
[146] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1305-1306 / M. 1889, 116.
[147] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1306 / M. 1890, 124.
[148] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1307-1308 / M. 1891, 126.
[149] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1309-1310 / M. 1892-1893, 224.
[150] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1311-1312 / M. 1894, 196.

1312-1313/1895-1896 [151]	Bedirhan Paşazade Bedri Paşa	Ahmet Efendi el-Hammaş	Mazhar Efendi	Ahmet Kadri Efendi	Mehmet Tayyibi Efendi
1313-1314/1896-1897 [152]	Reşad Beyefendi	Ahmet Şakir Efendi	Mustafa Mazhar Efendi	Abdülbaki Efendi	Mehmet Tayyibi Efendi
1315/1897 [153]	Ömer Şevki Bey	Ahmet Şakir Efendi	Mustafa Mazhar Efendi	Süleyman Faik Efendi	Mehmet Tayyibi Efendi
1316/1898 [154]	Fevzi Paşa	Ahmet Şakir Efendi	Ahmet Rıfat Efendi	İbrahim Talat Efendi	Mehmet Tayyibi Efendi
1317/1899 [155]	İbrahim Fevzi Paşa	Mustafa Reşit Efendi	Ahmet Rıfat Efendi	İbrahim Talat Efendi	Mehmet Tayyibi Efendi
1318/1900 [156]	İbrahim Fevzi Paşa	Abdurrahman Efendi	Ahmet Nazif Efendi	Mehmet Ebûl Hayri	Abdurrahman Tayyibi Efendi

Tabloya göre mutasarrıf görevi sık sık el değiştirirken, bazı yetkililer daha uzun süre görevde kalmıştır. Örneğin Mehmet Tayyibi Efendi uzun yıllar boyunca Havran Sancağı'nda müftü olarak görev yapmıştır. Benzer bir durum Belka Sancağı'nda da gözlemlenmektedir. Yönetim mekanizması değişkenlik göstermesine rağmen dinî otoritenin önemli bir temsilcisi olan müftülük makamının korunduğu görülmektedir.

Tabloya ek olarak 1299-1300/1882-1883 yıllarında Nakîbü'l-Eşrâf olarak Yasin Efendi atanmıştır.[157] Ayrıca 1303/1887 yılında Evkaf Müdürü olarak Mehmet Fazıl Bey görevlendirilmiştir.[158] Muhasebeci ve tahrirat müdürü atamalarının düzenli olarak gerçekleştirilmesi bölgenin yalnızca idarî ve dinî değil, aynı zamanda malî yapısının da bütüncül bir perspektifle değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır.

Havran Sancağı Suriye Vilayet Salnameleri'ne göre diğer sancaklara kıyasla yıllar içinde varlığını koruyan ve idarî sürekliliğini sürdüren önemli bir bölge olarak öne çıkmaktadır. II. Abdülhamid döneminde taşra teşkilatının baskın olduğu yıllar boyunca sancaktaki

[151] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1312-1313 / M. 1895-1896, 208.
[152] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1313-1314 / M. 1896-1897, 194.
[153] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1315 / M. 1897, 200.
[154] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1316 / M. 1898, 208.
[155] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1317 / M. 1899, 214.
[156] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1318 / M. 1900, 210.
[157] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M. 1882, 247; *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H.1300 /M.1883, 246.
[158] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1303 / M. 1887, 190.

idarî yapılanmalar tablo aracılığıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır. 1299-1318/1882-1900 yılları arasındaki tarihi süreçte sancağa bağlı kazalar ve nahiyeler belirlenerek idarî yapının sürekliliği ve bölgesel gelişimi analiz edilmiştir. Bu süreç 1900 yılında yayımlanan en son Suriye Vilayet Salnamesi ile belgelendiği için sancaktaki yönetim yapısına dair ilgili dönemi detaylı yansıtmaktadır.

Tablo 11: Havran Sancağı'na Bağlı Kazalar ve Nahiyeler (1299-1318/1882-1900)

Yıl (Hicrî/Milâdî)	**Kazalar**	**Nahiyeler**
1299/1882[159]	Aclûn, Kuneytira, Cebel-i Dürûz	Süveyda, Selhand, Amman, Şehba, Sale,Müceddel
1300/1883[160]	Aclûn, Kuneytira, Cebel-i Dürûz	Süveyda, Selhand, Amman, Şehba, Sale, Müceddel
1301/1884[161]	Aclûn, Kuneytira, Cebel-i Havran	Gabagib,Şemskin, Casim , Ara, Arman, Ahire, Selhand, Şehba, Müceddel, Lahna
1302/1885 [162]	Aclûn, Kuneytira, Cebel-i Dürûz, Der'â, Basrü'l-Harîr	Gabagib, Şemskin, Casim , Ara, Arman, Ahire, Selhand, Sale, Şehba, Müceddel, Lahna, Mecdel Şems, Basra Eski Şam
1302/1886 [163]	Aclûn, Kuneytira, Cebel-i Dürûz, Der'â, Basrü'l-Harîr	Gabagib, Şemskin, Casim, Ara, Arman, Ahire, Selhand, Sale, Şehba, Müceddel, Lahna, Mecdel Şems, Basra Eski Şam
1303/1887[164]	Aclûn, Kuneytira, Cebel-i Dürûz, Der'â, Basrü'l-Harîr	Gabagib, Şemskin, Casim, Ara ,Arman, Ahire, Selhand, Sale, Şehba, Selim, Müceddel
1304-1305/1888-1889[165]	Aclûn, Kuneytira, Cebel-i Dürûz,Der'â,Basrü'l-Harîr	Gabagib, Şemskin,Casim, Ara, Arman,Ahire, Selhand, Sale, Şehba,Selim, Müceddel

[159] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H.1299/M.1882, 247-250.
[160] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1300 / M. 1883, 246-249.
[161] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1301 / M. 1884, 191-194.
[162] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1302 / M. 1885, 182-189.
[163] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1302 / M. 1886, 170-175.
[164] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1303 / M. 1887, 190-197.
[165] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1304-1305 / M. 1888-1889, 120-128.

1305-1306/1889[166]	Aclûn, Kuneytira, Cebel-i Dürûz, Der'â ,Basrü'l-Harîr , Salt	Gabagib, Şemskin, Casim, Ara, Arman, Ahire, Selhand, Sale, Şehba, Selim, Müceddel, Lahna, Kefrence, Basra Eski Şam
1306/1890[167]	Aclûn, Kuneytira, Cebel-i Havran, Der'â, Basrü'l-Harîr , Salt	Ara, Arman, Ahire, Selhand, Sale, Şehba, Selim, Müceddel, Kefrence, Cereş
1307-1308/1891[168]	Aclûn, Kuneytira, Cebel-i Havran, Der'â, Basrü'l-Harîr , Salt	Ara, Arman, Ahire, Selhand, Sale, Şehba, Selim, Müceddel, Mecdel-i Şems, Kefrence, Cereş
1309-1310/1892-1893[169]	Aclûn, Kuneytira, Cebel-i Havran, Der'â, Basrü'l-Harîr , Salt	Ara, Arman, Ahire, Selhand, Sale, Şehba, Selim, Müceddel, Lahna, Basra Eski Şam, Mecdel-i Şems, Cîze, Kefrence, Cereş
1311-1312/1894[170]	Aclûn, Kuneytira, Cebel-i Havran, Der'â, Basrü'l-Harîr	Gabagib, Şemskin, Casim, Ara, Arman, Ahire, Selhand, Sale, Şehba, Selim, Müceddel, Lahna, Basra Eski Şam
1312-1313/1895-1896[171]	Aclûn, Kuneytira, Cebel-i Havran, Der'â, Basrü'l-Harîr	Gabagib, Şemskin, Casim, Ara, Arman, Ahire, Selhand, Sale, Şehba, Selim, Müceddel, Lahna ,Mecdel-i Şems, Cereş, Kefrence
1313-1314/1896-1897[172]	Aclûn, Kuneytira, Cebel-i Havran, Der'â, Basrü'l-Harîr	Gabagib,Şemskin, Cereş, Kefrence, Selhand, Milh, Ahire, Busan, Şehba, Mecdel-i Şems
1315/1897[173]	Aclûn, Kuneytira, Cebel-i Havran, Der'â, Basrü'l-Harîr	Şehba, Busan, Selhand, Milh, Ahire, Mecdel-i Şems
1316/1898[174]	Aclûn, Kuneytira, Cebel-i Havran, Der'â, Basrü'l-Harîr	Şemskin, Gabagib, Kefrence, Selhand, Milh, Ahire, Busan, Şehba, Mecdel-i Şems, Basra Eski Şam

[166] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1305-1306 / M. 1889,115-123.
[167] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1306 / M. 1890, 124-133.
[168] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1307-1308 / M. 1891, 126-135.
[169] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1309-1310 / M. 1892-1893, 226-234.
[170] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1311-1312 / M. 1894, 197-206.
[171] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1312-1313 / M. 1895-1896, 210-226.
[172] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1313-1314 / M. 1896-1897, 196-204.
[173] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1315 / M. 1897, 203-213.
[174] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1316 / M. 1898, 210-222.

1317/1899[175]	Aclûn, Kuneytira, Cebel-i Havran, Der'â, Basrü'l-Harîr	Şemskin, Gabagib, Kefrence, Selhand, Milh, Ahire, Busan,Şehba, Mecdel-i Şems, Basra Eski Şam
1318/1900[176]	Aclûn, Kuneytira, Cebel-i Havran, Der'â, Basrü'l-Harîr , Süveyda	Gabagib, Casim, Kefrence, Küre, Cereş, Mecdel-i Şems, Basra Eski Şam, Selhand, Ahire, Şehba, Basra Eski Şam, Busan

Kazalar ve nahiyeler arasındaki değişim, sancaktaki yönetim mekanizmasının zaman içinde genişlediğini ve dönüşüm geçirdiğini göstermektedir. Aclûn ve Kuneytira,[177] (Cebel-i Dürûz/Cebel-i Havran)[178] tüm yıllar boyunca sancakta varlığını korurken 1885 yılından itibaren Der'â[179] ve Basrü'l-Harîr [180] kazalar arasında düzenli olarak yer almaktadır. Bazı kazalar ise belirli yıllardan sonra idarî sisteme dahil edilmiştir. Örneğin, 1305/1890 itibarıyla Ürdün'ün önemli şehirlerinden biri olan Salt'ın listeye eklendiği görülmektedir. Bunun sebebi 1304/1889 yılında Belka Sancağı'nın lağvedilmesiyle Salt'ın daha önce bağlı olduğu Belka Sancağı yerine Havran Sancağı'na dahil edilmiş

[175] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1317 / M. 1899, 214-228.

[176] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1318 / M. 1900, 211-222.

[177] Kuneytira kazası, büyük ve gelişmiş bir yerleşim olmamakla birlikte, bölgeye iskân edilen Çerkez muhacirlerinin tarım ve imar faaliyetlerine gösterdiği özen sayesinde zamanla genişlemiştir. Yakınındaki Banyâs köyünde, Hicri 623 yılında İslam devletleri tarafından onarılan ve taşları üzerindeki kitabelerle bu tamiratı belgeleyen bir kale bulunmaktadır. Kuneytira'nın tarımsal açıdan büyük bir önemi olup, verimli arâzîleri sayesinde yerel ihtiyacın birkaç katı mahsul üreterek bölge dışına yüksek miktarda tahıl ihracına katkı sağlamaktadır. Bölgenin tarihî ve ekonomik yapısı, Osmanlı dönemindeki stratejik rolünü pekiştirmektedir.". *Merkez kazâ olan kasaba, cesîm ve ma'mûr bir mahall değilse de orada iskân olunan Çerkez muhâcirleri zirâ'at ve ma'mûriyyete itinâ etdiklerinden, an be an tevessü' etmektedir. Bu kazâya muzâf ve kaymakamlık makarrına 5-6 km bu'd mesâfede vâki' Banyâs karyesinde, henüz bütünüyle harâb olmamış bir kal'a vardır. Bunun 623. sâl-i hicrîde düveli İslâmiyye tarafından ta'mîr ve tahkîm edildiği, ba'zı ahcârda mahkûk olan hudût ve 'ibârât ile müsbetdir. Kuneytira'nın arazîsi her nev' zirâ'at ve filâhâte sâhib olup, hâsılâtı ihtiyâcât-ı mahalliyenin iki üç misline bâliğ olarak, hâricî küllî zâhire gönderilir*." *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1309-1310 / M. 1892-1893, 237-238.

[178] "*…kaymakamlık merkezî olan Suveydîye kasabasında, Âlî Gassân'dan Nu'mân bin 'Amr bin el-Münzir'in vaktîyle pek mutenâ bir kasrı var idi. Fakat şimdi enkâzından pek cüz'î bir şey kalmıştır. Cebel-i Havran arazîsi sengistân (taşlık-kaya) olduğu gibi, her türlü eşcâr garsa (ağaç dikme) ve hubûbât zer'ine sâlih bulunduğundan ve nüfûsu dahî diğer kazâlara nisbetle kesretli olduğundan, arâzîsi pek ma'mûrdur*." *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1309-1310 / M. 1892-1893, 237.

[179] Günümüzde Suriye sınırında olan Der'a hakkında:"*.Der'a kaymakamlığı dâhilinde âsâr-ı atîka ve mühimmeden şâyân-ı tezkâr bir şey yoktur. Ahâlîsi 'umûmen zirâ'atle melûf olup, hubûbât hâsılâtının mikdâr-ı senevîsi 700 bin İstanbul kîlesine bâliğ olarak, sülüsân Şâm ile diğer sancaklarda satılır*." İfadesi yer almaktadır. *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1309-1310 / M. 1892-1893, 238.

[180] "*…kaymakamlık makarrı olan Basrü'l-Harîr kasabası, irtifâ'-ı mevki' ve ciyâdet-i havâsı cihetiyle Havran sancağının diğer kazâlarına müreccahdır. Bu kazânın ahâlîsi 'umûmen zirâ'atle iştigâl ederek, mezrûât-ı hâsılâtı seneviyesi 600 bin İstanbul kîlesine bâliğ olmaktadır. Muhtâcı tavsîf olmayan Cebel-i Leca civârında, el-yevm (Şu'arâ) (Kerîm) nâmlarıyla ma'rûf olan harâbeler, vaktîyle pek ma'mûr ve meşhûr kasabalardan idi. İncîl-i Şerîf'ten, Sâfer-î Yeşu'â'da mezkûr olan Erzâ' karyesi, bu kazâya tâbi' olup, merkeze karîbdir." Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1309-1310 / M. 1892-1893, 238.

olmasıdır. Son yıllarda kazalara kıyasla nahiyelerde daha fazla değişiklik ve çeşitlenme yaşandığı görülmektedir.

Başlangıçta Süveyda Selhand, Amman, Şehba, Sale ve Müceddel gibi birkaç nahiyeden oluşan yapı yıllar içinde giderek genişlemiş ve Gabagib, Şemskin, Casim, Ara, Arman, Ahire, Lahna, Mecdel-i Şems, Basra Eski Şam, Kefrence, Cereş gibi yeni nahiyeler eklenmiştir.

Tablo 12: Havran Sancağı'na Bağlı Kazaların İdarî Amirleri (1299-1318/1882-1900)

Yıl (Hicrî/Milâdî)	**Kazalar**	**İdarî Amirler (Kaymakam)**
1299/1882[181]	Aclûn Kuneytira Cebel-i Dürûz	Berazizâde Mahmud Ağa (Aclûn) Mehmet Rıfat Bey(Kuneytira) Mehmet Bey (Cebel-i Dürûz)
1300/1883[182]	Aclûn Kuneytira Cebel-i Dürûz	Mehmet Reşit Efendi (Aclûn) Faris Efendi(Kuneytira) Şeyh İbrahim Atraş (Cebel-i Dürûz)
1301/1884[183]	Aclûn Kuneytira Cebel-i Havran	Mehmet Tahir Bey (Aclûn) Faris Efendi(Kuneytira) Şeyh İbrahim Atraş (Cebel-i Havran)
1302/1885[184]	Aclûn Kuneytira Cebel-i Dürûz Der'â Basrü'l-Harîr	Çerkez Hüseyin Bey (Aclûn) Ali Halid Efendi(Kuneytira) Şeyh İbrahim Atraş (Cebel-i Dürûz) Abdülhalim Efendi (Der'â) Necip Bey (Basrü'l-Harîr)
1302/1886 [185]	Aclûn Kuneytira Cebel-i Dürûz Der'â Basrü'l-Harîr	Hüseyin Bey (Aclûn) Ali Halid Efendi(Kuneytira) Şeyh İbrahim Atraş (Cebel-i Dürûz) Mehmet Nabi Efendi (Der'â) Hacı Mehmet Rıfat Bey (Basrü'l-Harîr)
1303/1887[186]	Aclûn Kuneytira Cebel-i Dürûz	Hüseyin Bey (Aclûn) Mahmud Bey(Kuneytira) Şeyh İbrahim Atraş (Cebel-i Dürûz)

[181] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M. 1882, 247-250.
[182] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1300 / M. 1883, 246-249.
[183] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1301 / M. 1884, 191-194.
[184] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1302 / M. 1885, 182-189.
[185] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1302 / M. 1886, 170-175.
[186] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1303 / M. 1887, 190-197.

	Der'â Basrü'l-Harîr	Halid Bey (Der'â) Hacı Mehmet Rıfat Bey (Başrül Harir)
1304-1305/1888-1889[187]	Aclûn Kuneytira Cebel-i Dürûz Der'â Basrü'l-Harîr	Hüseyin Bey (Aclûn) Mahmud Bey(Kuneytira) Şeyh İbrahim Atraş (Cebel-i Dürûz) Halid Seyfullah Bey (Der'â) Hacı Rıfat Bey (Basrü'l-Harîr)
1305-1306/1889[188]	Aclûn Kuneytira Cebel-i Dürûz Der'â Basrü'l-Harîr Salt	Hüseyin Avni Bey (Aclûn) Ahmet Tevfik(Kuneytira) Şeyh İbrahim Atraş (Cebel-i Dürûz) Şerabızade Abdulkadir Efendi (Der'â) Mehmet Rıfat Bey (Basrü'l-Harîr) Vanlızade Mehmet Ali Efendi(Salt)
1306/1890[189]	Aclûn Kuneytira Cebel-i Havran Der'â Basrü'l-Harîr Salt	Hüseyin Avni Bey (Aclûn) Tahir Bey (Kuneytira) Şeyh İbrahim Atraş (Cebel-i Havran) Şevki Bey (Der'â) Rıfat Bey (Basrü'l-Harîr) Vanlızade Mehmet Ali Efendi(Salt)
1307-1308/1891[190]	Aclûn Kuneytira Cebel-i Havran Der'â Basrü'l-Harîr Salt	Hüseyin Avni Bey (Aclûn) Şevki Bey (Kuneytira) Şeyh İbrahim Atraş (Cebel-i Havran) Şlütfüzade Ferid Efendi (Der'â) Muhyiddin Bey (Basrü'l-Harîr) Vanlızade Mehmet Ali Efendi(Salt)
1309-1310/1892-1893[191]	Aclûn Kuneytira Cebel-i Havran Der'â Basrü'l-Harîr Salt	Hüseyin Avni Bey (Aclûn) Mehmet Nuri Efendi(Kuneytira) Şeyh İbrahim Paşa (Cebel-i Havran) Mehmet Tevfif Davud Efendi(Der'â) Mustafa Fevzi Efendi (Basrü'l-Harîr) Vanlızade Mehmet Ali Efendi(Salt)
1311-1312/1894[192]	Aclûn Kuneytira Cebel-i Havran Der'â Basrü'l-Harîr	Yusuf Ziya Paşa (Aclûn) Mehmet Nuri Efendi(Kuneytira) şevket bey (Cebel-i Havran) Selim Mülkî Efendi(Der'â) Mustafa Hilmi Efendi (Basrü'l-Harîr)

[187] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1304-1305 / M. 1888-1889, 120-128.
[188] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1305-1306 / M. 1889,115-123.
[189] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1306 / M. 1890, 124-133.
[190] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1307-1308 / M. 1891, 126-135.
[191] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1309-1310 / M. 1892-1893, 226-234.
[192] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1311-1312 / M. 1894, 197-206.

1312-1313/1895-1896[193]	Aclûn Kuneytira Cebel-i Havran Der'â Basrü'l-Harîr	Musa Kazım Bey (Aclûn) Mehmet Nuri Efendi(Kuneytira) Şibli Bey el-atraş (Cebel-i Havran) Selim Mülkî Efendi(Der'â) Lütfüzade Ferid Paşa(Basrü'l-Harîr)
1313-1314/1896-1897[194]	Aclûn Kuneytira Cebel-i Havran Der'â Basrü'l-Harîr	Musa Kazım Bey (Aclûn) Salih Efendi(Kuneytira) Ahmet Cavid Bey (Cebel-i Havran) Abdülkadir Efendi(Der'â) Hüsnü Bey (Basrü'l-Harîr)
1315/1897[195]	Aclûn Kuneytira Cebel-i Havran Der'â Basrü'l-Harîr	Musa Kazım Bey (Aclûn) Salih Efendi(Kuneytira) Ahmet Cavid Bey (Cebel-i Havran) Salih Bey (Der'â) Hüseyin Hüsnü Efendi (Basrü'l-Harîr)
1316/1898[196]	Aclûn Kuneytira Cebel-i Havran Der'â Basrü'l-Harîr	Şemazade Abdülmecit Bey (Aclûn) Abdülgani Efendi(Kuneytira) Ahmet Cavid Bey (Cebel-i Havran) Salih Bey (Der'â) Hüseyin Hüsnü Efendi (Basrü'l-Harîr)
1317/1899[197]	Aclûn Kuneytira Cebel-i Havran Der'â Basrü'l-Harîr	Müeyyid Paşazade Aklil Bey (Aclûn) Abdülgani Efendi(Kuneytira) Ahmet Cavid Bey (Cebel-i Havran) Mehmet Şakir Efendi (Der'â) Cevad Bey (Basrü'l-Harîr)
1318/1900[198]	Aclûn Kuneytira Cebel-i Havran Der'â Basrü'l-Harîr Süveyda	Hüseyin Şevki Bey Aclûn) Cemil Bey(Kuneytira) Ahmet Cavid Bey (Cebel-i Havran) Mehmet Şakir Efendi (Der'â) Mehmet Necmi Bey (Basrü'l-Harîr) Ali Rıza Bey (Süveyda)

Tabloya göre, Havran Sancağı'nda farklı yıllarda görev yapan kaymakamlar incelendiğinde Aclûn ve Kuneytira'daki idarî amirlerin sıkça değiştiği buna karşılık Cebel-i Dürûz /Cebel-i Havran'da Şeyh İbrahim Atraş ve Cavid Bey'in uzun süre görevde kaldığı dikkat çekmektedir. Bu durum Aclûn ve Kuneytira'da yönetim kadrolarında sıkça

[193] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1312-1313 / M. 1895-1896, 210-226.
[194] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1313-1314 / M. 1896-1897, 196-204.
[195] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1315 / M. 1897, 203-213.
[196] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1316 / M. 1898, 210-222.
[197] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1317 / M. 1899, 214-228.
[198] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1318 / M. 1900, 211-222.

revizyon yapıldığını ancak Cebel-i Dürûz/Cebel-i Havran'da daha istikrarlı bir yönetim yapısının sürdürüldüğünü göstermektedir. Vanlızade Mehmet Ali Efendi ise Salt bölgesinde yaklaşık 6 yıl boyunca görev yapmıştır.

Bir diğer dikkat çekici nokta ise Çerkez Hüseyin Bey'in Aclûn'da kaymakam olarak görev yapmasıdır. Bu husus Çerkez nüfusunun sancak içerisindeki etkin rolünü ve Osmanlı yönetimi ile olan bağlantısını göstermesi bakımından kayda değerdir. Aynı şekilde Şeyh İbrahim Atraş ve Şibli Bey el-Atraş gibi isimler yerel Arap liderleri olarak sancaktaki otoritenin bölgesel sosyal yapıya entegre edildiğini düşündürmektedir. Son olarak bu liste Havran Sancağı'nın daha küçük idarî birimleri olan nahiyeler ve bu nahiyeleri yöneten idarî amirler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Tablo 13: Havran Sancağı'na Bağlı Nahiyelerin İdarî Amirleri (1299-1318/1882-1900)

Yıl (Hicrî/Milâdî)	**Nahiyeler**	**İdarî Amirler (Müdür)**
1299/1882[199]	Süveyda, Selhand, Amman, Şehba, Sale, Müceddel	Şeyh İbrahim Efendi (Süveydiye), Mehmet Efendi (Selhand), Hüseyin Efendi (Amman), Mahmud Efendi (Şehba), Mehmet Efendi (Sale), Hezimi Efendi (Müceddel)
1300/1883[200]	Süveyda, Selhand, Amman, Şehba, Sale, Müceddel	Şeyh ibrahim Efendi (Süveydiye), Mehmet Efendi (Selhand), Hüseyin Efendi (Amman), Mahmud Efendi (Şehba), Mehmet Efendi (Sale), Hezime Efendi (Müceddel)
1301/1884 [201]	Gabagib,Şemskin, Casim ,Ara,Arman, Ahire, Selhand, Şehba, Müceddel, Lahna	Abdurrahman Efendi(Gabagib), İbrahim Mahmud Efendi (Şemkin) , Said Efendi(Casim), Şibli Atraş Efendi (Ara), Hüseyin Efendi (Arman), Şihab İzzam Efendi(Ahire), Mehmet Atraş (Selhand), Mehmet Atraş (Şehba), Hezime Hindi Efendi(Müceddel), Kasım Halebi Efendi(Lahna)
1302/1885[202]	Gabagib, Şemskin, Casim , Ara, Arman, Ahire, Selhand, Sale, Şehba, Müceddel,	Abdurrahman Efendi(Gabagib), İbrahim Efendi (Şemkin), Said Hulki Efendi(Casim), Şibli Atraş Efendi (Ara), Hüseyin Efendi (Arman), Şihab İzzam Efendi(Ahire), Mehmet Atraş (Selhand), Mehmet Nassar Efendi (Sale),

[199] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M.1882, 247-250.
[200] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1300 / M. 1883, 246-249.
[201] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1301 / M. 1884, 191-194.
[202] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1302 / M. 1885, 182-189.

	Lahna, Mecdel şems, Basra Eski Şam	Mehmet Atraş (Şehba), Hezime Hindi Efendi(Müceddel), Kasım Halebi Efendi (Lahna), Mehmet Ağa (Mecdel şemş), Halil Efendi (Basra Eski Şam)
1302/1886[203]	Gabagib, Şemskin, Casim, Ara, Arman, Ahire, Selhand, Sale, Şehba, Müceddel, Lahna, Mecdel Şems, Basra Eski Şam	Abdurrahman Efendi(Gabagib), İbrahim Efendi (Şemkin), Said Hulki Efendi(Casim), Şibli Atraş Efendi (Ara),Hüseyin Efendi (Arman), Şihab İzzam Efendi (Ahire), Mehmet Atraş (Selhand), Mehmet Nassar Efendi (Sale), Mehmet Atraş (Şehba), Hezime Hindi Efendi (Müceddel), Kasım Halebi Efendi (Lahna), Mehmet Ağa (Mecdel şemş), Mansur Efendi (Basra Eski Şam)
1303/1887[204]	Gabagib, Şemskin, Casim, Ara, Arman, Ahire, Selhand, Sale, Şehba, Selim, Müceddel	Salih Efendi(Gabagib), İbrahim Efendi (Şemkin), Said Efendi(Casim), Şibli Atraş Efendi (Ara), Hüseyin Atraş Efendi (Arman), Şihab İzzam Efendi(Ahire), Mehmet Atraş (Selhand), Mehmet Efendi (Sale), Mahmud Ağa Amir (Şehba), Selman Efendi (Selim), Hezime Hindi Efendi(Müceddel)
1304-1305/1888-1889[205]	Gabagib, Şemskin,Casim, Ara, Arman,Ahire, Selhand, Sale, Şehba, Selim, Müceddel	Salih Efendi(Gabagib),İbrahim Efendi (Şemkin), Said Efendi (Casim), Şibli Atraş Efendi (Ara), Hüseyin Atraş Efendi (Arman), Şihab İzzam Efendi (Ahire), Mehmet Atraş (Selhand), Mehmet Efendi (Sale), Mahmud Ağa Amir (Şehba), Selman Efendi (Selim), Hezime Hindi Efendi(Müceddel)
1305-1306/1889[206]	Gabagib, Şemskin, Casim, Ara, Arman, Ahire, Selhand, Sale, Şehba, Selim, Müceddel, Lahna, Kefrence, Basra Eski Şam	Ali Efendi(Gabagib),İbrahim Efendi (Şemkin), Said Efendi (Casim), Şibli Atraş Efendi (Ara), Hüseyin Atraş Efendi (Arman), Şihab İzzam Efendi (Ahire), Mehmet Atraş (Selhand), Mehmet Efendi (Sale), Halil Ağa Amir (Şehba), Selman Efendi (Selim), Hezime Hindi Efendi (Müceddel), Kasım Efendi (Lahna), Ferid Efendi (Kefrence), Mansur El-Halil (Basra Eski Şam)
1306/1890[207]	Ara, Arman, Ahire, Selhand, Sale, Şehba, Selim, Müceddel, Kefrence, Cereş	Şibli Atraş Efendi (Ara), Hüseyin Atraş Efendi (Arman), Şihab İzzam Efendi (Ahire), Mehmet Atraş (Selhand), Mehmet Efendi (Sale), Halil Ağa Amir (Şehba), Selman Efendi (Selim), Hezime Hindi Efendi (Müceddel), Ferid Efendi(Kefrence), Abdülhamid Efendi (Cereş)

[203] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1302 / M. 1886, 170-175.
[204] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1303 / M. 1887, 190-197.
[205] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1304-1305 / M. 1888-1889, 120-128.
[206] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1305-1306 / M. 1889,115-123.
[207] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1306 / M. 1890, 124-133.

1307-1308/1891[208]	Ara, Arman, Ahire, Selhand, Sale, Şehba, Selim, Müceddel, Mecdel-i Şems, Kefrence, Cereş	Şibli Atraş Efendi (Ara), İbrahim Efendi Atraş (Arman), Şihab İzzam Efendi(Ahire), Mehmet Atraş (Selhand), Mehmet Efendi (Sale), Halil Ağa Amir (Şehba), Selman Efendi (Selim), Hezime Hindi Efendi (Müceddel), Nasrizade Selim Efendi (Mecdel-i Şems), Ferid Efendi (Kefrence),Abdülhamid Efendi(Cereş)
1309-1310/1892-1893[209]	Ara, Arman, Ahire, Selhand, Sale, Şehba, Selim, Müceddel, Lahna, Basra Eski Şam, Mecdel-i Şems, Cîze, Kefrence, Cereş	Şibli Atraş Efendi (Ara), Hüseyin Efendi (Arman), Şihab İzzam Efendi (Ahire), Mehmet Efendi Atraş (Selhand), Mehmet Efendi (Sale), Halil Ağa Amir (Şehba), Selman Efendi (Selim), Hezime Hindi Efendi (Müceddel), Kasım Efendi (Lahna), Mansur Efendi (Lahna), Nasrizade Selim Efendi (Mecdel-i Şems), Şeyh Tallal Efendi,Vekil (Cîze), Ferid Efendi(Kefrence), Abdülhamid Efendi (Cereş)
1311-1312/1894[210]	Gabagib, Şemskin, Casim, Ara, Arman, Ahire, Selhand, Sale, Şehba, Selim, Müceddel, Lahna, Basra Eski Şam	Selim Nasri Efendi (Gabagib), İbrahim Efendi (Şemkin),Said Efendi (Casim), Şibli Atraş Efendi (Ara), Hüseyin Atraş Efendi (Arman), Şihab İzzam Efendi (Ahire), Mehmet Atraş (Selhand), Mehmet Efendi Nassar (Sale), Halil Ağa Amir (Şehba), Selman Efendi (Selim), Hezime Hindi Efendi (Müceddel), Kasım Efendi (Lahna), Mansur Efendi(Basra Eski Şam)
1312-1313/1895-1896[211]	Gabagib, Şemskin, Casim, Ara, Arman, Ahire, Selhand, Sale, Şehba, Selim, Müceddel, Lahna Mecdel-i Şems, Cereş, Kefrence	Selim Nasri Efendi (Gabagib), İbrahim Efendi (Şemkin), Said Efendi(Casim), Boş (Ara), Hüseyin Efendi (Arman) Şihab İzzam Efendi (Ahire), Nesib Efendi(Selhand), Mehmet Efendi Nassar (Sale), Halil Ağa Amir (Şehba), Selman Efendi (Selim), Boş (Müceddel), Kasım Efendi (Lahna), Şemdin Ağa (Mecdel-i Şems), Abdülhamid Bey (Cereş), İbrahim Bey (Kefrence)
1313-1314/1896-1897[212]	Gabagib,Şemskin, Cereş, Kefrence, Selhand, Milh, Ahire, Busan, Şehba, Mecdel-i Şems	Selim Nasri Efendi (Gabagib), Cemil Bey (Şemkin), Abdülhamid Bey (Cereş), Hakkı Bey (Kefrence), Boş (Selhand), Abdo Efendi (Milh), İbrahim Efendi(Ahire), Mehmet Efendi Nassar (Busan), İbrahim Efendi (Şehba), Accac Ağa (Mecdel-i Şems)

[208] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1307-1308 / M. 1891, 126-135.
[209] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1309-1310 / M. 1892-1893, 226-234.
[210] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1311-1312 / M. 1894, 197-206.
[211] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1312-1313 / M. 1895-1896, 210-226.
[212] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1313-1314 / M. 1896-1897, 196-204.

1315/1897[213]	Şehba, Busan, Selhand, Milh, Ahire, Mecdel-i Şems	Hamud El-Atraş Bey (Şehba),Selim Bey (Busan), İbrahim (Selhand), Halil Amir Efendi (Milh), Ömer Fevzi Efendi(Ahire), Mustafa Cemal Efendi (Mecdel-i Şems)
1316/1898[214]	Şemskin, Gabagib, Kefrence, Selhand, Milh, Ahire, Busan, Şehba, Mecdel-i Şems, Basra Eski Şam	Abidzade Ali Bey(Şemskin), Selim Nasri Efendi(Gabagib), İbrahim Bey (Kefrence), Hamud El-Atraş Bey (Selhand), Mahmud Amir (Milh), Ömer Fevzi Efendi (Ahire), Mehmet Şafi Efendi (Busan), Halil Amir Efendi (Şehba), Mustafa Cemal Efendi (Mecdel-i Şems), Mansur El-Halil (Basra Eski Şam)
1317/1899 [215]	Şemskin, Gabagib, Kefrence, Selhand, Milh Ahire, Busan,Şehba, Mecdel-i Şems, Basra Eski Şam	Abidzade Ali Bey(Şemskin), Selim Efendi(Gabagib),Ahmet Sırrı (Kefrence), Hamud El-Atraş Bey (Selhand), Ömer Fevzi Efendir (Milh), Mahmud Amir Efendi (Ahire),Mehmet Şafi Efendi (Busan),Halil Amir Efendi,(Şehba),Mehmet Hakim Efendi (Mecdel-i Şems),Mansur El-Halil (Basra Eski Şam)
1318/1900[216]	Gabagib, Casim, Kefrence, Küre, Cereş, Mecdel-i Şems, Basra Eski Şam, Selhand Ahire, Şehba, Basra Eski Şam, Busan	Selim Nasri Efendi(Gabagib), Hasbizade Arif Efendi (Casim), Rıza Bey (Kefrence), Salih Efendi (Küre), Hamid Bey (Cereş), Mehmet Hâkim Efendi (Mecdel-i Şems), Mansur El-Halil (Basra Eski Şam), Kâmil Bey (Selhand), Cavid Bey (Ahire), Halil Amir Efendi (Şehba), Mansur El-Halil (Basra Eski Şam), Mehmet Şafi Efendi(Busan)

Osmanlı taşra teşkilatının sağlıklı işleyişi düzenli atamalar yoluyla yönetimde istikrarın sağlanmasına dayanıyordu. Hem kazalarda hem de nahiyelerde belirli aralıklarla yapılan atamalar Osmanlı Devleti'nin taşra yönetimini etkin bir şekilde sürdürmesini sağlıyordu. Bununla birlikte bazı idarî amirlerin uzun süre aynı bölgede görev alması yerel yönetimin sürekliliğine önemli katkılar sunmuştur. Şibli Atraş Efendi Ara nahiyesinde, Mehmet Atraş ise Selhand ve Şehba nahiyelerinde uzun süre görev yaparak Osmanlı taşra idaresinde devamlılık sağlamıştır. Benzer şekilde Hezime Hindi Efendi'nin Müceddel nahiyesinde yaklaşık on yıl görev yapmış olması bu durumun en dikkat çekici örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir.

[213] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1315 / M. 1897, 203-213.
[214] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1316 / M. 1898, 210-222.
[215] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1317 / M. 1899, 214-228.
[216] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1318 / M. 1900, 211-222.

Osmanlı idaresine erken dönemde dâhil olan Ürdün'ün kuzey kesimi, özellikle Aclûn çevresi, 19. yüzyılın ortalarında idarî bakımdan yeniden teşkilatlandırılarak Havran Sancağı ile bağlantılı bir idarî yapı içerisinde değerlendirilmiştir. Bu çerçevede 1851 yılında Nablus Kazası'na bağlı olarak düzenlenen Aclûn, bölgedeki idarî denetimin güçlendirilmesi amacıyla yeniden yapılandırılmış ve İrbid kasabasına bir vali atanarak yönetim düzenlemeleri yapılmıştır.

Osmanlı yönetimi bölgenin stratejik konumu sebebiyle Aclûn'u Şam'ın ilk savunma hattı olarak kullanmıştır. Burası aynı zamanda Şam, Kerek ve Mısır'a seyahat eden hacıların yiyecek ve içecek temin ettiği bir durak hâline gelmiştir. Aclûn Osmanlı döneminde Şam ile Hicaz arasındaki tek bağlantı noktası olarak işlev görmüş ve bu bölgeden geçen hacılar Şam, İran, Kuzey Irak ve Diyarbakır'dan gelen güzergâh üzerinden Hicaz'a seyahat etmiş veya dönüş yapmıştır. Bu nedenle Aclûn niyabeti Şam vekilleri tarafından hac kervanını ve ulaşım yollarını denetlemek amacıyla kullanılmıştır.[217]

Aclûn Kazası'nın kurulmasının bir diğer önemli sebebi Bedevî kabilelerinin saldırılarının artması olmuştur. Bu saldırılar bölge halkını büyük ölçüde etkilediği için Osmanlı hükümetinden koruma talep etmesine neden olmuştur. Hükümetin müdahalede bulunmaması durumunda köylerini terk etmek zorunda kalacaklarını belirten halkın bu çağrısına yanıt olarak Şam Valisi köylülerle iş birliği yaparak saldırgan kabilelere karşı askerî bir sefer düzenlemiştir.[218] Bu operasyon bölgenin güvenliğini sağlamak ve Osmanlı yönetiminin istikrarını korumak adına kritik bir adım olmuştur. Örneğin 26 Şaban 1262 (19 Ağustos 1846) tarihli belge, Şam Eyaleti'ne bağlı Aclûn ve Havran kazalarında güvenlik sorunlarının giderilmesi ve idarî düzenin sağlanmasına yönelik alınan tedbirleri ele almaktadır. Eşkıya faaliyetleri ve göçebe toplulukların düzensiz hareketlerinden kaynaklanan huzursuzluklar bu bölgelerde halkın güvenliği ve düzenin sürdürülebilirliği açısından önemli bir tehdit oluşturmuştur. Belge söz konusu sorunlara çözüm bulmak adına bölgeye kaymakam atanması, askerî birliklerin sevk edilmesi ve çeşitli yapıların inşa edilmesi yönünde öneriler sunmaktadır. Ancak bu tür düzenlemelerin

[217] Mohammad Ali Rashad Bani İssa, *XVI. Yüzyılda Aclûn Sancağı*, (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 57.

[218] Suleiman Mousa, "Jordan: Towards The End Of The Ottoman Empire 1841 – 1918", *Studies in The History and Archaeology of Jordan*, Amman, 385.

uygulanabilirliği bölgede mevcut malî ve coğrafî koşullar nedeniyle sınırlanmıştır. Osmanlı taşra idaresi bölgesel güvenlik ve yönetim sorunlarına karşı alternatif politikalar geliştirmiştir. Kaymakam yerine daha az maliyetli müdürlerin atanması, daha küçük ölçekli askerî birimlerin görevlendirilmesi ve esnek idarî düzenlemeler yapılması gibi çözümler üzerinde durulmuştur. Ayrıca belge coğrafî şartların ve mevsimsel zorlukların yapılaşma faaliyetlerini engellediğini bu nedenle bölgede yapılacak düzenlemelerin bahar aylarına ertelenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda belge Osmanlı Devleti'nin taşra yönetimindeki yaklaşımını ve karşılaştığı zorlukları kapsamlı bir şekilde ortaya koymaktadır. Bölgesel sorunlara rağmen Osmanlı idaresi kaynakları ve mevcut koşulları dikkate alarak düzeni sağlama çabalarını sürdürmüş; yerel ihtiyaçlara uygun çözümler geliştirme yönünde pragmatik bir tutum benimsemiştir.[219]

Aclûn kaymakamlığı eski dönemlerde Ebîla veya Erbîla olarak anılan günümüzde ise İrbîd olarak bilinen bölgede bulunmaktadır. Bölgedeki Fârûkî mirasına ait cami hem büyüklüğü hem de mimari zarafeti ile dikkat çekmektedir. Kazaya yakın Mikîs Roma dönemine ait olduğu düşünülen bir tiyatro bulunmaktadır. Özenle işlenmiş taşlarıyla dönemin sanat anlayışını yansıtan bu yapı Roma etkisinin bölgedeki kültürel izlerini gözler önüne sermektedir. Cereş harabeleri Aclûn Kazası içinde önemli bir tarihî bölge olup, Tedmur ve Baalbek kalıntılarıyla kıyaslanabilecek büyüklükte ve zarafette dikilitaşlara sahiptir. Üzerinde bulunan kabartmalar ve süslemeler günümüze kadar korunmuştur. Roma döneminde bölgenin gelişmiş olduğu çeşitli kaynaklarla doğrulanmaktadır. Aclûn Kazası tarım ve ziraat açısından oldukça verimlidir ve yıllık üretimi 700 bin İstanbul kilesini[220] aşmaktadır. Ancak, ekonomik ve lojistik yetersizlikler nedeniyle bölge daha fazla kalkınma gösterememiştir. Ayrıca, Cebel-i Aclûn, yoğun

---

[219] "*…Şâm-ı Şerîf eyaleti dâhilinde kâin Aclûn ve Havrân kazâları ahâlîsinin mekâyid-i eşkiyâ-yı urbandan muhafazâsı ile istihsâli esbâb-ı istirâhat ve hüsn-i tesviyeyi maslahatları zımnında, nizâmı vechile Şâm-ı Şerîf'e kaymakam ta'yîn buyurulacak bendelerine ta'yîni…"* BOA, İrade Meclis-i Vala [İ.MVL], No. 82, Gömlek No. 1625 (H-06-10-1262).

[220] Arapça kökenli keyl masdarı "ölçmek", kile ise "ölçek" anlamında kullanılır. Kile terimi Arâmîce (keylâ), Farsça (keyle, kîleçe) üzerinden Türkçeye geçmiş ve İslam coğrafyasında asırlar boyunca değişen hacim ve ağırlıkları ifade etmek için kullanılmıştır. Osmanlı coğrafyasında ise kile hem tarımsal ürünlerin ticaretinde hem de vergi ve vakıf kayıtlarında temel bir ölçü birimi olarak önemli bir yere sahiptir. 15. yüzyıldan itibaren farklı sancaklarda farklı kiler kullanılmış, bu çeşitlilik Osmanlı kanunnamelerine de yansımıştır 16.üzyılda Osmanlı Devleti'nin resmî ölçüsü hâline gelen İstanbul kilesi, Akdeniz ticaret literatüründe "kilo de Constantinople" olarak da geçer. İstanbul kilesi 20 okka hacmindeydi; bu miktar yaklaşık olarak 25,6589 kg buğday ya da un, 23,093 kg arpa karşılığına denk geliyordu. Cengiz Kallek, "Kile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/567-570.

ormanlık alanlarıyla dikkat çekmekte ve gelecekte yakacak odun ihtiyacını karşılamak amacıyla bölge halkı için stratejik bir kaynak oluşturabileceği düşünülmektedir. Bölgenin ekonomik ve sosyal sürdürülebilirliği ise bu doğal kaynakların korunmasına bağlıdır.[221]

Aclûn Kazası'nın 1299-1318/1882-1900 yılları arasındaki idarî yapısı ve kaymakamlık makamındaki değişimler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Kaymakamlık görevinin sürekliliği bölgedeki Osmanlı idaresinin istikrarı ve yönetim anlayışı hakkında önemli ipuçları vermektedir.

Tablo 14: Aclûn Kazası'nın Kaymakamları (1299-1318/1882-1900)

Yıl (Hicrî/Milâdî)	Kaymakam
1299/1882[222]	Berazizâde Mahmud Ağa
1300/1883[223]	Mehmet Reşit Efendi
1301/1884[224]	Mehmet Tahir Bey
1302/1885[225]	Çerkez Hüseyin Bey
1302/1886[226]	Hüseyin Bey
1303/1887[227]	Hüseyin Bey
1304-1305/1888-1889[228]	Hüseyin Bey
1305-1306/1889[229]	Hüseyin Avni Bey
1306/1890[230]	Hüseyin Avni Bey

[221] "*…Aclûn kaymakamlığının makarrı olan, mukaddemâ Ebîla veya Erbîla nâmıyla yâd olunup, şimdi İrbîd nâmıyla ma'rûf olan karyede, mîrâs-ı celîle-i Fârûkîyeden cesîm ve tarz-ı mi'mârîsi zarîf bir Câmi-i Şerîf vardır.Merkez kazâya karîb Mikîs karyesinde, rivâyât-ı müverrihîne göre Romalılara mensûb bir tiyatro mevcûd olup, ahcârı pek musannâdır. Cereş harâbe-i meşhûresi dahî bu kazâ dâhilinde olup, zarâfet ve cesâmeti itibâriyle Tedmur'deki âsâra mu'âdil, hattâ fâ'îk denilmek kâbil olan âmûdlar el-hâleti hazihi kâ'im olup, üzerinde bulunan nukûş ve suver şekli aslîlerini kaybetmeyerek dâ'imdir. Cereş şehri kadîmi, Tedmur ve Baalbek kal'aları gibi, hangi kavim ve zamânın yâdigâr-ı medeniyyeti olduğu târîhen sâbit olunamamış ise de, Romalılar vaktinde ma'mûr olduğu âsâr-ı müte'addide ve rivâyât-ı mevsûka ile sâbittir. Aclûn kazâsı, her nev' zirâ'at ve filâhâte sâlih olup, hâsılâtı seneviyesi 700 bin İstanbul kîlesine tecâvüz ediyorsa da, mevârîdâtda derkâr olunan müşkilât cihetiyle daha ziyâde terakkî edememektedir. Cebel-i Aclûn, gayet sık ve zengin ormanlarla müzeyyen olduğundan, istikbâlde ihtitâb için sekene-i vilâyete yegâne merci' olacağı cihetle idâme-i ma'mûriyyeti pek müstelzimdir*." *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1309-1310 / M. 1892-1893, 236-237.

[222] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M. 1882, 248.

[223] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1300 / M. 1883, 238.

[224] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1301 / M. 1884, 193.

[225] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1302 / M. 1885, 184.

[226] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1302 / M. 1886, 172.

[227] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1303 / M. 1887, 192.

[228] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1304-1305 / M. 1888-1889, 122.

[229] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1305-1306 / M. 1889,118.

[230] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1306 / M. 1890, 126.

1307-1308/1891[231]	Hüseyin Avni Bey
1309-1310/1892-1893[232]	Hüseyin Avni Bey
1311-1312/1894 [233]	Yusuf Ziya Paşa
1312-1313/1895-1896 [234]	Musa Kazım Bey
1313-1314/1896-1897[235]	Musa Kazım Bey
1315/1897[236]	Musa Kazım Bey
1316/1898[237]	Şemazade Abdülmecit Bey
1317/1899[238]	Müeyyid Paşazade Aklil Bey
1318/1900[239]	Hüseyin Şevki Bey

Tabloda bazı kaymakamların uzun süre görev yaptığı bazılarının ise daha kısa sürelerde değiştirildiği görülmektedir. Hüseyin Bey ve Hüseyin Avni Bey uzun yıllar boyunca Aclûn'da kaymakamlık görevinde bulunmuştur. 1896-1900 yılları arasında ise kaymakamlık makamına daha kısa süreli atamalar gerçekleştirilmiş, Musa Kazım Bey ve Hüseyin Şevki Bey gibi yöneticiler belirli dönemlerde görev üstlenmiştir.

C. Maan Sancağı

Maan Ürdün'ün güneyinde Cebelüşşerad dağ sırasının doğu eteklerinde deniz seviyesinden 1074 m yükseklikte kurulmuştur. Adının Hz. Lut'un oğlu Maan'dan geldiği rivayet edilir. Tarih boyunca Arabistan'ı Şam bölgesine bağlayan ticaret yolu üzerinde önemli bir merkez olarak ortaya çıkmış ve Fenike, Roma, Bizans, Emevi, Abbasi, Memlük ve Osmanlı dönemlerinde stratejik önemini korumuştur. Bilâd-ı Şam olarak bilinen coğrafyanın parçası olduğu dönemde Maan kuzeyden gelen hac kafilelerinin en önemli duraklarından biri olarak öne çıkmıştır. Hicaz Demiryolu'nun Maan-Tebük üzerinden Medine'ye ulaşması şehrin önemini daha da artırmıştır. İbn Battûta Maan'ı

[231] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1307-1308 / M. 1891, 128.
[232] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1309-1310 / M. 1892-1893, 226.
[233] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1311-1312 / M. 1894, 198.
[234] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1312-1313 / M. 1895-1896, 210
[235] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1313-1314 / M. 1896-1897, 196.
[236] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1315 / M. 1897, 203.
[237] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1316 / M. 1898, 211.
[238] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1317 / M. 1899, 216.
[239] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1318 / M. 1900, 213.

"Bilâd-ı Şam 'ı Hicaz'a bağlayan son nokta" [240]olarak tanımlamaktadır. Maan bölgesi, tabii zenginlikler açısından oldukça verimli bir yapıya sahiptir. Civarında şehre su taşıyan Aynüddevâvî ve Aynülcitta gibi birçok akarsu bulunmaktadır.[241] Ayrıca latif havası sayesinde üzüm, nar, incir gibi çeşitli meyveler yetişmektedir.[242]

II. Abdülhamid dönemi boyunca Maan'ın idarî statüsünde çeşitli değişiklikler yaşanmıştır. 10 Recep 1290/3 Eylül 1873[243] tarihinde idarî sistemde yapılan değişikliklerle mutasarrıflık(sancak) statüsünden kaymakamlık (kaza) statüsüne düşürülen Maan'ın, 15 Cemâziye'l-âhir 1310/4 Ocak 1893 tarihli belgeye göre 20 yılın ardından yeniden mutasarrıflık statüsüne yükseltilmesi talep edilmiştir. Bu değişiklik önerisi idarî yapıdaki eksikliklerin giderilmesi ve bölgenin daha etkin bir şekilde yönetilmesi amacına hizmet etmek üzere başlatılmıştır.[244] İki ay sonra 20 Şaban 1310/9 Mart 1893 tarihinde bu talep kabul edilerek uygulanmış ve aynı belgede ek olarak Kerek ve Tafile nahiyelerinin kaymakamlığa dönüşmesi kararlaştırılmıştır.[245]

Aşağıdaki tabloda Maan'ın sancak statüsünde olduğu dönemde görev yapan memurlar yer almaktadır. İlk sene mutasarrıf dışında müftü, nakîbü'l-eşrâf ve evkaf müdürü gibi makamlara atama yapılmadığı görülmektedir. Bunun sebebi sancağın oluşturulduğu dönemin salnamenin yayımlandığı zamana denk gelmesinden dolayıdır.[246]

---

[240] Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 168.

[241] Mustafa L. Bilge," Maan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 7/270. İbn Havkal, Maan için şöyle demektedir: "*Maan, çöl kıyısında küçük bir şehirdir. Sakinleri Emevîlerdendir; misafirlere iyi davranır ve yardım ederler*." Havkal, İslam Coğrafyası, 161-162.

[242] *"...abı havası latif olduğu gibi üzüm ve nar ve incir misüllü meyveleri pek nefis ve lezizdir*." *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1318 / M. 1900, 274.

[243] BOA, Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı, [A.MKT.MHM.], No. 463, Gömlek No. 21 (H-12-07-1290).

[244] "*… Suriye vilâyetinde kâim Maan'da 309 senesi Mart'ı ibtidâsından i'tibâren mutasarrıflık teşkili zımnında îcâb eden tedâbîr ve mu'âmelat ittihâz ve icrası hakkında …"* BOA, Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 135, Gömlek No. 1006 (H-16-06-1310).

[245] *…" Suriye vilâyeti dâhilinde Maan nâhiyyesinin mutasarrıflık ve Kerek Tafile mevki'lerinin dahi birer kaymakamlık teşkili ve teferruatı hakkında..."* BOA, Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 168, Gömlek No. 12532 (H-20-08-1310).

[246] "*…Livânın teşkîli, salnâmenin esnâ-yı tab'ına tesâdüf etmek mülâhazasıyla memûrîn-i sâire henüz ta'yin olunamamıştır." Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1309-1310 / M. 1892-1893, 240.

Tablo 15: 1309-1313/1892-1896 Tarihleri Arasında Maan Sancağı Memurları

Sene (Hicri/Miladi)	Mutasarrıf	Naip	Muhasebeci	Tahrirat Kâtibi
1309-1310/1892-1893[247]	Hilmi Efendi			
1311-1312/1894[248]	Hilmi Efendi	Abdülhamid Hayri Efendi	Cemal Efendi	Alaaddin Efendi
1312-1313/1895-1896[249]	Hilmi Efendi	Behram Vehbi	Cemal Efendi	Alaaddin Efendi

Maan Sancağı'nın idarecisi yani en üst düzey yöneticisi Hilmi Efendi, süreç boyunca mutasarrıf olarak görev yapmıştır. II. Abdülhamid saltanatında 31 Mart Ayaklanması döneminde ve V. Mehmed zamanında iki defa toplam 10 ay sadrazamlık yapan Osmanlı devlet adamı Hüseyin Hilmi Paşa'dır.[250]Ayrıca Muhasebeci Cemal Efendi ve Tahrirat Kâtibi Alaaddin Efendi'nin görev süreleri boyunca değişmediği görülmektedir. Aşağıdaki tabloda Maan Sancağı'nın idarî yapısını oluşturan kazalar ve nahiyeler ile bu bölgelerde görev yapan yöneticilerin isimleri detaylı biçimde sunulmaktadır.

Tablo 16: Maan Sancağı Kazaları, Nahiyeleri ve İdarî Amirleri (1309-1313/1892-1896)

Sene (Hicrî/Milâdî)	Kazalar	İdarî Amirler (Kaymakam)	Nahiyeler	İdarî Amirler (Müdür)
1309-1310/1892-1893[251]	Kerek Tafile	Mahmud Ali Efendi (Kerek) Mahmud Gazi Efendi (Tafile)		
1311-1312/1894[252]	Tafile Maan Salt	Mahmud Gazi Efendi (Tafile) Mehmet Ali Efendi (Maan) Abidzade Abdülgani Bey (Salt)	Cîze	Eş-Şeyh Tallal Efendi [253]
1312-1313/1895-1896[254]	Tafile Salt	Mahmud Gazi Efendi (Tafile) Abdülgani Bey (Salt)	Cîze	Eş-Şeyh Tallal Efendi(Vekil) [255]

17 Şevval 1310/4 Mayıs 1893'te Kerek, Tafile ve Salt gibi stratejik öneme sahip bölgelerde yeni kaymakamlık atamaları gerçekleştirilmiştir. Mehmet Ali Bey Salt'tan

[247] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1309-1310 / M. 1892-1893, 240.
[248] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1311-1312 / M. 1894, 212.
[249] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1312-1313 / M. 1895-1896, 224.
[250] Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahir Aydın, "Hüseyin Hilmi Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/550-551.
[251] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1309-1310 / M. 1892-1893, 240.
[252] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1311-1312 / M. 1894, 213-214.
[253] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1311-1312 / M. 1894, 216.
[254] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1312-1313 / M. 1895-1896, 225-226.
[255] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1312-1313 / M. 1895-1896, 226.

Kerek'e, Mahmud Efendi Belka'dan Tafile'ye ve Abdülgani Bey ise Sacya'dan Salt'a atanmıştır.[256]

Maan Sancağına bağlı olarak kaynaklarda müstakil şekilde yer verilen Tafile kazası, 32 derece 3 dakika kuzey enleminde bulunmakta ve 360 haneye ev sahipliği yapmaktadır. Kaza çevresindeki El-Hasa Kalesi, Halîlü'r-Rahmân, Gazze, Kerek ve Maan kazaları ile sınırlandırılmıştır. Kasaba sakinlerinin tamamı Müslümandır ve geleneksel olarak keçi ile koyun yetiştiriciliğiyle uğraşmaktaydılar. İlkbaharın gelmesiyle birlikte köylerini terk eden halk kendi dokumalarından ürettikleri Arap çadırlarını yanlarına alarak yaylalarda göçebe bir yaşam sürdürmektedirler. Yalnızca kış mevsiminde taş yapılı evlere yerleşmektedirler. Bölgenin iklimi ve doğal kaynaklarının bolluğu Tafile'yi çevresindeki diğer köylerden avantajlı kılmaktadır. Kasaba çevresinde çeşitli su kaynakları bulunması sebebiyle zeytin, incir, nar ve üzüm gibi tarımsal ürünler yetiştirilmektedir. Verimli arazilere sahip olmasına rağmen halk ilgisizlik nedeniyle sadece buğday, arpa, mercimek ve darı tarımıyla uğraşmaktadır. Kaza, ticarî olarak da önem arz etmekte ve özellikle doğu ile güneydeki göçebe Arap toplulukları için önemli bir başvuru noktasıdır. Bölgenin kuzeyinde çelik madenleri ve bir kaplıca yer almaktadır. Batı bölgesinde ise geniş bir orman alanı vardır. Buradan elde edilen kereste Tafile ve Maan Kazalarında yapı malzemesi olarak kullanılmaktadır. Kasabanın doğu ve güney bölgelerindeki göçebe Arap toplulukları Tafile'yi ticarî bir merkez olarak görmekte ve buraya başvurmaktadırlar. Bu durum kasabanın belirli bir ticarî hareketliliğe sahip olduğunu göstermektedir. Kuzeyde bulunan "Vâdîü'l-Afre" adlı bölgede çelik madenleri mevcuttur. Ayrıca "Hamâm-ı Süleymân bin Dâvûd (a.s.)" olarak bilinen bir kaplıca bulunmaktadır. Bu kaplıcanın sinir hastalıklarına iyi geldiği tecrübelerle doğrulanmıştır.[257]

---

[256] BOA, Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 194, Gömlek No. 14540 (H-19-10-1310).

[257] "*… Tafile kazâsı, şarken el-Hasa kal'ası, garben Halîlü'r-Rahmân ve Gazze, şimâlen Kerek, cenûben Maan kazâlarıyla mahdûd olup, mesâhâ-i sathîyesi bi-hisâb-ı terbi' takrîben 120 saatten ibârettir.32 derece 3 dakika arz-ı şimâlîde vâki' ve kazâ merkezî olan Tafile kasabasında 360 hâne vardır. Ahâlîsinin cümlesi Müslümandır. Keçi ve koyun beslemekle melûfdurlar. Bu münâsebetle, ilkbahar gelir gelmez karyelerini terk ile, kendi mensû'âtlarından olan Arap çadırlarını bi'l-istishâb yaylalarda göçebe hâlinde bulunarak, yalnız kış mevsiminde köylerde kârgîr hânelerde iskân ederler. Âb-ı havâsının letâfet ve ciyâdetine nazâran, Tafile mevki'i, ol havâlinin kurâ-yı sâiresini hâiz-i rüçhândır. Kasabanın etrâfında müte'addid sular mübâyân eder. Zeytin, incir, nar, asma gibi ve bâzı eşcâr dahî mevcûddur. Arazînin kuvve-i inbâtiyesine nazâran, mahsûlât-ı mütenevvi'a yetiştirilmesi kâbil ise de 'âdem-i itinâlarından dolayı ahâlîsi yalnız buğday, arpa, mercimek ve dârî zirâatiyle iştigâl ederler. Tafile kasabası, kazânın cihet-i şarkîyye ve cenûbiyyesinde mütecevvil olan Urbân'ın en yakın mürâcaatgâhı olduğu için ticâretçe dahî bir dereceye kadar hâiz-i ehemmiyyettir. Kazânın cihet-i şimâlîyesinde, "Vâdîü'l-Afre" nâm mahalde çelik ma'denini hâvî ve "Hamam-ı Süleymân bin Dâvûd (a.s.)" denmekle*

D. Kerek Sancağı

Osmanlı taşra idaresinde gerçekleştirilen düzenlemeler coğrafî-stratejik ve ekonomik gerekçeleri bir araya getirerek bölgesel yönetimin etkinliğini artırmayı hedeflemiştir. Maan Sancağı sınırları içinde yer alan Kerek bölgesi ziraat ve ticaret açısından sunduğu geniş imkânlar korunmasının daha elverişli olması ve asker ile erzak sevkiyatının kolaylıkla gerçekleştirilebilmesi gibi unsurlarla ön plana çıkmıştır. Bu nedenlerle Kerek 16 Cemâziye'l-evvel 1311/25 Kasım 1893 tarihinde liva merkezî olarak kabul edilmiştir. [258] Söz konusu değişiklik bölgedeki idarî kontrolün güçlendirilmesi, ekonomik kaynakların etkin biçimde değerlendirilmesi ve stratejik konum avantajlarından yararlanılması gibi çok boyutlu hedeflere dayandırılmıştır.

Kerek Kazası'nın tarihî yapısı oldukça dikkat çekicidir. Osmanlı öncesinde bölge gayet mühim ve meşhûr, cesîm ve ma'mûr şehirleri barındırırken, Osmanlı döneminde tahribat ve harabe görünümü ile ön plana çıkmaktadır. Amman, Hisyan ve Kerek'deki harâbeler, Osmanlı kaynaklarında câlib-i nazar-ı hayret olarak değerlendirilmiş ve bölgenin geçmiş ihtişamına kıyasla büyük bir dönüşüm geçirdiği ifade edilmiştir. [259]

Kerek Sancağı'nın Osmanlı yönetim sistemi içindeki konumu taşra idaresinin gelişimi açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir. Daha önce Belka ve Maan sancaklarına bağlı bir kaza olarak yönetilirken 1892-1900 yılları arasında sancak statüsüne yükseltilmiştir. Bu yeni yönetim düzenine uygun idarî atamaların yapıldığını söylemek mümkündür. Aşağıdaki tabloda belirtilen yıllar arasında Kerek Sancağı'nda görev yapmış idareciler listelenmektedir. Sancakta mutasarrıf, naip, muhasebeci, tahrirat kâtibi ve müftü gibi

---

ma'rûf bir kaplıca mevcûd olup, bunun emrâz-ı 'asabiyyeye nâfi' idüğü bi't-tecribe sâbit olmuştur. Kazânın cihet-i garbiyyesinde ve 4 saat bu'ûd mesâfede, tûlen 6 ve arzen 4 saat vüs'atinde bir orman mevcûd olup, nev'-i eşcârı palamut ve ardıçtır. Mezkûr ormandan kesilen ahşâb, Tafile ve Maan kazâlarının ebniye ve levâzım-ı sâiresinde sarf ve isti'mâl olunur." *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1318 / M. 1900, 274-275.

[258] *Maan sancağının merkezinde vâki' ziraat ve ticarette daha vâsi' ve tahassuna daha müsait olmak hasebiyle Kerek Beldesi'nin merkezî liva ittihâzı…*" BOA, Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 317, Gömlek No. 23731 (H-17-05-1311); BOA, İrade Hususi [İ.HUS], No. 11, Gömlek No. 105 (H-28-10-1310).

[259] "*...Mevâki'-i mezkûre vaktiyle gayet mühim ve meşhûr, cesîm ve ma'mûr bilâdı hâvi olmakla, el-yevm bunların Amman ve Hisyan ve Kerek'deki harâbesi câlib-i nazar-ı hayrettir.*" *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M. 1882, 236.

görevlilerin düzenli olarak atandığı görülmektedir. Tabloya ek olarak 1892 senesinde Mehmet Edip Efendi Nakîbü'l-Eşrâf olarak görev yapmıştır. [260]

Tablo 17: 1309-1313/1892-1896 Tarihleri Arasında Kerek Sancağı Memurları

Sene (Hicri/Miladi)	**Mutasarrıf**	**Naip**	**Muhasebeci**	**Tahrirat Kâtibi**	**Müftü**
1313-1314/1896-1897 [261]	Sadık Paşa	Tahir Efendi	Cemal Bey	Alaaddin Bey	Mehmet Şemsettin Efendi
1315/1897 [262]	Sadık Paşa	Tahir Efendi	Cemal Bey	Raif Bey	Mehmet Şemsettin Efendi
1316/1898 [263]	Reşid Bey	Tahir Efendi	Cemil Bey	Raif Bey	Mehmet Şemsettin Efendi
1317/1899[264]	Reşid Bey	Mehmet Rahmi Efendi	Cemil Bey	Abdülkadir Efendi	Mehmet Şemsettin Efendi
1318/1900[265]	Reşid Bey	Mehmet Rahmi Efendi	Cemil Bey	Mehmet Reşid Efendi	Mehmet Şemsettin Efendi

Tabloya göre Mutasarrıflık makamı, önce Sadık Paşa, ardından 1898 yılında Reşid Bey tarafından yürütülmüştür. Mutasarrıf değişimi, sancak yönetiminin dinamik yapısını yansıtırken, bazı kadrolarda uzun süreli görev yapan memurlar idarî istikrarın önemli bir göstergesi olmuştur. Özellikle müftü makamında Mehmet Şemsettin Efendi'nin sürekli görevde bulunması, Osmanlı idaresinin dinî otoriteyi değiştirmeme eğilimini ortaya koymaktadır. Belka, Havran ve Maan sancaklarında da benzer bir yapı söz konusu olup, dinî ve hukukî temsilcilerde devamlılık sağlandığı görülmektedir. Benzer şekilde naip olarak Tahir Efendi'nin 1896-1898 yılları arasında görevde bulunmuştur. Kerek Sancağı

[260] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1313-1314 / M. 1896-1897, 210.
[261] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1313-1314 / M. 1896-1897, 210.
[262] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1315 / M. 1897, 216.
[263] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1316 / M. 1898, 224.
[264] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1317 / M. 1899, 230.
[265] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1318 / M. 1900, 224.

mutasarrıflığına 20 Cemâziye'l-âhir 1320/24 Eylül 1902 senesinde Suriye Vilâyeti Meclis-i İdâre Âzâsı Mustafa Paşa atanmıştır.[266]

Tablo 18: Kerek Sancağı Kazaları, Nahiyeleri ve İdarî Amirleri (1313-1318/1896-1900)

Sene (Hicrî/Milâdî)	**Kazalar**	**İdarî Amirler (Kaymakam)**	**Nahiyeler**	**İdarî Amirler (Müdür)**
1313-1314/1896-1897 [267]	Salt Tafile Maan	Tevfik Efendi (Salt) Abdülgani Bey(Tafile) Mehmet Ali Efendi(Maan)		
1315/1897 [268]	Salt Tafile Maan	Tevfik Efendi (Salt) Abdülgani Bey(Tafile) Bekir Sıtkı Efendi(Maan)	Cîze	Tallal Efendi[269]
1316/1898[270]	Salt Tafile Maan	Tevfik Efendi (Salt) Abdülgani Bey(Tafile) Bekir Sıtkı Efendi(Maan)	Cîze	Tallal Efendi [271]
1317/1899[272]	Salt Tafile Maan	Abdurrahman Efendi (Salt) Abdülgani Bey(Tafile) Bekir Sıtkı Efendi(Maan)	Cîze Temed	Tallal Efendi(Cîze) Mustafa Cemal Efendi(Temed)
1318/1900[273]	Salt Tafile Maan	Abdurrahman Efendi (Salt) Abdülgani Bey(Tafile) Bekir Sıtkı Efendi(Maan)	Cîze Amman Temed Hanzîre Şevbek Diban	Tallal Efendi (Cîze) Mahmud Efendi(Amman) Mustafa Cemal Efendi(Temed) Boş (Hanzîre) Aziz Bey (Şevbek) Boş (Diban)

Yukarıdaki tabloya göre Kerek Sancağı'ndaki idarî yapılanmada Salt, Tafile ve Maan kazaları sancak yönetiminin temel idarî birimleri olarak öne çıkmaktadır. Bu dönemde yeni nahiyelerin kurulmasıyla gerçekleşen atamalar Osmanlı taşra yönetiminin esnek ve gelişime açık yapısını gözler önüne sermektedir. 1899 yılı itibarıyla Temed'in sancak

[266] BOA, Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 1934, Gömlek No. 145047 (H-12-07-1320).
[267] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1313-1314 / M. 1896-1897, 211-213.
[268] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1315 / M. 1897, 217-219.
[269] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1315 / M. 1897, 221.
[270] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1316 / M. 1898, 225-228.
[271] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1316 / M. 1898, 221.
[272] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1317 / M. 1899, 232-234.
[273] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1318 / M. 1900, 226-231.

sistemine dahil edilmesiyle başlayan bu süreç 1900 yılına gelindiğinde Amman, Hanzîre, Şevbek ve Diban nahiyelerinin teşkilatlanmasıyla devam etmiş ve sancak yönetiminin kapsamının genişlediğini ortaya koymuştur.

Kerek Sancağı'ndaki kazalar ve nahiyelerde yapılan düzenlemeler Osmanlı taşra yönetiminin genişleme politikalarının yanı sıra idarî istikrar sağlama çabasını yansıtan önemli gelişmelerdir. Bölgesel yönetimde sürdürülen bu yapılanmanın Osmanlı Devleti'nin taşradaki idarî kapasitesini artırma hedefi doğrultusunda şekillenerek yönetim mekanizmasını daha sistemli hale getirmeye katkı sağladığını söylemek mümkündür.

Sonuç olarak, II. Abdülhamid döneminde Ürdün'ün gerçekleştirilen idarî düzenlemeler, bölgenin stratejik konumu, demografik yapısı ve güvenlik ihtiyaçları doğrultusunda şekillenmiştir. Aşağıdaki tabloda, söz konusu dönemdeki idarî birimlerin statü değişiklikleri ve bu değişikliklerin gerekçeleri sistematik biçimde özetlenmiştir.

Tablo 19: II. Abdülhamid Dönemi Ürdün'deki İdarî Taksimatın Gelişimi

İdarî Birim Adı	Bağlı Olduğu Vilayet/Sancak	Birim Tipi (Sancak, Kaza, Nahiye)	Statü Değişikliği Dönemi	Önemli İdarî Değişiklikler ve Nedenleri
Şam-ı Şerîf Sancağı	Suriye Vilayeti	Sancak	Statüsü değişmemiştir.	Merkez vilayet mutasarrıflığıdır. Stratejik konumu nedeniyle doğrudan İstanbul'a bağlı yönetilmektedir.
Belka Sancağı	Suriye Vilayeti	Sancak	1304-1305/1888-1889 (lağvedildi)	Vilayetin en güneyinde yer alır. Nablus etrafında şekillenmiştir. 1304-1305/1888-1889'da lağvedilmiş ve kazaları statüleri yükseltilmiştir. Çok kültürlü yapıya sahiptir. (Dinî liderler İdare Meclisi'nde yer almıştır).
Amman	Belka Sancağı	Nahiye	1299/1882 (nahiye)	1299/1882 yılında Belka Sancağı'na bağlı bir nahiye konumunda olup Çerkez muhacirlerin iskân edildiği bir bölgedir.
Salt Kazası	Belka Sancağı (önce), Havran Sancağı (1304/1888 Mart), Maan Sancağı (1309/1893	Kaza	1888-1894 arası yoğun yer değiştirme	Coğrafi-stratejik öncelikler ve bölgesel yönetim ihtiyaçları nedeniyle farklı sancaklara bağlanmıştır. Tarımsal üretim olarak (buğday) ekilen ve bedevi aşiretlerin mevcut olduğu bir kazadır.

	Ekim), Kerek Sancağı (1894)			
Kerek Kazası	Belka Sancağı (önce), Maan Sancağı (1309-1310/1892-1893), Kerek Sancağı (1313-1314/1896-1897)	Kaza (sonra Sancak)	1313-1314/1896-1897 (kaza statüsünden sancak statüsüne yükseltildi)	Sancak merkezine uzaklık nedeniyle yerel bir şeyh tarafından idare edilmiştir. Merkezi otoritenin sınırlı olduğu bölgelerden biridir.
Maan Nahiyesi	Belka Sancağı (önce), Şam Sancağı (1873 sonrası kısa süre), Maan Sancağı (1309-1310/1892-1893'ten itibaren)	Nahiye/Kaza (sonra Sancak)	1873 öncesi Sancak, 10 Recep 1290/3 Eylül 1873'te Kaza/Nahiye'ye düşürüldü. 15 Cemâziye'l-âhir 1310/4 Ocak 1893'te tekrar Sancak statüsüne yükseltilmesi talep edildi. 20 Şaban 1310/9 Mart 1893'te kabul edildi.	Konar-göçer aşiretlerin hâkimiyeti ve yerleşik düzenin eksikliği nedeniyle bölgede etkin bir idarî yapı oluşturulması zaman almıştır. Asayişin sağlanması amacıyla askerî birlikler istihdam edilmiş, Hicaz Demiryolu'nun bölgeden geçmesiyle stratejik önemi daha da artmıştır.
Cîze Nahiyesi	Salt Kazası (dolayısıyla Belka Sancağı, sonra Maan ve Kerek Sancağı)	Nahiye	1894'te Maan Sancağı'na bağlı Salt Kazası altında nahiye olarak geçmektedir.	Cîze Kalesi idarî merkez olarak kabul edilerek nahiye müdürlüğü oluşturulmuştur.
Havran Sancağı	Suriye Vilayeti	Sancak	1299/1882'de Cebel-i Dürûz, Kuneytira ve Aclûn sancaklarından oluşmaktaydı. 1318/1900 itibarıyla büyüyerek Der'â, Basrü'l-Harîr 'i de kapsadı.	Şam-Medine hac yolunun geçmesi ve buğday ambarı olması nedeniyle güvenliğine büyük önem verilmiştir. Aşiret toplulukları ve Dürzi cemaatinin yoğun olduğu bir sancaktır.
Aclûn Kazası	Nablus Kazası (Mutasarrıflık) (1851'de parçası), Havran Sancağı (daha sonra)	Kaza	1851'de Nablus Kazası'nın parçası olarak yapılandırıldı.	Şam'ın ilk savunma hattı olarak kullanıldı. Hacılar için durak noktasıdır. Bedevi kabile saldırıları nedeniyle kuruldu, güvenlik sorunlarının yaşandığı bir kazadır.
Cebel-i Dürûz/Cebel-i Havran	Havran Sancağı	Sancak (1299/1882), Kaza (1318/1900)	1299/1882'de sancak, 1318/1900'de kaza.	Havran Sancağı'nın idarî yapısının bir parçası olarak sürekli varlığını korumuştur. Şeyh İbrahim Atraş ve Cavid Bey gibi yerel liderler uzun süre görevde kalmıştır, bu da istikrarlı bir yönetim yapısını gösterir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ÜRDÜN'ÜN SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI

I. DEMOGRAFİK YAPI VE NÜFUS

Osmanlı toplumu, "Müslüman" ve "gayrimüslim" olmak üzere iki ana gruptan oluşuyordu. Toplum yapısında bireylerin sosyal statüleri ile devlet nezdindeki konumlarını tayin eden başat unsur, mensup oldukları dinî ya da mezhebî kimlikti. Bu çerçevede toplum, inanç esasına dayalı olarak çeşitli milletlere ayrılmış ve Osmanlı yönetimi de gayrimüslimlere yönelik politikasını bu "millet" anlayışı doğrultusunda şekillendirmiştir. Arapça 'mille' kelimesinden türeyen 'millet' terimi, etimolojik olarak 'bir söz' anlamına gelmekle birlikte, kavramsal bağlamda ortak bir vahiy kitabını kabul eden inanç topluluğunu tanımlamak için kullanılmıştır. Millet kavramı, sözlüklerde "din", "şeriat", "tarikat", "yol" gibi anlamlara karşılık gelmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de on beş yerde geçen "millet" kelimesi, din ve şeriat anlamında kullanılmaktadır. Hatt-ı hümayunlarda ve diğer resmî belgelerde gayrimüslimler için "tebaa-i gayrimüslime", "cemaat-ı muhtelife" gibi ifadelerin yanı sıra "milel-i saire" (diğer milletler) terimine de sıkça yer verilmiştir. Toplulukların din esasına göre sınıflandırıldığı bu sistem, İslam'daki "zimmi" hukukuna dayanır; Batılılar ise bu modele "millet sistemi" adını vermiştir. [274]

Millet sisteminde din ve mezhep esasına göre tasnif edilen zimmiler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler şeklinde üç ayrı millet olarak kabul edilmiştir. Böylece gayrimüslimlerin devletle olan ilişkileri yeni bir yapıya kavuşturulmuştur. 18. asırdan itibaren Katolikler ve Protestanlar da millet sistemi içerisindeki yerlerini almışlardır. Bu sistemle gayrimüslimlerin idare edilmesi daha kolay hale gelmiştir. Zira daha önce devlet bir bütün olarak gayrimüslimler ile muhatap iken, şimdi bölümlere ayrılmış ve her birinin başında devlete karşı cemaatinden sorumlu olan liderlerle muhatap olmaya başlamıştır. Bu sistemle, gayrimüslimler bakımından İslâm hukukunun kendilerine tanıdığı haklarda bir

[274] Bilal Eryılmaz, "Birlikte Yaşama Düzeni: Osmanlı Millet Sistemi," *Bilgi ve Hikmet Dergisi* 5, (1994), 91–97.

kayıp olmamışken, devletin zimmi tebaayla olan ilişkilerinin düzene girmesi sağlanmıştır.[275]

Ortadoğu, tarihsel süreçte birçok farklı medeniyet ve kültüre ev sahipliği yapmış, bu yönüyle kozmopolit bir yapıya sahip olmuştur. Söz konusu tarihsel birikim, farklı etnik unsurlar ile dinî mezhepler ve cemaatlerin yüzyıllar boyunca aynı coğrafyada bir arada yaşamasına zemin hazırlamıştır. Bu çok kültürlü yapının Osmanlı idaresi altındaki yansımalarına dair somut verileri Suriye Vilayeti Salnameleri'nde yer alan nüfus cetvellerinde görmekteyiz. Örneğin 1303/1887 tarihli salnamede, vilayet genelinde İslâm (Sünnî), Şiî[276], Dürzî[277], Hristiyan[278], Rum Katolik[279], Rum Ortodoks[280], Ermeni[281]

[275] Ali İhsan Karataş, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2006), 267–284.

[276] Sözlükte "tâbi olmak, desteklemek; şâyi olmak, çoğalmak" anlamlarındaki şiyâ' kökünden türeyen şîa kelimesi "taraftar, yardımcı, destekleyici; bir işi gerçekleştirmek için bir kimse etrafında toplanan grup" mânasına gelir. Müfredi şîî biçiminde kullanılır. Terim olarak Resûl-i Ekrem'in vefatının ardından devlet başkanlığının Hz. Ali'ye ve onun evlâdından belli kimselere intikal etmesi gerektiğini savunan grupları ifade eder. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Şia", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/116-120.

[277] Fâtımî halifelerinden Hâkim-Biemrillâh döneminde (996-1021) Vezir Hamza b. Ali tarafından kurulan aşırı bir fırkadır. Bâtınî karakterli olan, bünyesinden çıktığı İsmâilî çevrenin inançlarını reddeden ve kendilerini tevhid ehli diye adlandıran Dürzîler, asırlar boyu hemen herkes için bir muamma olma özelliğini korumuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Dürzîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/39-48.

[278] Hz. Îsâ'nın peygamberi olduğu ilâhî dindir. Dünyanın en büyük dini olan Hıristiyanlık bugün Katolik, Ortodoks ve Protestan kiliselerinden teşekkül eden üç büyük mezheple daha küçük çaptaki birçok mezhep veya tarikattan meydana gelen çeşitli cemaatlere ayrılmış durumdadır. Doktrinel kaynakları göz önüne alınırsa Hıristiyanlık her şeyden önce Îsâ Mesîh anlayışı üzerine temellenen bir inanca sahiptir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kürşat Demirci, "Hıristiyanlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/368-371.

[279] İnanç ve ahlâk alanında papanın otorite kabul edildiği, Hıristiyanlığın en kalabalık cemaatini teşkil eden Hristiyan mezhebidir. Katolik (catholic, catholique) kelimesinin aslı olan ve "genel, evrensel" anlamına gelen Grekçe katholikos Latince'de universalis, generalis, communis kelimeleriyle karşılanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Faruk Harman, "Katoliklik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/55-58.

[280] Katolik ve Protestanlık 'tan sonra sayısı ve yayıldığı alan açısından Hıristiyanlığın üçüncü büyük mezhebini oluşturur. Ortodoks coğrafyası büyük oranda Doğu Avrupa ve Anadolu ile sınırlıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kürşat Demirci, "Ortodoksluk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/409-414.

[281] Ermeni adına ilk defa M.Ö. 6. yüzyıla tarihlenen Pers Kralı Darius'un kitabelerinde rastlanır. Fakat Ermeniler kendilerine hiçbir zaman "Ermeni" dememişler, bilâkis kendilerini "Haiklar" olarak adlandırmışlardır. Ermeni adı, Ermeniler tarafından sonradan benimsenmiş olup, bu isim aslında coğrafi bir bölgeye işaret etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kürşat Demirci, "Ortodoksluk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/409-414.

Katolik, Ermeni Kadim, Süryânî[282] Katolik, Latin, Protestan[283], Mârûnî[284], Kıptî[285] ve Mûsevî[286] gibi farklı dinî ve mezhebî aidiyetlere sahip toplulukların varlığı kayıt altına alınmıştır.[287] Salnamelerde yer alan bu çeşitlilik, Osmanlı idaresinin toplumsal yapıyı nasıl tasnif ettiğini ve bölgenin çokkültürlü karakterini açıkça yansıtmaktadır.

Ürdün'ün Osmanlı dönemindeki demografik yapısı ve nüfusunu değerlendirmek için bölgeye bağlı yerleşim birimlerinin tarihsel olarak nasıl şekillendiğine dikkate almak gerekmektedir. Osmanlı döneminde Şam ile Filistin arasında konumlanan Ürdün, I. Dünya Savaşı'na kadar bağımsız bir devlet yapısına sahip değildi. Günümüzdeki Ürdün toprakları içinde yer alan ve şehir statüsü kazanmış olan yerleşim birimleri, Osmanlı idaresi altında sancaklara ve kazalara ayrılmıştı. Aclûn, Akabe, Amman, Belka, Ceraş, İrbid, Katrana, Kerek, Maan, Madaba, Mafrak, Müdevvere, Salt, Tafile ve Zerka gibi bugünkü şehirler; Osmanlı döneminde Şam Vilayeti'ne bağlı Belka, Havran, Maan ve Kerek sancaklarının sınırları içinde yer almaktaydı. Bu idarî yapı, zaman zaman

---

[282] Süryânîler, Pavlus'un şekillendirdiği itikadî çizgide ekümenik Antakya Patrikhanesi'ne mensup olan, bugün de tarihî Antakya Patrikhanesi'ni temsil eden, Hıristiyanlığın en kadim cemaatlerindendir. VI. yüzyılın ortalarına kadar Doğu Hıristiyanlığının liderliğini elinde bulunduran bu kilise bir yandan içine düştüğü teolojik çekişmeler, öte yandan Bizans kilisesinin mezhep farklılığından dolayı uyguladığı baskı yüzünden gün geçtikçe zayıflamış, nihayet İslâm'ın bölgeye gelmesiyle yavaş yavaş taraftarlarını kaybederek bugünkü durumuna gelmiştir. Süryânîlik günümüzde dünyanın her tarafında yaşayan ve çeşitli ırklara mensup olan (çoğunluğu Hintli) birkaç milyon insanın bağlı bulunduğu bir mezhep konumundadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Çelik, "Süryânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/175-178.

[283] XVI. yüzyılda Martin Luther öncülüğündeki reform hareketiyle başlayıp Ulrich Zwingli ve Jean Calvin gibi Hristiyan ilâhiyatçılarca geliştirilen Hıristiyanlığın teolojik ve ahlâkî bir yorumunu ve buna paralel olarak ortaya çıkan kiliseler ve cemaatler topluluğunu ifade eder. Ayrıntılı bilgi için bkz. Jacques Waardenburg, "Protestanlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/351-354.

[284] IV. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı ve V. yüzyılın başlarında öldüğü tahmin edilen Aziz Mârûn (Maron), Suriye'nin batısında Âsi nehri kıyılarında Antakya Kilisesi'ne bağlı bir rahip olarak münzevi bir hayat sürmüştür. Mârûnîler'in kökeni, kurucularının kabri etrafında inşa edilen manastırda toplanan cemaate dayanmaktadır. V. yüzyıldan itibaren ağırlıklı olarak Lübnan'da yaşayan bir Hristiyan cemaati için kullanılır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Taşpınar, "Mârûnîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/71-72.

[285] Mısır'ın yerli ve Hristiyan halkı için kullanılan isimdir. Kıbt, Grekler'in Mısırlılar veya Nil deltası sakinleri için kullandığı aigyptos kelimesinin kökünü teşkil eden gyptın Arapça karşılığıdır. Gypt kökü Batı dillerindeki egypt ve coptun da aslını oluşturmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. bkz. "Kıptîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/423-425.

[286] Hz. Mûsâ'nın peygamberi olduğu ilâhî dindir. İbrâhîmî geleneğe bağlı monoteist din ailesi içinde yer alır ve bu ailenin en eski halkasını teşkil eder. Musevilik/Yahudilik, yayılımı ve etkisi açısından bir dünya dini özelliğine sahip olsa da iç dinamizmi açısından hem millî hem evrensel unsurlar taşımakta, inanç sistemi mânasında bir din olmanın ötesinde bir hayat tarzını ve dinî-etnik kimliği ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Salime Leyla Gürkan, "Yahudilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/207-212.

[287] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1303 / M. 1887, 218.

değişikliğe uğrasa da söz konusu yerleşim birimlerinin büyük bölümü bu dört sancağa bağlı olarak konumlandırılmıştır. Dolayısıyla nüfus ve demografik özellikler hakkında net rakamlardan söz etmek güçleşmektedir. Fakat konu arşiv belgeleri temel alınarak şekillendirilmeye çalışılmıştır.

Bu bölümde, Osmanlı arşiv kaynaklarında yer alan veriler ışığında, günümüz Ürdün sınırları içerisinde kalan Belka, Havran, Maan ve Kerek sancaklarının demografik yapısı analiz edilmiştir. Aşağıda sunulan cetvelde, 1303/1887 tarihli Suriye Vilayeti Salnâmesi esas alınarak önce sancakların nüfusu ve dinî yapısına dair genel verilere yer verilmiş; ardından aynı yıl içerisinde Ürdün bölgesini kapsayan Belka Sancağı'na dair nüfus ve mezhebî dağılım gösterilmiştir.

Tablo 20: 1303/1887 Tarihli Suriye Vilayeti Nüfus Cetveline Göre Dinî Grupların Sancak Bazlı Dağılımı[288]

	Akka Sancağı	**Lazkiye Sancağı**	**Hama Sancağı**	**Belka Sancağı**	**Trablus Sancağı**	**Beyrut Sancağı**	**Şam Sancağı**
İslam (Sünnî)	52.964	28.215	96.113	108.421	84.802	85.594	236.606
Şiî	-	-	-	-	-	-	-
Dürzî	3.522	-	-	-	-	-	5.270
Hristiyan	-	36.055	-	-	-	-	-
Rum Katolik	6.443	-	1.096	-	147	9.097	13.636
Rum Ortodoks	6.306	2.998	12.923	1.118	23.348	16.554	16.343
Maruni	1.214	213	132	-	7.891	15.283	4.722
Ermeni Katolik	-	263	-	-	3	341	179
Ermeni Kadim	-	-	-	-	-	75	199
Süryani Katolik	-	-	4.925	-	-	244	761
Latin	1.607	-	-	310	16	181	87
Protestan	436	-	228	180	38	1.357	490
Kıptî	-	-	-	-	-	9	-
Mûsevî	761	-	-	120	66	1.464	6.268
Toplam	**73.253**	**67.744**	**115.417**[289]	**110.149**	**116.311**	**130.199**[290]	**284.561**

[288] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1303 / M. 1887, 218.

[289] 1303/1887 tarihli Salnâme'de yer alan Nüfus Cetveli, kadın (inâs) ve erkek (zükûr) nüfusu ayrı ayrı göstermektedir. Bu çalışmanın ilgili bölümünde genel bilgilendirme amaçlandığından, toplam nüfus verileri esas alınmıştır. Ancak Hama Sancağı'na ait toplam(yekûn) kısmında sayısal bir hata tespit edilmiştir. Kadın nüfusu 58.881 olarak verilmişken 58.880 şeklinde, erkek nüfusu ise 56.536 iken 56.526 olarak kaydedilmiştir. Bu hata, ilgili çizelge temel alınarak kadın ve erkek toplamları ayrı şekilde belirtilmek suretiyle düzeltilmiş ve doğru hesaplama sağlanmıştır. *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1303 / M. 1887, 218.

[290] Hama Sancağı'nda tespit edilen hesaplama hatasına benzer şekilde, Beyrut Sancağı'na ait nüfus cetvelinde de sayısal bir yanlışlık görülmüştür. Beyrut'un erkek (zükûr) nüfusu aslında 66.537 kişi olmasına rağmen toplamda 66.637 olarak kaydedilmiş ve böylelikle 100 kişilik bir fazlalık oluşmuştur.

1303 (1887) tarihli Nüfus Cetveline göre en yoğun nüfusa sahip sancak, 284.561 kişiyle Şam Sancağı'dır. Tüm sancaklarda yaygın olan dinî grup Sünnîlerdir. En yüksek Sünnî nüfus Şam'da (236.606 kişi) ikinci olarak da Belka'da (108.428kişi) görülmektedir.

Şiî mezhebine kategori olarak yer verilmesine rağmen hiçbir sancakta kayıtlı nüfus belirtilmemiştir. Dürzî nüfusu yalnızca Akka ve Şam'da görülmektedir. Gayrimüslim cemaatler arasında Rum Ortodokslar en yaygın topluluktur. Rum Ortodoks nüfusu Trablus ve Beyrut'ta 20.000'in üzerinde seyrederken Şam'da da yüksek bir varlık göstermektedir. (16.343 kişi). Rum Katolik nüfusu özellikle Beyrut ve Şam çevresinde yoğundur. Lübnan dağlık bölgeleriyle özdeşleşen Maruni cemaatinin ise en büyük temsiliyeti Beyrut'ta bulunmaktadır.(15.283 kişi). Diğer Hristiyan gruplar arasında yer alan Ermeni Katolik, Ermeni Kadim, Süryani Katolik, Latin ve Protestan sayıca daha az olmasına rağmen belirli merkezlerde toplanmış durumdadır.

Mûsevî nüfus 6.268 kişiyle özellikle Şam'da kayda değer bir mevcudiyete sahiptir. Bu rakam vilayetteki toplam Mûsevî nüfusun büyük kısmını oluşturmaktadır. Cetvelde dikkat çeken unsurlardan biri, Lazkiye Sancağı'nda yer alan ve alt cemaatlere ayrılmaksızın "Hristiyan" genel kategorisi altında verilen 36.055 kişilik nüfus kaydıdır. Bu durumun, ilgili alt gruplara dair veri eksikliğinden kaynaklanmış olması muhtemeldir.

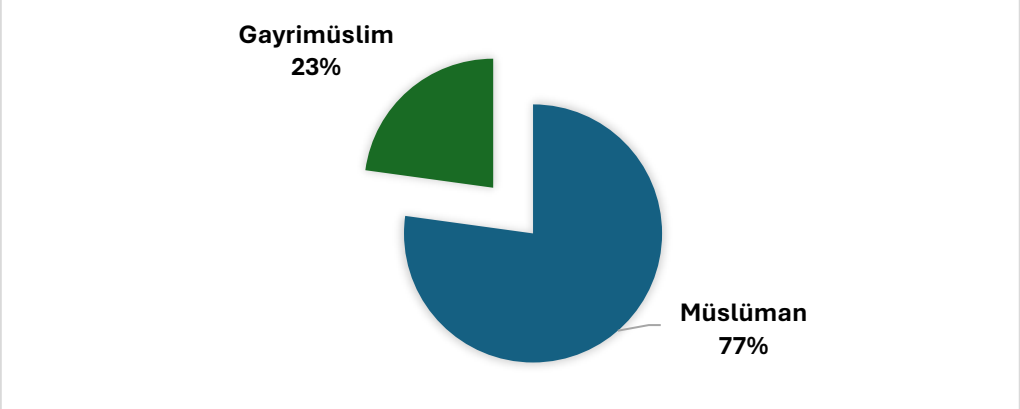
Suriye Vilayetinin nüfus ve demografik yapısı incelendiğinde, Müslüman nüfustan sonra en yaygın dinî grubun Ortodoksluk olduğu göze çarpmaktadır. Osmanlı yönetimi, Ortodoks topluluklara millet statüsü tanırken temel ölçüt olarak onların dinî kimliğini esas almıştır. Buna karşılık, söz konusu toplulukların dili, kültürü ve etnik kimliği gibi toplumsal unsurlarını düzenleme yetkisini ise ilgili dinî makamlarına bırakmıştır.[291] Ortodoks Hıristiyanlar, kendilerine tanınan imtiyazlar ve kurumsal özerklik sayesinde Osmanlı idaresinden genel olarak memnuniyet duymuşlardır. Nitekim pek çok yönüyle koruma altına alınmış, dinî inançlarını serbestçe icra edebilmiş ve kendi iç işleyişlerini

Toplam sayı veri doğruluğu gözetilerek düzenlenmiştir. *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1303 / M. 1887, 218.

[291] Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet ve Milliyetçilik*, çev. Recep Boztemur (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 23.

büyük ölçüde bağımsız şekilde sürdürebilmişlerdir.[292] Osmanlı idaresi altında yaşayan her Ortodoks topluluk, kendi "milli" kilisesine sahipti. Batı'da modern millet olgusu dil ve etnik kimlik temelinde şekillenen siyasî bir yapı olarak ortaya çıkarken, Osmanlı'da milliyet, din ve etnik unsurların bileşiminden oluşan kendine özgü bir kimlik anlayışı gelişmiştir. Her ne kadar 19. yüzyılda Hristiyanlar arasında etnik kimlik ön plana çıkmış olsa da dinî kimlik önemini yitirmemiş; aksine, "millileşerek" güç kazanmıştır. Gayrimüslim Ortodoks cemaatlerinde dil ve gelenek gibi etnik unsurlar belirleyici olarak öne çıkarken, Müslüman topluluklarda din daha baskın bir kimlik unsuruna dönüşmüştür. Müslüman toplum yapısı modern görünümüne rağmen cemaat özelliklerini büyük ölçüde muhafaza etmiştir. Bu doğrultuda, Osmanlı Müslümanlarının tamamını kuşatan siyasî yapı dil, kavim ve soy gibi milli unsurlara da yer vermekle birlikte, esasen dinîn sağladığı dayanışma ve aidiyet duygusu üzerine inşa edilmiştir.[293]

Şekil 1: 1303/1887 Yılı Suriye Vilayeti'nde Dinî Grupların Yüzdelik Dağılımı

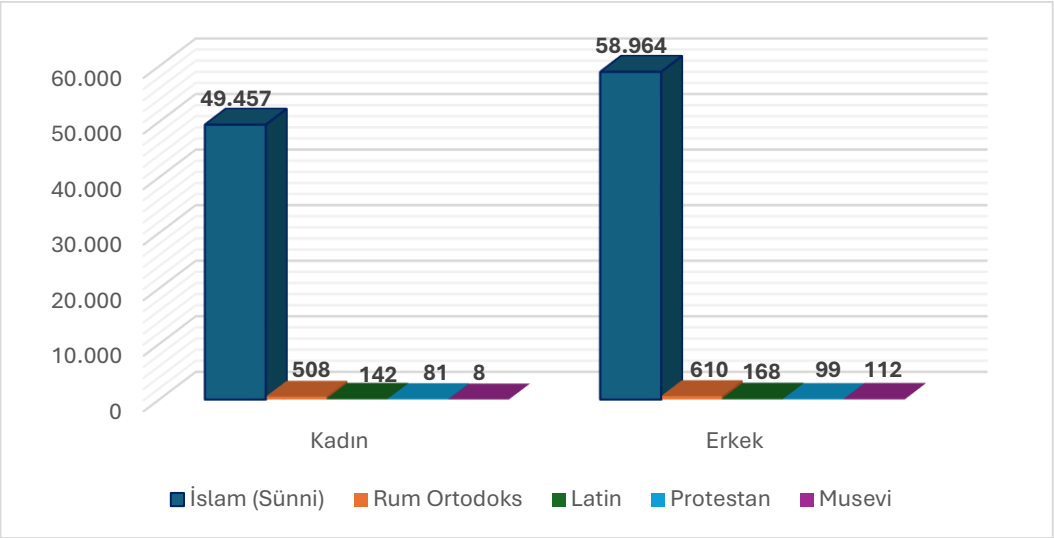
1303/1887 tarihli Nüfus Cetveli'ne göre Suriye Vilayeti'nde, mezhep veya etnik ayrım yapılmaksızın Müslüman ve gayrimüslim ölçeğinde değerlendirildiğinde, toplam nüfusun %77,17'sini Müslümanlar (692.715 kişi), %22,83'ünü ise gayrimüslimler (204.919 kişi) oluşturmaktadır.

Ürdün'ün Osmanlı idaresindeki temsiline ışık tutması açısından Belka Sancağı özelinde yapılacak değerlendirme önem taşımaktadır. Aşağıdaki tablo, 1303/1887 yılına ait Nüfus

[292] Karataş, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti", 270.
[293] Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet ve Milliyetçilik*, 29.

Cetveli'nden hareketle Belka Sancağı'nda dinî gruplara göre nüfus dağılımını göstermektedir.

Şekil 2: 1303/1887 Yılı Belka Sancağı'nda Dinî Grupların Cinsiyete Göre Nüfus Dağılımı

Belka Sancağı'na ait nüfus verilerine göre toplam nüfus 110.149 kişidir. Bu nüfusun 49.457'si kadın, 58.964'ü erkek olmak üzere %98'den fazlası İslam'ın Sünnî mezhebine mensuptur. Gayrimüslim nüfus ise oldukça sınırlı temsiliyet göstermektedir: Mûsevî nüfus yalnızca 120 kişiyle en az sayıya sahip topluluktur. Rum Ortodoks, Latin ve Protestan grupların toplamı ise 1.708 kişidir. Bu durum, bölgedeki gayrimüslim varlığın hem sayısal hem de demografik temsil açısından oldukça sınırlı düzeyde kaldığını göstermektedir.

1304–1305/1888–1889 yıllarına ait Suriye Vilayeti Salnamesi'ne göre Suriye vilayeti; Şam, Hama ve Havran sancaklarından oluşmaktadır. Bu dönemde Ürdün şehirleri, Havran Sancağı'nın idarî sınırları içerisinde yer almaktadır. Salnamede diğer sancaklara dair detaylı bilgiler bulunurken Havran'a dair sadece İslam dinîne mensup erkek nüfusun 75.000 kişi olduğu belirtilmiştir.[294] Bu eksikliğin temel nedeni, Havran'da devlet otoritesini benimsemeyen bedevî ve Dürzî topluluklardır. Nüfus tespiti sonrasında vergi ve askerlik yükümlülüğüyle karşılaşma kaygısı, bu grupların eğitim ve ulaşım gibi temel

[294] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1304-1305 / M. 1888-1889, 137.

kamu hizmetlerini dahi reddetmelerine neden olmuştur. Bu yönüyle Havran, Osmanlı Devleti'nin kontrolü sağlamada en büyük direnç noktalarından biri olmuştur. Devlet, bu direnci kırmak ve bölgedeki boş tarım arazilerini değerlendirmek amacıyla Balkanlar, Kafkaslar ve Cezayir'den gelen Müslüman göçmenleri bölgeye iskân ettirmiştir. 1300/1883 yılında Havran Kazası'nın kaymakamlığına, bölgenin en güçlü Dürzî ailesi olan Atraşlar'ın lideri İbrâhim Atraş atanmışsa da bu idarî düzenleme bölgedeki huzursuzluğu sona erdirememiştir. İlerleyen yıllarda yaşanan Dürzî isyanları, özellikle 1895–1896 ve 1909–1910 ayaklanmaları, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki kontrolünü ciddi biçimde zorlamıştır.[295] Bu direnişin resmî belgelerdeki yansıması, dönemin salnamelerinde açık biçimde görülmektedir. Özellikle 1312–1313/1895–1896 tarihli salnamede, [296] Havran Sancağı'na ilişkin nüfus bilgilerine rastlanılmamaktadır.

Bu süreçte Havran idarî olarak işlevini sürdürürken, 1309/1313-1892/1896 yılları arasında Ürdün sınırlarını büyük ölçüde kapsayan Maan Sancağı teşkil edilmiştir. Ancak bu sancak, kısa süreli idarî birim olarak kalmış ve 1313/1896 yılında Kerek Sancağı'nın kurulmasıyla yerini yeni bir yapıya bırakmıştır. Kerek Sancağı'nın ise 1313/1896–1318/1900 yılları arasında mevcut idarî yapısını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. [297] Ancak her iki sancakla ilgili salnamelerde nüfus verilerine dair herhangi bir kayda rastlanılmamıştır.

Hicaz Demiryolu'nun inşa sürecinde görev alan Alman mühendis Karl Lorenz Auler (Auler Paşa),[298] hattın geçtiği coğrafyaya ilişkin teknik ve idarî gözlemlerinin yanı sıra bölgenin demografik yapısına dair değerlendirmelerde de bulunmuştur. Auler Paşa'ya göre bu sahadaki nüfus ancak yaklaşık olarak tespit edilebilmektedir. Osmanlı Devleti'nde yerleşik Müslüman nüfusun sağlıklı biçimde sayılması, harem mahremiyeti gerekçesiyle kadınların doğrudan sayım dışı kalması nedeniyle güçleşmektedir. Çölde göçebe hayatı sürdüren bedevîlerin sayısını belirlemek ise daha da problemli olup, çoğu

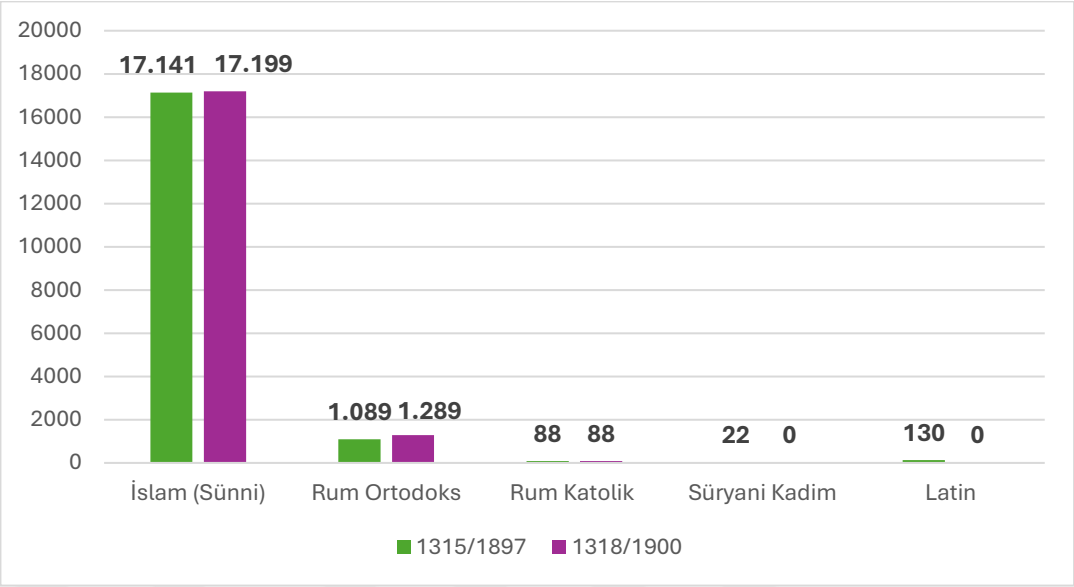
[295] Şit Tufan Buzpınar, "Havran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/539-541.
[296] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1312-1313 / M. 1895-1896, 238-241.
[297] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1313-1314 / M. 1896-1897, 210; *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1318 / M. 1900, 224.
[298] Karl Lorenz Auler (1854–1930), Almanya'da doğmuştur. 1901–1908 yılları arasında Hicaz Demiryolu projesinden sorumlu Alman demiryolu mühendis kadrosu içinde yer alarak Osmanlı Devleti'nde askerî danışmanlık yapmıştır.

zaman tahmine veya istatistik bilincinden uzak aşiret reislerinin verdikleri bilgilere itimat etmek zorunda kalınır. Nitekim Auler Paşa, bir Osmanlı memurunun erkek nüfusu saydırıp kadınların sayısını yaklaşık olarak eşit kabul ederek toplamı ikiyle çarptığını aktarmakta, kendisinin de vilayet salnâmelerinde esas itibarıyla erkek nüfus verildiği için aynı yöntemi uygulamak zorunda kaldığını ifade etmektedir. Bu çerçevede verdiği rakamlara göre Suriye Vilayeti'nin nüfusu yaklaşık 700.000 kişidir. Bunun 180.000'i Şam'da, yaklaşık aynı miktarı Doğu Ürdün'de yaşamaktadır. Doğu Ürdün'deki nüfusun yaklaşık 20.000'i Havran'daki Dürzîlerden oluşmaktadır. Hicaz Vilayeti'nin nüfusu ise yaklaşık 300.000 olup, bunun 45.000'i Mekke'de, 25.000–30.000'i Medine'de ikamet etmektedir. Auler Paşa ayrıca her iki vilayetin göçebe unsurlarının bu toplamın dışında değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Özellikle Ürdün'de bulunan Aneze kabilesinin bölgedeki en güçlü aşiret olduğunu belirtmektedir. Aneze'nin toplam nüfusunun 600.000–700.000 arasında, bunun yaklaşık 100.000'inin silah tutabilecek erkeklerden oluştuğu yönündeki tahmini de aktarmaktadır. Bu değerlendirmeler, demiryolu güzergâhının geçtiği sahada nüfus yapısının hem yerleşik hem de göçebe unsurlar bakımından karmaşık ve yaklaşık hesaplamalara dayalı olduğunu göstermektedir.[299]

1315/1897[300] ve 1318/1900 [301] Havran Sancağı'na bağlı olarak idare edilen Aclûn Kazası'na dair ayrıntılı nüfus verilerine ulaşılabilmektedir. Her ne kadar bu kayıtlar dönemin genel nüfus yapısını bütünüyle yansıtmasa da stratejik konumu ve tarihî önemi sebebiyle Ürdün'ün öne çıkan şehirlerinden biri olan Aclûn'a ait veriler bölgenin demografik yapısı hakkında önemli ipuçları sunmaktadır.

[299] Auler Paşa, *Hicaz Demir Yolu İnşa Edilirken-1: Şam–Maan Hattı*, çev. Eşref Bengi Özbilgen (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 15-16.
[300] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1315 / M. 1897, 324-325.
[301] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1318 / M. 1900, 364-365.

Şekil 3: Aclûn Kazası'ının Dinî Gruplara Göre Nüfus Dağılımı (1897–1900)

Yukarıdaki grafiğe göre 1897 yılında toplam nüfus 18.470 iken, 1900 yılında bu rakam 18.576'ya yükselmiştir. En büyük dinî grubu oluşturan Sünnî Müslümanlar, üç yılda 58 kişilik bir artış göstererek genel nüfus yükselişine paralel bir seyir izlerken, Rum Ortodoks topluluğu dikkat çekici biçimde 200 kişilik bir büyüme göstermiştir. Öte yandan, 1897 yılında tabloda bulunan Süryani Kadim ve Latin cemaatleri 1900 yılı verilerinde yer almamaktadır.

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, Ürdün'de demografik yapıyı etkileyen en önemli gelişmelerden biri muhacir iskânı olmuştur. Osmanlı Devleti, özellikle Havran ve Belka havzasında merkezî otoritenin zayıf hissedildiği alanlarda nüfus dengesini yeniden tesis etmek ve tarımsal üretimi artırmak amacıyla Balkanlar ve Kafkasya'dan gelen Müslüman muhacirleri bölgeye yerleştirmiştir.[302] 1876–1878 Osmanlı–Rus Savaşı'nın ardından Kafkasya'dan gelen muhacirler, Ürdün sahasında çok sayıda köy tesis etmiş ve antik Philadelphia kentinin harabelerinin olduğu Amman kasabasını yeniden kurmuşlardır.[303] 1299/1882 tarihli Suriye Vilayeti Salnâmesi'nde Amman harabesinde 60 hane Çerkez

[302] Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1994), 249.
[303] William Ochsenwald, *The Hijaz Railroad* (Charlottesville: University of Virginia Press, 1980), 16.

muhacirinin iskân edildiğinin kaydedilmesi,[304] bölgenin demiryolu öncesinde dahi bilinçli bir yerleştirme sahası olarak değerlendirildiğini göstermektedir.

Hicaz Demiryolu'nun inşasıyla birlikte bilhassa Amman ve çevresinde yer alan yerleşim alanlarında hem ekonomik hem de stratejik düşüncelerle Çerkez ve Çeçen muhacirlerden müteşekkil yeni yerleşim birimleri ihdas edilmiştir. Demiryolu güzergâhına yakın bölgelere iskân edilen bu muhacirler, bir yandan bedevîlerin hareket alanını sınırlayarak Osmanlı Devleti lehine bir denge unsuru oluşturmuş, diğer yandan hattın muhafazası ile yörenin iktisadî ve sosyal gelişiminde önemli roller üstlenmişlerdir. 1901–1906 yılları arasındaki göç dalgası sırasında Amman'ın doğusuna sevk edilen Çerkez ve Çeçen muhacirler, özellikle demiryolu hattı boyunca yerleşmeye yönlendirilmiştir. 1902–1904 yılları arasında Zerka istikametinde üç yeni köy kurulmuş, 1906 yılında bu yerleşimlere yenileri eklenmiştir. Demiryolunun 1905 yılında Katrana'ya ulaşmasının ardından iskân uygulamaları hattın güney kesimlerine doğru genişleyerek Kerek'e yaklaşık 15 mil mesafedeki el-Lajjun çevresine de muhacir yerleştirilmiştir. [305]

1325/1907 tarihli arşiv belgesine göre, Hicaz Demiryolu güzergâhının muhacirîn-i İslâmiye iskânı yoluyla tamamlanması ve imarının sağlanmasına yönelik yürütülen uygulamalar kapsamında, Kerek Sancağı'na bağlı Nûr karyesinde bulunan bir arazinin Çerkez muhacirlerinden Şaban Ebu İlyas'a tahsis edilmesinde herhangi bir mahzur görülmediği bildirilmiştir.[306] 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Amman ve çevresinde iskân edilen Çerkez ve Çeçen nüfusunun 5.000–6.500 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Bu süreçte mevcut yerleşimler genişlemiş, yeni köyler teşekkül etmiş ve tarıma açılan arazi miktarında artış görülmüştür.[307] Gertrude Bell, Amman'ın bu dönemde Çerkez

---

[304] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M.1882, 296. Osmanlı imparatorluk sistemi çerçevesinde uygulanan göç politikalarının imparatorluk içindeki nüfus hareketliliğini artırdığı ve Ürdün'deki Çerkezlerin 19. yüzyılda bölgeye yerleştirildiği konusunda bkz. Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700–1922*, 2. bs. (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 200. Max Freiherr von Oppenheim, 1878'de 'Amman ve Ceraş'ta Çerkez kolonilerinin kurulmasıyla Belka'nın yeniden iskânı sürecinin başladığını ifade etmektedir. Oppenheim, *Die Beduinen*,179.

[305] Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, 249.

[306] "*…Hamidiye Hicaz Demiryolu güzergâhının muhacirîn-i İslâmiye iskânı ile istikmali esbâb-ı umrânı şerefsudûr buyurulan emr ü ferman-ı hümâyûn-ı cenâb-ı mülûkâne ile iktizâ-yı âlîsinden olmasına ve peyderpey vürûd eden muhacirîn-i İslâmiyyeden muvâfakat istihsâl olunabilenler Suriye Vilâyeti'ne sevk ile hatt-ı âlî güzergâhında iskân ettirilmekte bulunmasına binâen Kerek Sancağı'nın Nûr karyesinde*„.." BOA, Sadâret Mektûbî Kalemi Mühimme Evrakı [A.MKT.MHM.], 530/36 (H-05-05-1325).

[307] Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, 249.

göçmenlerin önemli yerleşim merkezlerinden biri hâline geldiğini belirtmektedir. Bell'e göre, Kafkasya'dan Ruslar tarafından yurtlarından çıkarılan Çerkezler Osmanlı Sultanı tarafından Doğu Suriye ve Ürdün bölgesine iskân edilmiş ve Amman bu yerleşimlerin adeta bir karargâhı durumuna gelmiştir. Bell, Çerkezleri tasvir ederken onların zaman zaman sert ve kavgacı bir karaktere sahip olduklarını ifade etmekle birlikte, aynı zamanda son derece çalışkan ve girişimci olduklarını, Arap kabileleriyle yaşanan günlük rekabet ve çatışmalarda ise çoğu zaman üstün geldiklerini dile getirmektedir.[308]

II. SOSYAL YAPI

A. Vakıflar

Sözlükte "durmak; durdurmak, alıkoymak" anlamındaki vakıf kelimesi terim olarak "bir malın mâliki tarafından dinî, içtimaî ve hayrî bir gayeye ebediyen tahsisi" şeklinde özetlenebilecek hukukî bir işlemle kurulan ve İslâm medeniyetinin önemli unsurlarından birini teşkil eden hayır müessesesini ifade eder. Ebû Hanîfe'ye göre vakıf, vakfedenin mülk bir aynı mülkiyetinde tutarak menfaatini fakirlere veya bir hayır cihetine tasadduk etmesidir.[309]

Kur'ân-ı Kerîm'de, "*Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça iyiliğe asla erişemezsiniz. Her ne harcarsanız Allah onu bilir*"[310] buyrularak infakın önemi vurgulanmaktadır. Bu ayet, vakıf anlayışının temelini oluşturan gönüllü ve kalıcı hayır faaliyetlerinin ilahî rızaya ulaşmadaki işlevine işaret etmektedir. Aynı şekilde Hz. Peygamber (s.a.v.), "*İnsan öldüğünde üç şey dışında ameli kesilir: sadaka-i câriye, kendisinden faydalanılan ilim ve kendisine dua eden hayırlı evlat*."[311] hadisi şerifi ile vakıf gibi süreklilik arz eden hayır kurumlarının ölümden sonra da sevap kazandırmaya devam edeceğini bildirmiştir. Vakıflarla ilgili naslar, İslam toplumlarında vakıf kurumunun hem dünyevî hem uhrevî bir sorumluluk bilinciyle teşekkül etmesine vesile olmuştur.

---

308 Bell, *The Desert and the Sown*, 56.
309 Günay, "Vakıf", 479-486.
310 *Kur'ân-ı Kerîm*, Âl-i İmrân 3/92.
311 Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed Ahmed b. Hanbel, *Müsnedu el-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaud vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1419/1998); Müslim, "Vesâyâ", 1631.

İslâm toplumunun dinîn öngördüğü esaslara uygun biçimde güvenli ve düzenli bir yaşam sürebilmesi için gerekli olan hizmetlerin sürekliliğini devletin tek başına sağlaması tarihsel olarak mümkün olmamıştır. Bu nedenle söz konusu hizmetlerin büyük bir bölümü siyasî otoriteden bağımsız ve doğrudan Allah'ın(c.c) rızasını esas alan vakıf kurumları aracılığıyla organize edilmiştir.[312] Vakıf düşüncesinin temel dinamikleri arasında dinî ve ahlâkî değerler, Allah sevgisi ve O'na yaklaşma arzusu önemli bir yer tutmaktadır. Bunun yanında dünya ve ahiret tasavvuru, bireyin ahlâk anlayışı, ruhsal ihtiyaçlar, insan ve doğaya yönelik sorumluluk bilinci de vakıf anlayışının şekillenmesinde etkili olmuştur. Ayrıca ekonomik anlayışlar, toplumsal sorumluluk duygusu, toplumda huzur ve barışın sağlanmasına yönelik beklentiler, siyasal ve stratejik ihtiyaçlar ile kültürel değerler de vakıf kurumunun ortaya çıkışı ve gelişiminde belirleyici unsurlar arasında yer almaktadır.[313]Osmanlı döneminde vakıflar aracılığıyla İslâm coğrafyasında inşa edilen mescit, câmi, mektep, medrese, imâret, tekke, hankâh, zâviye, kütüphane, misafirhane, hastane, çeşme, sebil, hamam, yol, köprü ve kervansaray gibi çeşitli yapılar ve onların sunduğu hizmetler hayrat anlayışının somutlaşmış biçimlerini temsil etmektedir. Bu yapılar İslâm kentlerinin görünümünü, estetik yapısını ve işlevsel düzenini biçimlendiren temel unsurlar arasında yer almıştır.[314] Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisindeki coğrafyalarda başta padişahlar olmak üzere sadrazamlar, çeşitli devlet ricâli ve ekonomik imkânlara sahip bireylerin maddi güçleriyle orantılı olarak vakıf kurdukları görülmektedir.

Bugün itibarıyla Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde (VGMA) yer alan kayıtlara göre Osmanlı döneminde Ürdün coğrafyasında tesis edilmiş toplam 10 vakfa ait belgeler tespit edilmiştir. Ancak bunlardan yalnızca dördüne ait vakfiye metinleri günümüze ulaşabilmiştir. Diğer belgeler ise çoğunlukla şahsiyet kayıtları gibi ikincil kaynaklar ile Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde (BOA) yer alan vakıflara dair yazışmalardan ibarettir. Bu durumun başlıca nedeni bölgeye ait şerʿiyye

[312] Halil İnalcık, "Vakıf Medeniyeti", *Vakıflar Dergisi 80. Yıl Özel Sayısı* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2019), 245-247.
[313] Mustafa Polat, *Osmanlı Dönemi İnegöl Vakıfları* (Konya: Palet Yayınları, 2023), 22-23.
[314] Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/479–486.

sicillerinin Türkiye'ye intikal etmemiş olmasıdır. Nitekim 1300/1883[315] ve 1302/1885[316] tarihli Devlet salnameleri incelendiğinde, kayıtlarda Ürdün'de "Evkaf Müdürü" unvanıyla bazı atamaların gerçekleştirildiği görülmektedir. Her ne kadar bu döneme ait kayıtların tamamı günümüze ulaşmamış olsa da söz konusu atamalar ve dolaylı arşiv verileri temel alındığında bölgede resmî kayıtlara geçmemiş daha fazla sayıda vakfın var olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Aşağıdaki tabloda VGMA'da kayıtlı olan vakıfların isimleri, kuruluş tarihleri ve bulundukları yerlere ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Tablo 21: Ürdün'de Kurulan Vakıflar

Belge Türü	Belgeyi Veren Makam	Belge Tarihi (Hicri)	Kurulduğu Yer	İlgili Vakıflar
Vakfiye	Maan Mahkemesi	01/12/1312	Maan	Hüseyin Hilmi Bey bin Mustafa Efendi (Hüseyin Hilmi Bey)
Vakfiye	Kerek Mahkemesi	10/06/1313	Kerek[317]-Merkez	Hüseyin Hilmi Efendi bin Mustafa Efendi
Vakfiye	Nablus Mahkemesi	06/06/1323	Amman - Nablus	Salâhî Câmi-i Kebîr[318] (Selahaddin-i Eyyubî Câmii)
Vakfiye	Nablus Mahkemesi	01/04/1325	Amman - Nablus	Abdurrahman Efendi bin Arif Efendi
Şahsiyet Kaydı		30/08/1329	İrbid - Merkez	İrbid Câmii
Şahsiyet Kaydı		17/02/1328	Amman - Salt	Vadisseyr Köyü Câmii
Şahsiyet Kaydı		04/04/1330	Kerek - Merkez	Cafer Tayyar (Seyyidü'ş-Şüheda Cafer Tayyar Hazretleri)
Şahsiyet Kaydı		27/11/1334	Maan - Merkez	Tebük Köyü Câmii
Şahsiyet Kaydı		18/11/1327	Kerek - Merkez	Hüseyin Ali Paşa
Şahsiyet Kaydı		(Bilinmiyor)	İrbid - Aclûn	Erbaa Câmii

Söz konusu kayıtlı belgeler 1312/1894 ile 1334/1916 yılları arasına tarihlenmektedir. Bahsi geçen vakfiye ve ilgili şahsiyet kayıtları vakıfların Kerek, Amman, Maan, İrbid ve Salt gibi bölgelerde yoğunlaştığını göstermektedir.

[315] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1300 / M. 1883, 236-237.
[316] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1302 / M. 1885, 173.
[317] Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün vakfa ait kayıtlarında bölgenin adı "Gerek" şeklinde geçmektedir. Ancak bu yazım bir harf hatası içermektedir. Doğru biçimi "Kerek" olmalıdır.
[318] Câmi-i Kebir Salahi olarak kayıtlarda yer alan vakıf, vakfiye metnine göre doğrusu olan Salâhî Câmi-i Kebîr olarak düzeltilmiştir.

1. Hüseyin Hilmi Bey bin Mustafa Efendi Vakfı (1312/1895)

Maan Sancağı mutasarrıfı Hüseyin Hilmi Bey, biri Maan'da, diğeri ise Kerek'te olmak üzere iki ayrı vakıf tesis etmiştir. Bu vakıflardan ilki, Maan şehrinde kurulan ve "Hüseyin Hilmi Bey Efendi b. Mustafa Efendi Vakfı" adıyla kayda geçen müessesedir. Söz konusu vakıf, VGMA arşivinde 598 numaralı defterin 240. sayfa, 194. sırasında kayıtlı olup 1 Zilhicce 1312/26 Mayıs 1895 tarihli vakfiye[319] suretine dayanmaktadır.[320]

1312/1895 tarihli bu vakıf, Maan Sancağı mutasarrıfı Hüseyin Hilmi Bey tarafından, mal varlığının "en temiz ve helâl" kısmından ayırdığını beyan ettiği 1.000 kuruşluk meblağ üzerine tesis edilmiştir. Vakıf, yalnızca Allah rızası gözetilerek kurulmuş olup müebbed ve sahih bir vakıf olarak kayda geçirilmiştir. Söz konusu meblağın güvenilir bir kefaletle işletilmesi ve elde edilecek gelirin Kerek'te yeniden inşa edilen Câmi-i Şerîf'te görev yapan hatîplere tahsis edilmesi vakıf şartları arasında yer almaktadır.[321] Bu yönüyle vakıf klasik Osmanlı vakıf sistemi içerisinde değerlendirilebilecek bir *nakdî vakıf (para vakfı)* örneğidir. Bu tür vakıflarda esas amaç sermaye niteliğindeki paranın hem korunması hem de işletilerek kamusal yarar sağlayacak hizmetlere tahsis edilmesidir.[322] Gelirin câmi görevlilerine tahsisi ise vakfın hayrî niteliğini ön plana çıkararak onu hizmet odaklı bir para vakfı örneği hâline getirmektedir.

---

[319] Vakıflara dair ayrıntılı bilgilere vakfiyeler aracılığıyla ulaşılmaktadır. Vakfiyeler, yalnızca bireysel vakıfların değil aynı zamanda Osmanlı vakıf sisteminin işleyişine dair son derece önemli ve ayrıntılı bilgiler sunan birincil arşiv kaynaklarıdır. Vakfiyeler, bir vakfın kuruluşunu belgelendiren hukukî metinler olup, resmi olarak onaylandıkları andan itibaren vakfa hukukî bir statü kazandırırlar. Vakfın kurucusu tarafından açık bir şekilde belirtilen amaç, tahsis edilen gelir kaynaklarının dökümü, vakfa ait yapılar, gelirlerin harcanacağı alanlar ve bunlara dair özel şartlar, görevli kadrolar, istihdam edilecek kişilerin unvan ve maaşları ile birlikte vakfın idaresi ve denetimi gibi pek çok husus vakfiyelerde ayrıntılı biçimde düzenlenmiştir. Vakfın idarî yapısına dair kurallar da yine vakfiyelerde açık bir biçimde tespit edilmiştir. Bu metinlerde yer alan hükümler vakfın fiilî idarî ve malî işleyişi bakımından bağlayıcı niteliktedir.[319] Osmanlı vakıf geleneğinde yerleşmiş olduğu üzere vakfiye şartlarını değiştirmeye kalkışan kim olursa olsun –isterse sultan olsun– Allah'ın lanetiyle karşılaşacağı vurgusu hemen her vakfiyede tekrarlanmıştır. Halil İnalcık, "Vakıf Medeniyeti", *Vakıflar Dergisi 80. Yıl Özel Sayısı* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2019), 245-247.

[320] VGMA, [VKF.d], Defter 598, Sayfa No. 240, Sıra No. 194.

[321] "*…atyeb-i mâlimden ifrâz eylediğim bin kuruş hasbeten lillahi's-Samed ve taleben li-merdâti'l-ahad vakf-ı sahîh-i müebbed ve habs-i sarîh-i muhâlled ile vakf ve habs idüb şöyle şart eyledim ki*," VGMA, [VKF.d], Defter 598, Sayfa No. 240, Sıra No. 194.

[322] Muhammed Emin Durmuş, *Osmanlı Para Vakıfları ve Nakit İşletme Yöntemleri* (İstanbul: İKAM, 2021), 7–10.

Vakfiyeye göre Hüseyin Hilmi Bey vakfın mütevelliliğini hayatta olduğu müddetçe kendi uhdesine almıştır. Vefatından sonra ise câmide görev yapan hatiplerin mütevelli olması ve Maan Sancağı'nda görev yapan mutasarrıfların vakıf işleri üzerinde nezaret yetkisine sahip olmalarını istemektedir. Vakfiyede bu durumu "…*ve ben Maan Sancağında mutasarrıf oldukça vakf-ı mezbûrun tevliyeti bana âid olub infisâlimde Câmi'-i şerîf-i mezbûrda hatîb olanlar mütevellî olalar ve mutasarrıf olanlar dahî vakf-ı mezbûra nezâret eyleyeler vakf-ı mezbûrun tebdîl ve tağyîri ve tevfîr ve teksîri merraten ba'da uhrâ yedimde ola*" şeklinde ifade edilmiştir. Sonuç bölümünde ise vakıf şartlarının değiştirilemeyeceği ilkesine şer'i bir dayanak olarak Bakara Suresi'nin 181. ayetine atıfta bulunulmuştur. Bu ayet özellikle vakfiye metinlerinde sıkça alıntılanmakta ve vasiyetin değiştirilmesine yönelik açık bir uyarı içermektedir. Ayetin meali şöyledir: "*Artık kim onu (vasiyeti) işittikten sonra değiştirirse, şüphesiz onun günahı, ancak onu değiştirenlerin üzerinedir. Şüphesiz Allah, hakkıyla işiten ve bilendir*."[323] Böylece ayet vakıf şartlarının dokunulmazlığını hem hukukî hem de dinî bir zeminde güçlendirmektedir.

2. Hüseyin Hilmi Efendi bin Mustafa Efendi Vakfı (1313/1895)

Ürdün'de Hüseyin Hilmi Efendi tarafından ihdas edilen ikinci vakıf, Kerek şehrinde tesis edilen ve "Hüseyin Hilmi Efendi b. Mustafa Efendi Vakfı" adıyla kayda geçen müessesedir. Bu vakıf Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde 602 numaralı defterin 195. sayfa 333. sırasında yer almakta olup hukukî temeli 10 Cemâziye'l-âhir 1313/28 Kasım 1895 tarihli vakfiye sûretine dayanmaktadır.[324]

Vakıf, Kerek Vadisi'nde sınırları açıkça belirlenmiş bir taş değirmenin üçte iki hissesi üzerine tesis edilmiştir. Bu değirmen tüm levazımatıyla birlikte vakfa dâhil edilmiş ve ondan elde edilen gelir yirmi hisseye ayrılmıştır. Söz konusu gelirlerin tahsisi belirli dinî ve kurumsal hizmetleri destekleyecek şekilde düzenlenmiştir. Bu kapsamda üç hisse imamlara, bir hisse hatiplere, bir buçuk hisse müezzinlere, bir hisse kayyımlara tahsis edilmiştir. Ayrıca bir hisse câminin aydınlatılması ve teşrifatına yönelik harcamalara ayrılmıştır. Gelirlerin iki hissesi ise cuma ve pazartesi günleri halka vaaz verecek bir

[323] *Kur'ân-ı Kerîm*, Bakara 2/181.
[324] VGMA, [VKF.d], Defter 602, Sayfa No. 195, Sıra No. 333.

âlimin istihdamı için öngörülmüştür. Bu görevdeki âlimin vereceği derslerde kullanacağı kitap seçiminin halkın ilmî seviyesi ve ihtiyaçları dikkate alınarak belirlenmesi gerektiği vakfiye metninde açıkça ifade edilmiştir. Müderris olarak atanacak kişilerin sarf, nahiv, mantık, kelâm, fıkıh, usûl gibi klasik ilimlerde imtihan edilerek ehliyet göstermeleri gerekmiştir. Eğer uygun bir aday bulunamazsa görev geçici olarak yerine getirilmesi ifade edilmiştir.[325]

Görevini aksatan imamlardan maaş kesintisi yapılarak bu kalan miktarın vakıf kayıtlarına ekleneceği yönünde caydırıcı bir ceza bulunmaktadır.[326] Bu yönüyle vakfiye iş disiplini açısından dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir. Vakfın yönetiminde şeffaflık ilkesi ön plandadır. Gelir-gider defterlerinin kadı mührüyle tasdik edilmesi ve düzenli olarak şerʿî mahkemeye sunulması şart koşulmuştur. Vakıf gelirlerinin artması hâlinde yeni görevlilere maaş tahsis edilebileceği gibi nezaret hakkı kapsamında nâibe de ödeme yapılabileceği belirtilmiştir. Ayrıca elde edilen senetlerin mahkemece tasdiki şartlar arasındadır. Aksi hâlde hiçbir harcamanın yapılamayacağı hükme bağlanmıştır. Sandıkta fazla para bulundurulması durumunda ise bu meblağın ancak güçlü rehin ve muteber kefalet şartıyla borç olarak verilebileceği belirtilmiştir.[327]

---

325 "*…mezkûr degirmen kâffe-i gallesi yigirmi sehim i'tibâr olınub sihâm-ı mezkûrdan üç sümün sehimi imâm olanlara ve bir sehim hatîb olanlara ve bir buçuk sehimi müezzin olanlara ve bir sehimi kayyim olanlara ve bir sehimi tenvîrât ve lâzım-ı teşrîfâta ve iki sehimi beher Cum'a ve Pazartesi günleri a'vâm nâsı içün kütüb-i tefâsî r ve ehâdisden vazîfe-i tedrîs îfâ idicek olan zât-ı kirâma virüle ve tedrîs olacak kitâb ahvâl-i ahâlîye göre nâib olanlar tarafından intihâb ve ta'yîn oluna ve bu cihât ve vezâif için tahsîs ve ta'yîn olunan nafakât meselâ imâm olan zâtın hizmetine mukâbil olmağla bi-lâ özür her kaç vakit namazı edâda kusur ve tekâsül ider ise hesâb olunarak ol kadar guruş kat' olınub mütebâki on sehîmden müterâkim meblağ zamm olunarak vâridât kayd oluna kezâlik müezzin ve kayyim ve kürsü şeyhi dahi bu hesâb üzere îfâ-yı vazîfe hâlinde nafakaya kesb-i istihkâk ide ve aksi takdirde tasti'l-yevm tahsîsâtlarından kat' ve tevfîk oluna ve mütebâkî on sehim dahi câmi'- şerif-i mezkûrun tezyîd-i vâridâtı ile tevsî' ve ta'mirâtına sarf oluna ve vâridâtı tekessür itdikçe Kerek'de ba'demâ binâ ve inşâ idilecek olan mesâcid-i şerîfenin imâm ve müezzinlerine ma'rifet-i şer'-i şerîf ve ma'ârif komisyonu hey'et-i umûmiyesince münâsib görüldügü cihetle tahsîs ve ta'yîn idile ve lâkin; hutebâsına hiçbir şey virilmeye ve cihet-i tedrîs-i mezkûr içün intihab olunacak müderris efendi sarf ve nahv ve mantık ve me'âni ve kelâm ve usûl ve fıkıh ve vaz' ve beyân ve bedî' fenlerinden imtihân idülüp isbât-ı ehliyet itdigü takdirde cihet-i mezkûre tevcîh oluna ve eger bu vecihle ehl kimesne bulunamaz ise hiç kimseye tevcîh olunmayub nısıf tahsîsâtıyla muvakkaten münâsibi vâsıtasıyla bu vazîfe îfâ itdirile ve yine gallât tezâyüd ider ve daha ziyâde taksîrine ihtiyâc mess itmez ise evvelen mütevellî-i vakf nâmıyla nefer kâtib ta'yîn olunarak tanzîm idecegi defâtirin beher sâhifesi mahkeme-i şer'iyye mührüyle temhîr ve tasdik.."* VGMA, [VKF.d], Defter 602, Sayfa No. 195, Sıra No. 333.

326 *"...bilâ uzr her kaç vakit namazı edâda kusûr ve tekâsül ider ise hesâb olunarak ol kadar guruş kat' olınup mütebaki on sehimden müterâkim meblağ zamm olunarak vâridât kayd oluna..."* VGMA, [VKF.d], Defter 602, Sayfa No. 195, Sıra No. 333.

327 *"...defâtirin beher sâhifesi mahkeme-i şer'iyye mührüyle temhîr ve tasdîk... beher şehr makbûzât ve medfû'âtını mübeyyin defterini mahkemeye virecek...", "...vâridâtı tekessür itdikçe... mürtezikadan... ma'âşlarına zamm ve tevzî' oluna... fazla-i mezkûrdan her yüz guruşla iki guruş hakk-ı nezâret olmak*

Vakfiyeye göre mezhebî bir bağlılık şartı dikkat çekmektedir. Vakfın tüm faydalanıcılarının Hanefî mezhebine mensup olması şart koşulmuş Şâfiî, Mâlikî veya Hanbelî mezheplerine mensup olanların bu görev ve gelirlerden yararlanamayacağı açıkça belirtilmiştir. Vakfın şartlarının yalnızca Hanefî mezhebine göre yürütülmesi gerektiği diğer mezheplerin fetvalarına ve içtihatlarına hiçbir surette itibar edilmeyeceği vurgulanmıştır. Vakfiye de bu konu"…*bu cihâtın mürtezikası tamâmen Hanefiyü'l-Mezheb olup Şâfi'î ve Mâlikî ve Hanbelî olmaya ve şurût-ı vakf-ı mezbûr mezheb-i celîl-i Hanefi'ye göre muhâfaza olunarak hiçbir vecihle ne Şâfi'î ve ne de Mâlikî ve ne de Hanbelî mezheb-i aliyyesine tatbîki ve mezheb-i müşârun-ileyhime tatbîkan tebdîl ve tağyîri câiz olmaya..."* şeklinde ifade edilmektedir.

3. Salâhî Câmi-i Kebîr Vakfı (Selahaddin-i Eyyubî Câmii)

Ürdün vakıfları arasında arşivde yer alan Salâhî Câmi-i Kebîr Vakfı'na[328] ilişkin bilgilere Beyrut Vilayeti'ne bağlı Nablus Livası Mahkemesi'ne yansıyan bir dava kaydından ulaşılmaktadır. Vakfın kuruluş tarihi açıkça belirtilmemiş olmakla birlikte davanın 1322/1904 yılında açıldığı dikkate alındığında, ilgili vakfın bu tarihten önce tesis edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Nablus Safba Mahallesi sakinlerinden Şeyh Süleyman Efendi b. merhûm Şeyh Ahmed, Safba Mahallesi'ndeki adı geçen câmiye ait vakfın tevliyet belgesine dayanarak câmide üstlendiği dinî görevler karşılığında kendisine yapılması gereken ödemelerin gerçekleştirilmediği iddiasıyla mahkemeye başvurmuştur. Davalı olarak ise Nablus Kabarya Mahallesi sakinlerinden Osman Efendi zikredilmiştir. Şeyh Süleyman Efendi câmide Hanefî mezhebine uygun şekilde vakit ve teravih namazlarını kıldırdığını, dersiamlık yaptığını, her gün En'âm Suresi tilavetinde bulunduğunu ve seher virdi kıraatini ifa ettiğini beyan etmiştir. Bu görevler karşılığında her yıl toplam 1.090 kuruş ücret alması gerekirken 1322/1904 yılında bu meblağın ödenmediğini ileri sürmüştür. Tanık beyanları bazı ileri gelenlerin tezkiyesi ve geçmiş uygulamalara dayalı değerlendirme sonucunda mahkeme davacıyı haklı bularak mütevellinin vakıf gelirinden

üzere nâib olanlara i'tâ oluna...", "...sanduka hasebi'l-îcâb luzûmsuz olarak akçe bulundığı takdîrde bilâ fâ'ide tevfîk olunmayarak tâlibine rehn-i kavî ve müte'addid kefîl-i melî ile ikrâz olunacak..." VGMA, [VKF.d], Defter 602, Sayfa No. 195, Sıra No. 333.

[328] VGMA, [VKF.d], Defter 595, Sayfa No. 45, Sıra No. 42.

828.5 kuruşu ödemesine hükmetmiştir. Bu meblağ Salâhî Câmi-i Kebîr Vakfı'nın 1322 yılında elde ettiği gelire dayalı olarak hesaplanmıştır. Söz konusu karar 6 Cemâziye'l-âhir 1323 /8 Ağustos 1905 tarihli mahkeme kaydıyla resmiyet kazanmıştır.[329]

4. Abdurrahman Efendi bin Arif Efendi Vakfı

1325/1907 tarihli bu kayıt Beyrut Vilayeti'ne bağlı Nablus Livası Şerʿiyye Mahkemesi'nde görülmüş bir vakıf gelirine ilişkin ihtilafı konu alan klasik bir şerʿî dava örneğidir. Arşiv fihristinde "Abdurrahman Efendi bin Arif Efendi Vakfı" başlığı altında yer alan bu belge ilgili şahsın Salâhî Câmi-i Kebîr'de yürüttüğü dersiamlık görevi karşılığında 1324/1906 yılına ait maaşı olan 250 kuruşun kendisine ödenmemesi üzerine câmi vakfının mütevellisi Osman Efendi aleyhine açtığı davayı konu edinmektedir.[330] Buna göre mütevelli her yıl vakfın gelirini toplamakta buradan câmide görevli imam, hatip, müderris, müezzin, câbî[331] ve hademe gibi kadrolu dinî personelin maaşlarını ödemekte ve kalan gelirle câminin kandil, gaz yağı, hasır, helva yağı vb. temel

---

329 "*… Nablus Liva'sı Beyrut Vilâyeti mahkemesinde huzurumuzda Nablus Safba Mahallesi sakinlerinden Şeyh Süleyman Efendi ibn-i merhûm Şeyh Ahmed ibn Şeyh Mahmud et-Turâbî, Nablus Kabarya Mahallesi sakinlerinden Osman Efendi ibn-i merhûm Süleyman ibn Osman es-Sac'ı Safba Mahallesi'nde bulunan Salâhî Câmi-i Kebîr evkâfının elinde bırakılan tevliyet hücceti hususunda daʿvâ etti. Davasını ikrâra başladı: Allah'ın zikriyle maʾmûr olan câmide devamlı olarak beş vakit namâzı İmâm-i Aʾzam mezhebi üzere kıldırmak, gücü yettiğince terâvihi kıldırma vazifesine Nablus'ta geçerli rayiç üzere her sene altı yüz elli guruş almaktaydım. Dersiâm vazifesi için her sene iki yüz elli kuruş, gücü yettiğince her gün Enʾâm Suresi okuma vazifesi için her sene Nablus rayiciyle yüz yirmi kuruş, gücü yettiğince seher virdi okunması vazifesi için her sene Nablus rayiciyle yetmiş kuruş verilmekteydi. Ben her sene bu meblağı adı geçen vakfın câmiʿnin diger vazîfe ehli imâm, hatîb, müderris, müezzin ve câbî vb. mürtezikasının istifâde ettiği gibi almaktaydım. Tüm bu harcamalar adı geçen câmiʿnin önceden belli olan uygulamasına uygun olarak yapılmıştır. Davalı mütevellî toplam bin doksan guruş meblağında olan Nablus rayiciyle -- sekiz yüz yirmi sekiz guruş vazîfe hakkımı bana vermemiştir. Bu geçen bin sekiz yüz yigirmi iki hicrî senesindendir. Mütevellînin elinin altında olan vakfın gallesinden hakkımı taleb etmekteyim…","… Şu hâlde daʿvâlıya iddiâ edilen meblağı ödemesini emrettik. Bu mikdâr bin doksan guruş olup Nablus râyiciyle sekiz yüz yirmi sekiz buçuk hazine sağı guruş olmaktadır. Bu daʿvâcı Süleyman Efendi'ye câmiʿ gallesinden geçmiş bin üç yüz yigirmi iki senesinde yerine getirmiş olduğu dört vazifenin karşılığı olarak verildi."* VGMA, [VKF.d], Defter 595, Sayfa No. 45, Sıra No. 42.

330 *"...reşit adam mekremetlu, zât-ı maʿrûf Şeyh Abdurrahman Efendi bin Faziletli Şeyh Arif Efendi... Câmiʿu'l-Kebîri's-Salâhî diye bilinen câmiʿnin evkâfı üzerine şerʿî mütevellî olan... Osman Efendi ibn-i merhûm Süleyman... onun aleyhine daʿvâcı olduğu takrîrinde..., ...her sene Nablus râic para birimi 250 guruş... geçen sene mezkûr vazifemin maʿâşı ödenmemiş..."* VGMA, [VKF.d], Defter 596, Sayfa No. 193, Sıra No. 170.

331 Mal ve haraç toplamak" anlamına gelen Arapça cebee kökünden türetilmiştir. Osmanlı öncesi İslâm ve Türk devletlerinde haraç ve vergi toplayan görevlileri ifade etmekteyken Osmanlılar 'da erken dönemlerden itibaren daha çok vakıf gelirlerini toplayanlar için kullanılmıştır. Mehmet İpşirli, "Câbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/529-530.

ihtiyaçlarını karşılamaktadır.[332] Ancak söz konusu yıl itibarıyla dersiâmlık görevini yürüten davacıya ait maaşın ödenmediği görülmektedir.[333]

Vakfiyeden anlaşıldığına göre davacının iddiasını ispatlamak üzere üç şahit getirilmiştir. Bu kişiler davacının her yıl dersiâmlık yaptığını ve vakıf gelirinden tıpkı imam, hatip, müezzin gibi aldığı maaşı doğrulamışlardır. Tanıklıklarının kabulü için "tezkiye"[334] süreci işletildiği görülmektedir. Mahalle muhtarları ve güvenilir kişiler tarafından şahısların ahlakî ve toplumsal nitelikleri tasdik edilmiştir.[335] Sonuç olarak mahkeme hem dersiamlık görevinin meşruiyetini hem de maaş alacağı hakkı tanımış ve mütevelliyi ödeme yapmaya mecbur etmiştir. Bu karar 1 Rebîüssânî 1325/14 Mayıs 1907 tarihinde kayda geçirilmiştir.[336]

1327–1334/1909-1916 tarihleri arasında Ürdün bölgesine ait çeşitli câmilerin vakfiyelerine ilişkin şahsiyet kayıtları tespit edilmiştir. Bunlar arasında 18 Receb 1327/ 5 Ağustos 1909 tarihinde Hüseyin Ali Paşa'ya ait kayıt ile aynı tarihli Hüseyin Hilmi Efendi bin Mustafa Efendi'ye dair kayıt öne çıkmaktadır.[337] Bunu takiben 17 Şubat 1328/2 Mart 1913 tarihli Vadisseyr Köyü Câmii,[338] 30 Ağustos 1329/12 Eylül 1913 tarihli İrbid Câmii[339] ve 4 Nisan 1330/17 Nisan 1914 tarihinde düzenlenen Cafer Tayyar Hazretleri'ne ait kayıt[340] zikredilmiştir. 27 Zilhicce 1334/25 Ekim 1918 tarihli Tebük Köyü Câmii'ne

---

332 *"...vakfın musakkafâtının ücretlerini... mezkûr câmi' vakfının gallesini toplar ve ondan mezkûr ücretlilerin ma'âşlarını erbabına öder. Kalan kandiller, hasırlar, gaz yağı, helva yağı, imâret ve mezkûr câmi'nin diğer levazımının alınmasında sarf edilir..."* VGMA, [VKF.d], Defter 596, Sayfa No. 193, Sıra No. 170.

333 *"...hicri 1324 senesi geçen sene mezkûr vazifemin maaşı ödenmemiş..."* VGMA, [VKF.d], Defter 596, Sayfa No. 193, Sıra No. 170.

334 Sözlükte "temizlemek, arıtmak, temize çıkarmak" anlamındaki tezkiye, fıkıh terimi olarak şahidin adalet vasfını taşıyıp taşımadığının hâkim tarafından soruşturulmasını ifade eder. Tezkiye uygulamasının ilk örneklerine sahâbe döneminde rastlanır. Ayrıntılı bilgi için bkz. H. Tuncay Başoğlu, "Tezkiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/77-79.

335 *"...mezkûr vazifede tasarruf ettiğini ve açıklanmış vecih üzere eski teâmül da'vâsını isbât etmesinin teklif edilmesinden dolayı... üç kişiyi şahâdet ve edâ için getirdi..."...Câmi'u'l-Kebîri's-Salâhî diye bilinen... câmi'de her sene... 250 guruş kadar ma'âşla dersiâmlık vazifesinde mutasarrıf olduğu... imâmlar, hatîb, müderrisler, müezzinler, câbî, hademe ve diğer vazife erbâbından emsalleri gibi..."*, *"...her biri tarafından mestûr varakla sonra da açık olarak... tarafından şer'î tezkiye nâmesi yapılıp..."* VGMA, [VKF.d], Defter 596, Sayfa No. 193, Sıra No. 170.

336 *"...dersiâm vazifesinde mutasarrıf olduğuna... mezkûr vazife ma'âşını her sene... mütevellînin elinden aldığına hükmettik..."* VGMA, [VKF.d], Defter 596, Sayfa No. 193, Sıra No. 170.

337 VGMA, [VKF.d], Defter 162, Sayfa No. 140, Sıra No. 185.

338 VGMA, [VKF.d], Defter 162, Sayfa No. 98, Sıra No. 748.

339 VGMA, [VKF.d], Defter 162, Sayfa No. 94, Sıra No. 718.

340 VGMA, [VKF.d], Defter 162, Sayfa No. 102, Sıra No. 784.

dair kayıt[341] ile tarihi bilinmeyen ancak tescile esas belge niteliği taşıyan Erbaa Câmii kaydı da[342] bu serinin içindedir.

5. Ebu Ubeyde bin el-Cerrah (r.a) Vakfı

VGM arşiv kayıtlarının yanı sıra, Osmanlı Arşivi belgelerinde de Ürdün coğrafyasına ait vakıf kurumlarına dair kayıtlara rastlanmaktadır. Örneğin 1311/1894 tarihli bir arzuhalden Aclûn kazasında Ebu Ubeyde bin el-Cerrâh (r.a) ile Hz. Davud'a (as) ait vakıfların olduğunu öğrenmekteyiz. Belgeye göre Ebu Ubeyde bin el-Cerrah (r.a) ile Hz. Davud'a (as) izafe edilen vakıfların tevliyetinin uzun süredir babadan oğula intikal ederek yürütüldüğü belirtilmektedir. Ancak kazanın nakîbüleşrafı Ömer el-Eşrem ve bazı diğer şahıslar bu vakıfların gelirinde hak iddia etmişlerdir. Ancak bu kişiler Dersaadet'te (İstanbul'da) bulunmalarını fırsat bilerek, vakıf gelirlerinden 80.000 kuruş tahsil etmişler. Buna rağmen, söz konusu vakıf malları nihayetinde 200 Osmanlı lirasına kiraya verilmiştir. Vilayet makamlarına yapılan başvurulardan sonuç alınamaması üzerine vakıf gelirine muhtaç olanların zaruret içinde kalması ve ibadet mekânlarının kapanması gerekçesiyle el-Cerrahî tarikatına mensup mütevelliler tarafından vakfın hukukunun korunması talebiyle devlet merkezine bir arzuhal sunulmuştur.[343] 1311/1893 tarihli belge de daha önce hakkında şikâyette bulunulan Mehmet Müflih ve İbrahim'in bu kez vakfı savunan taraf olarak yer aldıklarını göstermektedir. Belgede, vakıf hasılatına yönelik dış

---

341 VGMA, [VKF.d], Defter 162, Sayfa No. 150, Sıra No. 1163.

342 VGMA, [VKF.d], Defter 162, Sayfa No. 160, Sıra No. 1244.

343 "*…Aclûn kazasında kâin, Hazret-i Ebû Ubeyde bin el-Cerrâh (ra) ile Hazret-i Dâvud aleyhisselâm evkafının tevliyetine, ebâen 'an ced mutasarrıf ve nâzır oldukları hâlde, kazâ-yı mezkûr nakîbü'l-eşrâfı Ömer el-Eşrem ile zevât-ı sâire tarafından, hasılat-ı evkâftan istihkak iddiâsında bulunulmak üzere, işbu iddiânın bi'l-esâs olduğu hakkında i'lâm-ı şer'î ve müteâkiben ferman-ı âlîşân sâdır olmuş ise de, kendilerinin Dersaadet'te bulunmalarından istifadeyle, mûmâileyhim tarafından hâsılat-ı vakfiyeden seksen bin kuruş alınmakla beraber, evkāf-ı mezkûre iki yüz Osmanlı lirasına icâre edildiğinden, bu babda canib-i vilayete vukû' bulan mürâcaatlardan bir netîce hâsıl olmayıb, zikrolunan evkaf varidatıyla geçinmekte olan mürtezıkânın dûçâr-ı fakr u zarûret oldukları ve mescid ve zaviyelerin dahi kapalı kaldığından bahisle, hukuk-ı vakfiyenin mûmâ-ileyhimden istihlâsı istidâsına ve ba'zı ifadeleri hâvî, mütevellî-i Cerrahî Şeyh Mehmed Müflih ve Şeyh İbrahim Mehmed Cerrahî imzalarıyla vârid olan arzuhâl …"* BOA, Bâbıâli Evrak Odası Evrakı [BEO], No. 252, Gömlek No. 18864 (H-24-01-1311).Bir başka belgede, Mehmet Müflih ve İbrahim Bey'in adı söz konusu vakfın mütevellileri olarak geçmektedir. Belge, Hz. Dâvud ile Ebû Ubeyde bin Cerrâh vakfına ait olmayan, yani meşrût arâzîler dışındaki bazı mahallere de müdahalede bulunduklarını ve böylece ahalinin hukukuna tecavüz ettiklerini açıkça belirtmektedir. BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT], No. 56, Gömlek No. 46 (H-19-11-1310). Öyle ki mütevelli tayinlerinden duyulan rahatsızlık şu ifadeyle dile getirilmektedir: "…*Mütevelli olmalarına sülâleden hiçbir ferdin dâhi râzı olmadığını arz eyleriz*." şeklinde ifade edilmiştir. BOA, DH.MKT, No. 56, Gömlek No. 46.

müdahalelere karşı çıkılmış ve gelirlerin korunması amacıyla merkezi yönetime başvuruda bulunulmuştur. Dolayısıyla aynı şahıslar, farklı belgelerde hem şikâyet edilen hem de şikâyetçi aktörler olarak karşımıza çıkmaktadır.[344]

1316/1898 tarihinde Aclûn kazasında bulunan Ebu Ubeyde bin el-Cerrah(r.a) Vakfı'na dair yazışmaların devam ettiği görülmektedir. Vakfın mütevellisi olarak görev yapan Mehmed Müflih, özellikle vakfın yıllık gelirinin 200.000 kuruşu aşmasına rağmen bu gelirleri kişisel çıkarı doğrultusunda kullanmakla itham edilmektedir. Konuya ilişkin sunulan dilekçeye cevaben devlet yetkilileri ilgili taşınmazların Evkaf'a mı yoksa doğrudan Hazine'ye mi ait olduğunun belirlenmesi amacıyla Mâliye Nezâreti ve Evkaf Nezâreti'ne gerekli tahkikatın yapılması talimatını vermiştir.[345] Söz konusu meseleyle bağlantılı olarak başka bir arşiv kaynağında Ebu Ubeyde bin el-Cerrah(ra) Vakfı'na ait bir mescid ve zaviye bulunduğu, bunların kadimden beri öşürden muaf oldukları belirtilmektedir. Bu durum, ilgili belgede şu ifadeyle kayıt altına alınmıştır: "*Aclûn kazasında defn hakkı olan sahâbe-i kirâmdan Ebu Ubeyde bin Cerrah (r.a.) Hazretleri'nin mescid-i şerîfiyle zâviyesine meşrût evkâf-ı mine'l-kadîm a'şârdan müstesnâ bulunduğu halde, mahallince bir müddetten beri 'öşr istifâsına kıyâm olunub...*"[346]

6. Şükrü Efendi Vakfı

20 Şevvâl 1326/15 Kasım 1908 tarihli Mâliye Nezâreti'ne hitaben kaleme alınan arşiv belgesinde Kerek Naibi merhûm Şükrü Efendi'nin vasiyetiyle ilgili bir düzenlemeye yer verilmektedir. Söz konusu belgede, ismi Hamîdiye olan muhâcir köyünde inşa edilmesi planlanan bir su seddine ve fakir seyyahlara tahsis edilmek üzere bir mesken inşasına sarf edilmek kaydıyla mahallî mâl sandığındaki maaşından 70 lira bıraktığı anlaşılmaktadır.

---

344 BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT], No. 103, Gömlek No. 32 (H-22-01-1311).

345 *"...Ebu Ubeyde bin Cerrâh ra hazretlerinin vakfı mütevellîsi, Aclûn kazası ahâlisinden Mehmed Müflih nâmında birinin, vakf-ı mezbûr vâridâtını sû-i isti'mâl eylediği ve senelik iki yüz bin kuruşu mütecâviz vâridâtı olan arâzî-i emîriyeyi vakfiyetiyle biliddiâ fuzûlî müdâhale etmekte olduğu beyânıyla, muhâsebesinin rü'yetiyle sû-i isti'mâlâtının men'i ve tevliyetten azli istidâsını mütezammın..."* BOA, Bâbıâli Evrak Odası Evrakı [BEO], No. 1175, Gömlek No. 88102 (H-25-03-1316).

346 BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT], No. 139, Gömlek No. 16 (H-14-3-1311).

Bahse konu meblâğın bir vakıf geliri mahiyetinde hayır işlerine tahsisi belgenin içeriğinde açıkça vurgulanmaktadır.[347]

7. Nuh Peygamber Camii Vakfı

Vakfa ilişkin arşiv kaydı 28 Safer 1168/14 Aralık 1754 tarihli bir berat-ı hümâyun niteliğindedir. Padişah III. Osman'ın cülûsu sonrasında vakıf görevlilerinin beratlarının yenilenmesine dair bir fermanı içermektedir. Çalışmamızda da ifade edildiği üzere bu tür dolaylı arşiv verileri esas alındığında söz konusu kayıt, bölgede II. Abdülhamid döneminden yaklaşık iki asır öncesine kadar uzanan ve resmî kayıtlara geçmemiş çok sayıda vakfın varlığına işaret etmesi bakımından önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bu çerçevede ele alınan vakıf Baalbek'e tabi Kerek kazasında yer alan ve Hz. Nuh Nebi (a.s.)'ye nispet edilen camiin vakfına ilişkindir. Nazırlık görevlerini günlük 5 akçe karşılığında yürüten Seyyid Hüseyin, Seyyid Ali ve Seyyid Mustafa bin Seyyid Feyzullah bin Seyyid Murtaza adlı şahıslar ellerinde bulunan atik beratları Dersaadet'e getirip yenilenmesini talep etmişlerdir. Padişah bu taleplerine olumlu karşılık vererek eski beratlar doğrultusunda yeni bir berat-ı hümâyun verilmesini emretmiştir. İsmi geçen şahısların, önceki usule uygun şekilde vakfın nazırlığını sürdürmeleri ve tayin edilen günlük 5 akçelik görev ücretlerini vakfın mütevellisinden almaları buyurulmuştur.[348] Bu belgeler, hem taşınmaz vakıf mallarının hukukî sürekliliği hem de Ürdün'deki Osmanlı vakıf sisteminin değerlendirilmesi açısından önemli kaynak niteliğindedir.

---

[347] "*…Kerek nâibi sâbıkı merhûm Şükrü Efendi'nin, Hamîdiye nâmındaki muhâcir karyesinde yapılacak su seddine ve fukarâ-yı seyyâhine mahsûs meskene sarf edilmek üzere, mahallî mâl sandığındaki maaşından vasiyet ve terk eylediği yetmiş lirânın, umûr-ı hayriyyeye sarf edileceği cihetle…"* BOA, Bâbıâli Evrak Odası Evrakı [BEO], No. 3436, Gömlek No. 257642 (H-23-10-1326).

[348] *"…taht-ı âlî-i baht-ı Osmânî üzre cülûs-ı hümâyûnu mu'âvenet makrûnu vâkı' olup 'umûmı tecdîdi berât olunmak fermânı olmağın Ba'lbek'e tâbi' Kerek kazasında Hazret-i Nûh-ı Nebî 'aleyhi's-selâm Câmi'-i Şerîfi vakfının yevmî 5 akçe vazîfe ile nâzırı olan işbu râfi'ânı tevki'-i refi'ü'ş-şân-ı hakanî kudvetü's-sadâtı'l-kirâm es-Seyyid Hüseyin ve es-Seyyid 'Alî ve es-Seyyid Mustafa bin es-Seyyid Feyzullah ibn es-Seyyid Murtazâ zîde şerefehû siyâdetühümâ yedlerinde olan 'atîk berâtları dersa'atime getirüp tecdîdini ricâ eylemeğin haklarına mezîd-i 'inâyet-i pâdişahanem zuhûra getirip 'atîk berâtları mûcibince târîh-i mezkûreden müceddeden bu berât-ı hümâyûn-ı 'izzet-makûnı verdim ve buyurdum ki merkûman-ı es-Seyyid Hüseyin ve es-Seyyid 'Alî ve es-Seyyid Mustafa bin es-Seyyid Feyzullah ibn es-Seyyid Murtazâ zîde şerefehümâ siyâdetühümâ varub üslûb-ı sābık üzre vakf-ı mezbûrın nâzırları olup edâ-yı hidmet eylediklerinden sonra ta'yin olunan yevmî 5 akçelerin evkaf-ı mezbûr mahsûlünden mütevellîsi olanların yedinden alub mutasarrıf olalar."* BOA, Cevdet Evkaf [C.EV], No. 638, Gömlek No. 32179 (H-29-06-1169).

B. Eğitim-Öğretim Faaliyetleri

1. Ürdün'de Eğitim Kurumlarının Tarihsel ve İdarî Çerçevesi

19. yüzyılın ikinci yarısı, Osmanlı Devleti'nin Arap vilayetlerinde idarî, toplumsal ve kurumsal dönüşümlerin hızla arttığı bir dönem olarak öne çıkmaktadır. II. Abdülhamid döneminde "Ürdün" adıyla müstakil bir siyasî birim bulunmadığından, bölgenin Şam merkezli Suriye Vilayeti'ne bağlı sancak, kaza ve nahiyeler biçiminde örgütlendiği, üstelik bu mülkî bağlılıkların zaman içerisinde sık sık değişiklik gösterdiği "İdarî Birimlerin Teşekkülü" bölümünde detaylı anlatılmıştır. Amman, Aclûn, Salt, Maan ve Kerek gibi yerleşimler farklı tarihlerde farklı idarî birimlere bağlanmış, bu da bölgenin tarihsel-idarî haritasını oldukça dinamik ama aynı zamanda da karmaşık kılmıştır.

Tanzimat'tan itibaren şekillenen modern Osmanlı eğitim sistemi, II. Abdülhamid döneminde hem kurumsal yaygınlık hem de içerik bakımından yeni bir ivme kazanmıştır. Bu dönemde yürütülen merkezileşme politikaları ile taşra idaresinin yeniden yapılandırılmasına yönelik girişimler, Arap vilayetlerinde olduğu gibi Ürdün bölgesine de doğrudan yansımıştır. Devlet, hem aşiret ilişkilerinin ve göçebe nüfusun denetimi hem de bölgenin sosyo-kültürel yapısının dönüştürülmesi amacıyla rüşdiye, idâdî ve sıbyan mekteplerinin yaygınlaştırılmasına önem vermiştir. Damat Mehmed Paşa'nın maarif reformlarına ilişkin raporunda da vurgulandığı üzere, kamu eğitiminde millî terbiye, dinî esaslar ve toplumsal gelenekle uyumlu içeriklerin güçlendirilmesi, bu dönemin eğitim yaklaşımının temelini oluşturmuştur. Bu doğrultuda mektep programları, yalnızca temel bilgilerin öğretilmesini değil, aynı zamanda dinî-ahlâkî değerlerin genç nesillerde pekiştirilmesini hedefleyen bir içerikle yeniden düzenlenmiştir. Söz konusu genel eğitim anlayışı, Ürdün bölgesinde kurulan mekteplerin örgütlenmesinde, ders programlarında ve taşra muallimlerinden beklenen temsilî niteliklerde açık biçimde kendini göstermektedir.[349]

[349] Zeki Salih Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1876–1908)*, (Adana: Baki Kitabevi Yayın ve Dağıtım, 2003), 27–28.

19. yy da eğitim faaliyetleri yalnızca Osmanlı Devleti ile sınırlı kalmamış, özellikle İngiliz, Amerikan ve Fransız misyoner teşkilatları da bölgede okul, yetimhane ve misyoner mektepleri açarak eğitim alanında etkinlik göstermiştir. Bölgenin coğrafi koşulları, yerleşim birimlerinin dağınık yapısı ve aşiret topluluklarının sosyal örgütlenmesi ise eğitim kurumlarının hem kuruluşunu hem de mekânsal dağılımını belirgin biçimde etkilemiştir. Bu farklılaşma, özellikle kuzey ve güney yerleşimleri arasındaki okul yoğunluğu karşılaştırıldığında daha görünür hâle gelmektedir.

Çalışmanın bu kısmında, Suriye Vilayeti salnameleri ile Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)[350] tasniflerinde yer alan belgeler esas alınarak günümüz Ürdün coğrafyasında faaliyet gösteren eğitim kurumları incelenecektir. Belirtmek gerekir ki II. Abdülhamid döneminde yayımlanan son Suriye Vilayeti salnamesi 1318/1900 tarihlidir. Dolayısıyla bu tarihten sonraki eğitim kurumlarına ilişkin veriler, ağırlıklı olarak BOA kayıtları üzerinden temel alınarak analiz edilecektir.

Modern Ürdün devlet sınırları ile dönemin Osmanlı idarî teşkilatı birebir örtüşmediğinden, mektep sayıları, muallim kadroları ve öğrenci nüfusuna ilişkin bilgiler arşivde yer aldığı şekilde kimi zaman Belka, Havran ve Kerek gibi sancak birimleri üzerinden, kimi zaman ise Aclûn, Salt ve benzeri kaza düzeyindeki yerleşimler esas alınarak aktarılacaktır. Bu durum, bölgenin günümüz siyasî coğrafyası ile Osmanlı idarî yapısı arasında yöntemsel bir uyarlamayı zorunlu kılmaktadır. Araştırmamız, modern Ürdün coğrafyasıyla sınırlı olmakla beraber, tarihsel analizini Osmanlı idarî teşkilatlanmasına dayandırmaktadır. Böyle bir yaklaşım, hem tarihsel bağlamın doğru ve bütüncül biçimde kurulmasına imkân sağlamakta hem de Osmanlı taşra teşkilatının söz konusu bölgede eğitim kurumlarını nasıl örgütlediğini analiz etmeye olanak tanımaktadır. Bu çerçevede, Belkâ Sancağı'nda[351] 1299/1882 yılına ait Müslim ve Gayrimüslim mekteplerinin dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

[350] Tarih gösteriminde salnamelerdeki rûmî tarihler miladî'ye çevrilmiş, arşiv belgelerinde ise hicrî tarihler esas alınmış olup parantez içinde miladî karşılıkları verilmiştir.

[351] Belka vilâyeti bugün Ürdün sınırlarında olan Maan, Kerek, Tafile, Amman, Mafrak, Zerka ve Belka olarak isimlendirilen yerleri geniş bir alanı kapsamaktadır. Hureysat, "Belka", 419-420.

Tablo 22: 1299/1882 Yılında Belkâ Sancağı'ndaki Müslim ve Gayrimüslim Mekteplerinin Dağılımı[352]

Mektep Türü	Mektep Sayısı	Öğrenci Sayısı	Muallim-i Evvel	Muallim-i Sânî	Açıklama
Mekteb-i Rüşdiye	1	62	Mustafa Rüşdü Efendi	Hüseyin Hıfzı Efendi	Belkâ Sancağı'nın devlet rüşdiyesi Orta dereceli modern eğitim kurumudur.
Mekâtib-i Müslime (Müslüman Mektepleri)	13	690	—	—	Mahalle ve köylerde bulunan Müslüman topluluğa ait ibtidâî/sıbyan mektepleridir.
Mekâtib-i Gayrimüslime (Gayrimüslim Cemaat Mektepleri)	4	60	—	—	Cemaat idaresindeki mektepler Ruhsatları vilâyet ve cemaat temsilcilerince tasdik olunur.
Genel Toplam	**17**	**750**	—	—	Sancak genelindeki toplam eğitim kurumu ve öğrenci mevcudu

Tabloda görüldüğü üzere Belkâ Sancağı'nda toplam 17 mektep bulunmaktadır. Bu okulların 13'ü Müslüman topluluğa ait ibtidâî/sıbyan mektepleri, 4'ü ise gayrimüslim cemaat okullarıdır. Sancaktaki tek devlet rüşdiyesinde muallim-i evvel olarak Mustafa Rüşdü Efendi ve muallim-i sânî olarak ise Hüseyin Hıfzı Efendi görev yapmaktadır. Öğrenci sayıları incelendiğinde, Belkâ genelinde toplam 750 öğrencinin eğitim gördüğü anlaşılmaktadır. Bunun 690'ı Müslüman, 60'ı ise gayrimüslim cemaat mekteplerine devam etmektedir. Bu dağılım, bir yandan sancaktaki Müslüman nüfusun demografik ağırlığını yansıtırken, diğer yandan gayrimüslim cemaatlerin de kendi topluluklarına yönelik eğitim faaliyetlerini sürdürdüğünü göstermektedir.

[352] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M. 1882, 240. Havran Sancağı'na bağlı Aclûn Kazası'nda ise ilgili yıl salname kayıtlarında herhangi bir mektep kaydına rastlanmamıştır. *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M. 1882, 248.

1299/1882 yılı salnamesinde Salt Kazası, Belkâ Sancağı'nın bir kazası olarak müstakil şekilde kaydedilmiş ve eğitim verileri ayrı bir başlık altında sunulmuştur.

Tablo 23: Salt Kazası'ndaki Müslim ve Gayrimüslim Mekteplerinin Dağılımı[353]

Mektep Türü	**Mektep Adedi**	**Öğrenci Sayısı**
Mekâtib-i Müslime (Müslüman Mektepleri)	1	40
Mekâtib-i Gayrimüslime (Gayrimüslim Mektepleri)	3	50
Genel Toplam	**4**	**90**

Verilere göre Salt Kazası'nda toplam 4 mektep bulunmaktadır. Okulların 1'i Müslüman topluluğa ait ibtidâî/sıbyan mektebi, 3'ü ise gayrimüslim cemaat mektepleridir. Öğrenci sayıları incelendiğinde, Müslüman mektebinde 40 öğrenci bulunurken gayrimüslim mekteplerinde toplam 50 öğrenci vardır. Gayrimüslim mekteplerinin sayısal üstünlüğü, bölgedeki cemaat ve misyoner teşkilatlarının eğitim alanındaki etkinliğine de işaret etmektedir. Müslüman topluluğun ise devlet veya yerel girişim tarafından desteklenen okul sayısının sınırlılığı nedeniyle eğitime katılımda daha düşük bir seviyede kalmaktadır. Salnamede yer alan "*Suriye en ziyâde ma'ârife muhtaçtır*" ifadesi, vilayet dâhilindeki eğitim altyapısının oldukça yetersiz olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. 1302/1886 yılına gelindiğinde mevcut kurumsal yapıya ilave olarak Salt'ta bir erkek ibtidâî mektebi açılmıştır.[354]

Arşiv belgelerinde eğitim kurumları, daha önce de ifade edildiği üzere, bütüncül ve ayrıntılı biçimde yer almamaktadır. Bu nedenle söz konusu kurumların varlığı, mevcut bulgulara dayanarak tespit edilmeye çalışılmıştır. 1309–1310 tarihli salname kayıtlarında muallim atamalarına dair bilgiler, söz konusu dönemde İrbid ve Cereş'te birer ibtidâî mektebin faaliyette olduğunu göstermektedir. İrbid İptidâî Mektebi'ne Muallim Mehmed

[353] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M. 1882, 241.

[354] "*Vilâyetin ta'mîmi ma'ârif ile terbiye-i 'umûmiyye mes'elesine her şeyden ziyade dikkat ve himmet etmekte olduğu, 1302 senesi zarfında inşâ ve küşâd olunan mekâtib-i 'âliye ve ibtidâiyyenin mikdârı hakkında âtide neşredilen cedvel ile sâbit olmaktadır. Hakîkati hâlde Suriye en ziyade ma'ârife muhtaçtır*." *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1303 / M. 1887, 250.

Efendi'nin, Cereş İptidâî Mektebi'ne ise Muallim Aziz Efendi'nin tayin edildiği kayıt altına alınmıştır.[355]

1313-1314/1896-1897 senelerinde Ürdün'ün idarî yapısını etkileyen önemli değişiklikler meydana gelmiş ve Kerek Sancağı teşkil edilmiştir.[356] İlgili tarihte eğitim kurumlarının dağılımı ve tasnifi aşağıdaki şekilde kayıtlarda yer almıştır.

Tablo 24: Kerek Sancağı'nda Müslüman İbtidâî (ilköğretim) Mektepleri (1313–1314)[357]

Sancak	Kaza	Usûl-i Atîka (Eski Usul)	Usûl-i Cedîde (Yeni Usul)	Toplam Mektep	Erkek Öğrenci Sayısı	Kız Öğrenci Sayısı
Kerek Sancağı	Kerek	4	–	4	321	–
Kerek Sancağı	Salt	4	1	5	270	–
Kerek Sancağı	Tafile	1	–	1	25	–
Kerek Sancağı	Maan	1	–	1	32	–
Toplam	—	**10**	**1**	**11**	**648**	**0**

Tabloya göre Sancak genelinde toplam 11 ibtidâî (ilköğretim) mektep bulunmakta olup bunların 10'u usûl-i atîka sistemine göre eğitim veren geleneksel mekteplerdir. Modern eğitim modelini temsil eden usûl-i cedîde ise yalnızca Salt Kazasında bir mekteple sınırlıdır. Bu durum, modernleşme girişimlerinin Kerek Sancağı'nda henüz başlangıç aşamasında olduğunu, Salt'ın ise sancak içinde modern eğitimin ilk yerel odağı olarak belirdiğini ortaya koymaktadır.

Öğrenci sayılarına bakıldığında dört kazadaki toplam erkek öğrenci mevcudu yalnızca 648'dir. Bu rakam, sancağın nüfus potansiyeli dikkate alındığında nispeten düşüktür. Kızlara yönelik bir eğitim kurumunun bulunmaması nedeniyle salname cetvellerinde boş bırakıldığı görülmektedir. Bunun başlıca nedeni, ailelerin kız çocuklarını ev işleri,

[355] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1309-1310 / M. 1892-1893, 228.
[356] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1313-1314 / M. 1896-1897. 209.
[357] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1313-1314 / M. 1896-1897, 247.

tarımsal üretim ve kardeşlerin bakımında kullanmasıydı.[358] Genel olarak Kerek Sancağı'ndaki Müslümanlara ait ibtidâî(ilköğretim) mektepler hem sayı hem nitelik bakımından vilayetin merkez sancaklarına göre belirgin biçimde geridedir.

Kerek Sancağı'nda devlet mekteplerinin dışında faaliyet gösteren gayrimüslim cemaat okulları ile yabancı (ecnebî) misyoner okulları da bulunmaktadır. Aşağıdaki tablo, söz konusu iki okul kategorisinin sancağın eğitim yapısındaki konumunu karşılaştırmalı olarak göstermektedir.

Tablo 25: Kerek Sancağı'nda Cemaat (Gayrimüslim) ve Yabancı (Ecnebi) Okulların Dağılımı[359]

Okul Türü	İdâdî (Orta dereceli okul / lise hazırlık)	Rüşdiye (Ortaokul)	İbtidâî (İlkokul / ilköğretim)	Toplam Okul Sayısı
Gayrimüslim (Cemaat) Okulları	–	–	17	17
Ecnebi (Yabancı / Misyoner) Okullar	–	–	2	2
Toplam	–	–	19	19

Kerek Sancağı'ndaki gayrimüslim ve yabancı okulların türleri incelendiğinde, toplam 19 okulun tamamının ibtidâî (ilkokul/ilköğretim) düzeyinde olduğu görülmektedir. Kayıtlarda rüşdiye (ortaokul) veya idâdî (orta dereceli okul) seviyesinde bir kuruma rastlanmamış olup bölgedeki eğitim bu dönemde ağırlıklı olarak temel öğretim kademesiyle sınırlı kalmıştır.

Osmanlı eğitim sisteminde gayrimüslim mektepleri, yerel gayrimüslim cemaatlerin (Rum Ortodoks, Ermeni, Süryani vb.) kendi vakıf, ruhban hiyerarşisi ve patrikhaneleri tarafından açılıp yönetilen yerli okulları ifade ederken, yabancı okullar (ecnebî) ise Amerikan, Fransız, İngiliz ve Alman misyoner teşkilatları başta olmak üzere çeşitli yabancı devlet ve misyoner örgütlerine bağlı kurumları kapsamaktadır. Bu iki okul kategorisi hukuki statüleri, finansman kaynakları, idarî yapılanmaları ve taşıdıkları siyasî-

[358] Celal Öney, *Osmanlı Suriyesinde Misyonerlik Faaliyetleri*, (Ankara: Maarif Mektepleri Yayınları, 2019), 98.
[359] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1313-1314 / M. 1896-1897, 247.

kültürel hedefler bakımından birbirinden farklı nitelikler göstermektedir.[360] Bölgedeki yabancı okulların varlığı ve işlevleri, misyonerlik hareketleri perspektifinden değerlendirilecek ve ilerleyen sayfalarda müstakil bir başlık altında ayrıca ele alınacaktır. 1315-1897 tarihli Suriye Vilayeti Salnamesi'nde, Havran ve Kerek sancakları dâhilinde yer alan ve günümüzde Ürdün sınırları içinde kalan yerleşimlerdeki ibtidâî mektepler ile bu okullarda görev yapan muallimlere ilişkin önemli veriler bulunmaktadır. Salname kayıtları, bölgedeki eğitim teşkilatının sadece kaza merkezlerinde değil aynı zamanda aşiret yerleşimleri, küçük köyler ve nahiyelerde de örgütlendiğini göstermektedir. Aşağıdaki tabloda, söz konusu salname verilerine dayanarak Ürdün coğrafyasındaki ibtidâî mektepler ile bu okullarda görev yapan muallimlere yer verilmiştir.

Tablo 26: Ürdün 'de Bulunan İbtidâî Mektepler ve Muallimler Listesi (1315-1897)[361]

Sancak	Yerleşim (Kaza / Köy / Aşiret)	Bugünkü Konumu (Ürdün)	Muallim-i Evvel	Muallim-i Sanî	Açıklama
Havran	İrbid	Ürdün	İzzet Efendi	—	Aclûn bölgesinin merkezi
	Cereş (Jerash)	Ürdün	Aziz Efendi	—	Önemli kaza merkezi
	Hısn (Husn)	Ürdün	Hüseyin Efendi	—	İrbid'e bağlı yerleşim
	Kefrence (Kufranjah)	Ürdün	Ahmet Hamdi Efendi	—	Aclûn bölgesinde
Kerek[362]	Kerek	Ürdün	Edip Efendi	Mehmed Efendi	Kerek Sancağı merkezi
	Mecali Aşireti	Ürdün (Kerek çevresi)	Reşid Efendi	Halil Efendi	Aşiret mektebi
	Maan	Ürdün	Salih Efendi	Abdurrahman Efendi	Güney Ürdün
	Salt	Ürdün	Abdullah Efendi	Fehmi Efendi	Belka Sancağı

[360] Ayrıntılı bilgi için bkz. Ussama Makdisi, *Artillery of Heaven: American Missionaries and the Failed Conversion of the Middle East*, Cornell University Press, 2008; Carter Findley, *Ottoman Civil Officialdom: A Social History*, Princeton University Press, 1989; Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitim ve Öğretim (1774–1908)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010); Henry Harris Jessup, "Fifty-Three Years in Syria", ed. James S. Dennis (New York: Fleming H. Revell Company, 1910).

[361] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1315 / M. 1897, 205-222.

[362] 1312 senesinde Maan ve Tafile (Tafileh) kasabalarıyla Mecali Aşireti bölgesinde üç adet ibtidâî (ilkokul) mektebinin açılmasına karar verilmiştir. BOA, Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 441, Gömlek No. 33032 (H-19-01-1312).

	Kesriye	Ürdün	Vekili Mehmed Efendi	—	Salt/Aclûn bölgesinde
	Hanzîre	Ürdün	Abdulkerim Efendi	—	Kerek–Tafile hattında
	Tafile (Tafileh)	Ürdün	İsmail Efendi	—	Kerek Livası'na bağlı
	Neva	Ürdün–Suriye sınır hattı (Havran)	Tahir Efendi	—	Havran'a bağlı, Ürdün coğrafyasıyla bütünleşik
	Sâle (Salleh)	Ürdün	Ahmet Tevfik Efendi	—	Aclûn/Salt çevresi
	Ara (Arah)	Ürdün	Reşid Efendi	—	Aclûn bölgesi
	Anez	Ürdün	Mehmed Ali Efendi	—	Belka/Aclûn çevresi
	Milh	Ürdün	Mustafa Efendi	—	Kerek/Salt bölgesi
	Ahire (Ahira)	Ürdün (muhtemel)	Zeki Efendi	—	Kerek çevresi

Salnameye göre İrbid, Cereş (Jerash), Husn, Kefrence, Salt, Kerek, Tafileh ve Maan gibi bölgenin temel yerleşim birimlerinde birer ibtidâî mektebin bulunduğu anlaşılmaktadır. Grafiksel dağılım, söz konusu okulların ülkenin kuzeyinden güneyine uzanan bir hat üzerinde, birbirinden oldukça uzak yerleşimler arasında konumlandığını ortaya koymaktadır. Kuzeyde İrbid, Husn ve Cereş, orta bölgede Salt ve Kerek, güneyde ise Tafile(Tafileh) ve Maan'da birer okulun yer akmaktadır. Bu yayılım, özellikle kuzey bölgelerde birbirine daha yakın yerleşimlerde kümelendiğini, güneyde ise daha seyrek bir dağılım sergilediğini göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin taşra vilayetlerindeki eğitim kurumlarını sistemli biçimde kaydeden resmî istatistik kaynaklarının başında *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye* gelmektedir. H. 1321 (M. 1903) tarihli salnâmede, günümüz Ürdün sahasını teşkil eden Kerek ve Havran sancakları dâhilinde inşa edilen rüşdiye ve ibtidâî mektepler; bulundukları sancak ve kazalar, eğitim dereceleri, öğrenci cinsiyeti ve inşa tarihleriyle birlikte ayrıntılı olarak kaydedilmiştir.

Tablo 27: Ürdün'de Bulunan İbtidâî ve Rüştiye Mektepleri (H.1306–1318 / M.1888 1899) [363]

Sancak	Kaza	Mektebin Derecesi	Tür	Bulunduğu Mevki	İnşa Tarihi (H./M.)
Kerek	Kerek	Rüşdiye Mektebi (Ortaokul – Gece ve Gündüz Eğitim)	Erkek	Kerek	1308/1890-1
Havran	Aclûn	Rüşdiye Mektebi (Ortaokul – Gece ve Gündüz Eğitim)	Erkek	İrbid	1306/1888-9
	Aclûn	Rüşdiye Mektebi (Ortaokul)	Erkek / Kız	Cerâş	1306/1888-10
	Aclûn	İbtidâî Mektebi (İlkokul / İlköğretim)	Erkek	Kefrence	1311/1893
Kerek	Salt	İbtidâî Mektebi (İlkokul / İlköğretim)	Erkek	Salt	1306/1888-10
	Maan	İbtidâî Mektebi (İlkokul / İlköğretim)	Erkek	Maan	1310/1892
	Tufeyle	İbtidâî Mektebi (İlkokul / İlköğretim)	Erkek	Tufeyle	1310/1892
	Maan	İbtidâî Mektebi (İlkokul / İlköğretim)	Erkek	Vâdî-i Mûsâ	1318/1899
	Kerek	İbtidâî Mektebi (İlkokul / İlköğretim)	Erkek	Mecâli	1311/1893
	Kerek	İbtidâî Mektebi (İlkokul / İlköğretim)	Erkek	Kesriye	1311/1893
	Kerek	İbtidâî Mektebi (İlkokul / İlköğretim)	Erkek	Hanzîre	1311/1893
	Kerek	İbtidâî Mektebi (İlkokul / İlköğretim)	Erkek	Şevbek	1318/1899
	Kerek	İbtidâî Mektebi (İlkokul / İlköğretim)	Erkek	Vâdîü's-Seyr	1318/1899
	Salt	İbtidâî Mektebi (İlkokul / İlköğretim)	Erkek	Amman	1318/1899
	Salt	İbtidâî Mektebi (İlkokul / İlköğretim)	Erkek	Mâdâbâ	1318/1899
	Kerek	İbtidâî Mektebi (İlkokul / İlköğretim)	Erkek	Boyzîr	1318/1899
	Kerek	İbtidâî Mektebi (İlkokul / İlköğretim)	Erkek	Harâhara	1318/1899
	Kerek	İbtidâî Mektebi (İlkokul / İlköğretim)	Erkek	'Aymâ	1318/1899
	Kerek	İbtidâî Mektebi (İlkokul / İlköğretim)	Kız	Kerek	1318/1899
	Kerek	İbtidâî Mektebi (İlkokul / İlköğretim)	Kız	Şevbek	1318/1899

Bu çerçevede rüşdiyelerin daha çok sancak ve kaza merkezlerinde yoğunlaştığı, ibtidâî mekteplerin ise 1306–1318 (1888–1899) yılları arasında köy ve nahiyelere doğru yaygınlaştığı görülmektedir. Özellikle 1318 (1899) yılı, ibtidâî mektepler açısından dikkat çekici bir genişleme dönemini temsil etmektedir.

Kaynaklarda, ilerleyen yıllarda bölgede yeni mekteplerin açılmasına hız kesmeden devam edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1320-1902 senesine gelindiğinde, Kerek Sancağı

[363] *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, (Dârü'l-Hilâfe-i Aliyye: Matbaatü'l-Emîriyye, 1321/1903), 541–542.

dâhilinde 10 bab mekteb-i ibtidâînin açılmasına yönelik bir planlamanın yapıldığı görülmektedir.[364]

Osmanlı Devleti'nde eğitim ve din hizmetleri, yalnızca mektepler aracılığıyla değil, aynı zamanda dersiam ve vaizler gibi ilmiye mensupları tarafından da yürütülmekteydi. Kerek Sancağı'nda görev yapan din görevlileri hem medrese geleneğinin devamını sağlamakta hem de bölgedeki dinî ve kültürel hayatın şekillenmesinde önemli rol oynamaktaydılar. Aşağıdaki tabloda, 1318/1900 yıllarında Kerek Sancağı'nda görevli dersiam ve vaizlerin isimlerine yer verilmektedir.

Tablo 28: Kerek Sancağı'nda Görevli Dersiam ve Vaizler[365]

Görevi / Unvanı	**Adı – Soyadı**
Müderris	Mehmed Emin Efendi
	Ali Vasfi Efendi
	Mehmed Nuri Efendi
	Hafız Mehmed Efendi
	Halil Celil Efendi
	Abdurrahman Efendi
	İbrahim Ethem Efendi
	Seyyid Salih Efendi
	Mehmed Emin Efendi

Arşiv kayıtları, bölgede eğitim altyapısını güçlendirme yönünde atılan adımların yalnızca gündüz mektepleriyle sınırlı olmadığını, aynı zamanda yatılı eğitim kurumlarına ilişkin girişimlerin de gündeme geldiğini göstermektedir. Nitekim 1316/1901 tarihinde Osmanlı Devleti'nin Kerek Sancağı'nda Arap çocuklarını tedricen resmî eğitim sistemine dâhil etmek amacıyla iki yatılı (leyli) mektebin açılmasına yönelik bir irade ortaya koyulmuştur. Bu girişimin uygulanabilmesi için Maarif Nezareti bütçesinden yıllık 100.000 kuruşluk bir tahsisat ayrılması uygun bulunmuştur. Bu yüksek tutardaki ödeneğin yalnızca okul inşası ve işletilmesine yönelik olmadığı, aynı zamanda bölgedeki aşiret ve göçebe topluluklara dinî rehberlik sağlamayı amaçlayan bir programı da içerdiği anlaşılmaktadır. Böylelikle aşiret ve göçebe toplulukların temel inanç esasları ve dinî yükümlülükleri konusunda bilinçlendirilmesi için 250'şer kuruş maaşla seyyar (gezici)

[364] BOA, Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 1875, Gömlek No. 140624 (H-23-03-1320).
[365] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1318 / M. 1900, 226.

vaizlerin istihdamı öngörülmüştür.[366] Kerek–Maan hattındaki misyoner faaliyetlerinin yoğunluğu, bu programın talep edilmesinde etkili olmuştur. Söz konusu dinî ve ideolojik rekabetin etkileri, çalışmanın "Ürdün'de Protestan Misyonerlik Faaliyetleri" başlığı altında ayrıca ele alınmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Ürdün'deki eğitim politikası yalnızca yerli Arap nüfusa yönelik olmayıp, aynı zamanda bölgeye sonradan iskân ettirilen muhacir topluluklarını da kapsayacak şekilde genişletilmeye çalışılmıştır. Kerek Sancağı'na yerleştirilen Çerkez muhacirlerin oluşturduğu yeni köylerde ibtidâî mekteplerin işletilmesine ve muallim maaşlarının karşılanmasına özel önem verilmiştir. Muhacirlerin ekonomik yetersizlikleri ve vilayet maarif bütçesinin sınırlı imkânlarına rağmen, çocukların cehalet içinde bırakılmasının uygun görülmediği vurgulanmıştır. Okulların devamlılığını sağlamak için mahallî maarif hissesi içinde Dersaadet'e ayrılan paydan bir kısmının Çerkez köylerindeki ibtidâî mekteplere aktarılması teklif edildiği görülmektedir. Böylece devlet, muhacir çocuklarının eğitimden mahrum kalmaması için mali kaynakların yeniden düzenlenmesine yönelik adımlar atmıştır.[367]

2. Muallim Mekteplerinin Ders Programları ve Mesleki Yeterlilik Sınavları

Osmanlı taşrasında öğretmen atamaları, genel olarak belirli bir değerlendirme ve sınav sürecine dayanmaktaydı. Özellikle stratejik konumlarda inşa edilen mektepler için yürütülen atamalar ise, bu çerçevede daha ayrıntılı bir karar mekanizmasına bağlanmıştı. Hicaz Demiryolu güzergâhında yer alan Tebük'te Mescid-i Şerif avlusunda inşa edilen Mekteb-i İbtidâî'ye yapılacak muallim ataması, arşiv belgelerinde tafsilatlı biçimde kayıt

[366] "*…Kerek Sancağı'ndaki evlâd-ı Arabî tedrîcî tahsîle ma'ârife alıştırmak için iki leylî mekteb küşâdı zımnında hisse-i ma'ârifeden senevî yüz bin kuruşun mezûniyet-i itâsı ve bir de seyyâr aşâir-i urbanının akâ'id-i İslâmiyyeyi tahsîl ve ferâiz-i dîniyyeyi telkîn etmek üzere 250'şer kuruş maaşla istihdâmına lüzûm görülen vâizlerin tayîni Suriye Vilâyeti celîlesinden vukû' bulan arz ve işâr üzerine şerefsudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenâhîden."* BOA, Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 1268, Gömlek No. 95035 (H-02-10-1316).

[367] "*…Kerek sancaklarında evvel ve âhir iskân olunan Çerkez muhacirlerinin iskân edildikleri mezârî' ve arâzîde yeniden teşkil edilen karyelerde müceddeden tesis ve küşâd olunan ve fî mâ ba'd açılması zarurî bulunan mekteb-i ibtidâiyye mu'allimlerinin muntazaman tesviye-i ma'âşâtına muhacirîn-i merkûmenin fakr ü zaruret hâlleri mâni olacağı gibi vilâyet-i ma'ârif bütçesinde bunların istedikleri mu'allimin maâşâtına tesviyeye gayr-ı müsâid olmasına ve muhacirîn-i merkûme evlâdının bulundukları hâl-i cehâlette ibkaları tecviz olunamayacağına göre, bazı vilâyât-ı şâhânede görülen lüzum üzerine mahallî ma'ârif hissesi i'ânesinin Dersaadet'e 'âid kısmından bir mikdâr münâsib hisse ifrâzıyla* ." BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT], No. 876, Gömlek No. 44 (H-23-05-1322).

altına alınmıştır. Hicaz Demiryolu hattı üzerindeki mevkiler, imparatorluğun Arap vilayetlerindeki Osmanlı hâkimiyetini pekiştirme, aşiretlerle ilişkileri düzenleme ve bölgedeki uluslararası nüfuz rekabetine karşı devletin varlığını güçlendirme açısından önem taşıdığından, Tebük mektebine yapılacak atama sıradan bir taşra görevlendirmesi olarak değil, siyasî ve dinî temsil niteliği yüksek bir tayin olarak ele alınmıştır. Belgeler, öğretmen adaylarının heyet huzurunda gerçekleştirilen bir imtihanla değerlendirildiğini, farklı derslerden aldıkları sayısal notların tutanaklara geçirilerek Meclis-i Maârif'e sunulduğunu göstermektedir.

Atama sürecinin daha iyi anlaşılabilmesi için, muallim adaylarının mesleğe başlamadan önce hangi tür bir eğitimden geçtiklerine bakmak önemlidir. II. Abdülhamit dönemi Taşra Dârülmuallimîn-i İbtidâî şubeleri için 1902 ve 1908 yıllarında hazırlanan ders programları, taşra muallimlerinin hangi bilgi alanlarında yetiştirildiğine dair somut bir çerçeve sunmaktadır.

Tablo 29: 1902 Yılında Taşra Dârülmuallimîn-i İbtidâî Şubelerinin Ders Programı[368]

Dersin Adı	**1. Yıl**	**2. Yıl**
Kur'ân-ı Kerim ve Tecvid	2	–
Ulûm-ı Dîniyye	2	3
Ahlâk	2	2
Tarih-i İslâm	2	–
Arapça	2	2
Farsça	1	1
Kavâid-i Türkiyye ve İmlâ	2	1
Hat	2	2
Hesap	1	2
Coğrafya	1	–
Tarih-i Osmânî	–	3
Ziraat	–	1
İlm-i Eşya	–	2
Nahv-i Osmânî	–	1
Usûl-i İnşa	–	–

[368] Zengin, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, 89.

Taşra Dârülmuallimîn-i İbtidâî şubelerinin ders programı, 1908 yılında yayımlanan talimat doğrultusunda yeniden düzenlenmiştir. Bu son program, 1902 tarihli önceki müfredatla karşılaştırıldığında özellikle dinî derslerde belirgin bir yoğunlaşma olduğu görülmektedir. Kur'ân, Tecvid ve Ulûm-ı Dîniyye dersleri birleştirilmiş, haftalık toplam ders saati üçe çıkarılmıştır. Buna karşılık Ahlâk dersinin haftalık süresi iki saatten bire indirilmiştir. Böylece her iki ders grubunun toplam haftalık saati azaltılmış olmakla birlikte, dinî bilgi aktarımının daha bütünleşik bir formatta sunulması amaçlanmıştır.[369]

Tablo 30: 1908 Yılında Taşra Dârülmuallimîn-i İbtidâî Şubelerinin Ders Programı

Dersin Adı	**1. Yıl**	**2. Yıl**
Kur'ân-ı Kerim, Tecvid ve Ulûm-ı Dîniyye	3	3
İlm-i Ahlâk	1	1
İmlâ ve Kıraat	3	2
Türkçe	2	2
Sarf-ı Arabî	1	1
Farsça	1	1
Tarih	1	1
Coğrafya	1	1
Usûl-i Ta'lîm ve Terbiye ve Hıfzı's-Sıhha	1	2
Hesap	3	3
Ziraat	1	1
Hüsn-i Hat	1	1

Bu programlara göre öğretmen adayları; Kur'ân-ı Kerim, Tecvid ve Ulûm-ı Dîniyye gibi dinî derslerin yanı sıra Ahlâk, Türkçe ve İmlâ, Arapça, Farsça, Hesap, Tarih, Coğrafya, Ziraat, İlm-i Eşya, Hat/Hüsn-i Hat ve Usûl-i Ta'lîm ve Terbiye gibi dersler üzerinden çok yönlü bir formasyona tabi tutulmuşlardır. Nitekim taşrada uygulanan bu tür muallimlik sınavları, öğretmen yetiştiren kurumların müfredatıyla uyumlu olarak Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, Ulûm-i Dîniyye, Sarf-ı Türkî/Osmanî, Hesap, Kıraat, Coğrafya, Tarih, İmlâ ve Hüsn-i Hat gibi dersleri kapsayan bir yeterlilik değerlendirmesine dayanmaktaydı. Bu durumun somut bir örneği, ileride ele alınacak Tebük muallimlik imtihanında açıkça görülecektir.

[369] Zengin, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, 90-91.

Aşağıdaki, söz konusu atama sürecinde öğretmen istihdamının nasıl çok aşamalı bir değerlendirme mekanizmasına bağlandığı, ehliyet–liyakat kavramlarının uygulamadaki karşılığı, seçme sınavlarının işleyişi ve nihai atama kararlarının gerekçeleri incelenmeye çalışılacaktır. Tebük mektebi için ilk değerlendirilen aday, daha önce bazı yerlerde öğretmenlik yapmış olan Mustafa Efendi'dir. İmtihan, dönemin standart sınav komisyonu pratiğine uygun biçimde üç kişilik bir heyet tarafından yürütülmüştür. Aşağıdaki tablo, Mustafa Efendi'nin çok alanlı bilgi ölçümüne dayanan puanlamasını göstermektedir:

Tablo 31: Mustafa Efendi'nin İmtihan Notları[370]

Ders	**Puan**
Kur'ân-ı Kerîm	8
Tecvid	7
Ulûm-i Dîniyye	6
Sarf-ı Türkî	8
Hesap	6
Kıraat	8
Coğrafya	6
Tarih	8
İmlâ	7
Hüsn-i Hat	5
Toplam	**69**

Belgeye göre öğretmen adayı Kur'an-ı Kerim, tecvit, ulûm-ı dinîyye, sarf-ı Türki/Osmanî, hesap, kıraat, tarih, coğrafya, imlâ ve hüsn-i hat gibi derslerden sınava tabi tutulmuştur. İmtihan kapsamının, dinî ilimlerden dil ve hesap bilgisine, coğrafya ve tarihten yazı estetiğine kadar geniş bir yelpazeye yayıldığı görülmektedir. Bu durum, muallimlik görevi için çok yönlü bir ölçme-değerlendirme sisteminin uygulandığını göstermektedir. Mustafa Efendi'nin, Kur'ân-ı Kerîm (8), Sarf-ı Türkî (8), Kıraat (8) ve Tarih (8) derslerinden yüksek puanlar almasına rağmen genel ortalamasının "orta" düzeyde olduğu, Tebük gibi yüksek temsil niteliği olan bir mevkiye uygun bulunmadığı belirtilmiştir.

[370] BOA, MF.İBT, No. 206, Gömlek No. 3.

Mustafa Efendi'nin yapılan imtihan sonucunda Tebük için uygun görülmemesinin ardından, Meclis-i Maârif'e bu kez Ahmet İzzet ve İbrahim Ethem Efendi olmak üzere iki yeni aday sunulmuştur. Ancak her iki aday hakkında yürütülen değerlendirme neticesinde, muallimlik görevi için gerekli görülen yeterliliğin sağlanamadığı anlaşılmıştır.[371] İlk iki değerlendirmenin ardından Tebük muallimliğine yeniden aday çağrılmış ve bu defa seçme sınavına Hafız İbrahim Ethem, Nureddin Efendi ve Arif Sabri Efendi isimli üç kişi katılmıştır. Tebük mektebi için yapılan bu üçüncü sınav, atamayı belirleyecek son aşama niteliğindedir.

Aşağıdaki tabloda, üç adayın çok dersli sınavdaki başarı puanları karşılaştırmalı olarak gösterilmektedir:

Tablo 32: Tebük İptidâî Mektebi İçin Aday Notları (Müsabaka Sınavı)

Aday	**Kur'an**	**Tecvid**	**Ulûm-i Dîniyye**	**Tarih**	**Coğrafya**	**Hesap**	**Sarf**	**Toplam**
Hafız İbrahim Ethem	9	10	7	7	7	8	7	**55**
Nureddin Efendi	8	7	8	9	9	6	8	**55**
Arif Sabri Efendi	9	7	5	4	4	4	2	**36**

Notlar arasında Hafız Ethem ile Nureddin Efendi'nin eşit puan aldığı, ancak belgede "*Hafız Ethem Efendi'nin diğerlerine rüçhânı*[372] *görüldüğünden*" tayinin ona yapıldığı kayıt altına alınmıştır. Bu vurgu, puan eşitliği durumunda dahi *rüçhaniyet*, yani temsil kabiliyeti, saygınlık, meslekî duruş, ilmî otorite veya bölge şartlarına uygunluk gibi niteliklerin tayinde belirleyici olabileceğini göstermektedir. Son aşamada Hafız Ethem Efendi, 500 kuruş maaşla Tebük muallimliğine tayin edilmiştir. [373] Sürecin bütününü özetleyen tablo aşağıdadır:

[371] Heyet-i mümeyyize, adayların sınavda yöneltilen sorulara verdikleri yazılı cevapların düzeyini şu ifadelerle kayda geçirmiştir *"...îrâd olunan es'ileye tahrîrî ecvibelerine nazaran ehliyetlerinin gayr-ı kâfî olduğu anlaşılmış olmakla..."* BOA, MF.İBT, No. 206, Gömlek No. 3.

[372] Üstün olma, üstünlük, Kubbealtı Lugatı. "Rüçhân." Erişim 7 Aralık 2025. https://lugatim.com/s/R%C3%9C%C3%87HAN%E2%80%93R%C3%9CCHAN.

[373] *"...mahallî vâridât-ı vakfiyyesinden tahsis buyurulan 500 guruş ma'âşla ta'yini…",* BOA, MF.İBT, No. 206, Gömlek No. 3.

Tablo 33: Muallim Adaylarının Durumu ve Atama Kararları

Aşama	Aday	Sonuç	Gerekçe
1. Değerlendirme	Mustafa Efendi	Tebük'e yeterli görülmedi, başka mektebe önerildi.	Not ortalaması orta düzey kalmış olup Tebük'ün "ehemmiyet-i mevkiyesi"ne uygun değildir.
2. Değerlendirme	Ahmet İzzet & İbrahim Ethem	Her ikisi de reddedildi.	Ehliyet ispat edilememiştir.
3. Seçme Sınavı	Hafız Ethem, Nureddin, Arif Sabri	Hafız Ethem tayin edildi.	Liyakatli olması
Atama	Hafız Ethem	500 kuruş maaşla muallim-i evvel tayini	Tebük'ün Hicaz Demiryolu üzerindeki konumuna yüksek temsil gerekliliği nedeniyle seçilmiştir.

Tebük İptidâî Mektebi'ne muallim tayini vesilesiyle takip edilen süreç, Osmanlı taşrasında öğretmen istihdamının rastlantısal değil, çok aşamalı bir yeterlilik ve seçme mekanizmasına dayandığını açık biçimde ortaya koymaktadır. Adayların farklı derslerden sınava tabi tutulmaları, yazılı değerlendirmelerin bir heyet huzurunda yapılması ve nihai tayin kararının hem ilmî yeterlilik hem de temsil kabiliyeti gibi niteliklere bağlanması, devletin özellikle kritik bölgelerde muallimi idarî bir unsur olarak da konumlandırdığını göstermektedir. Son aşamada Hafız Ethem Efendi'nin yetkinliğine göre atanması, puan üstünlüğünün tek belirleyici olmadığı; bölgenin şartları, devletin siyasî beklentileri ve görev mahallinin stratejik konumu gibi unsurların da liyakat kavramının ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirildiğini göstermektedir.

3. Muallim Maaşları ve Mali Düzenlemeler

Osmanlı Devleti'nin Ürdün coğrafyasındaki eğitim politikalarının pratik yönünü anlamaya imkân veren en önemli göstergelerden biri, öğretmen maaşlarına ilişkin arşiv kayıtlarıdır. Tez kapsamında incelenen dönem boyunca BOA'da yer alan çok sayıdaki belge, maaş uygulamalarının tekdüze bir yapıya sahip olmadığını, aksine hem devletin mali kapasitesine hem de bölgenin toplumsal ve idarî ihtiyaçlarına bağlı olarak sürekli yeniden tanımlanan çok katmanlı bir ücret rejimi bulunduğunu göstermektedir. Bu bağlamda rüşdiye mekteplerinin muallimlerinden köy ibtidâî mektebi muallimlerine, aşiret bölgelerine gönderilen seyyar muallim ve vaiz kadrolarına kadar uzanan dikey bir hiyerarşik ücret skalası mevcuttur. Söz konusu hiyerarşi, yalnızca öğretmenin bulunduğu

okul türünü değil, aynı zamanda görev yaptığı bölgenin stratejik önemini, ulaşım koşullarını, aşiret yapısını ve misyoner okullarıyla rekabet düzeyini de yansıtmaktadır. Bu nedenle maaş politikaları, Osmanlı maarif teşkilatının Ürdün'de karşılaştığı idarî zorlukları ve bölgeye özgü öncelikleri anlamak açısından kritik bir analitik pencere sunmaktadır.

Maaş ve tahsisat verileri karşılaştırıldığında, Osmanlı Devleti'nin vilayet genelinde üç yönlü bir politika benimsediği anlaşılmaktadır:

1. Düşük maliyetli köy ve kasaba iptidai mekteplerinin yaygınlaştırılması,
2.Orta maliyetli rüşdiye mekteplerinin niteliksel güçlendirilmesi,
3.Yüksek maliyetli ancak stratejik öneme sahip yatılı mekteplerle ve sınırlı sayıdaki seyyar irşad kadrolarıyla dinî-ideolojik kontrolün sağlanması.

Bu alt bölümde, Ürdün bölgesinde faaliyet gösteren Osmanlı maarif teşkilatına ait öğretici kadroların maaş yapısı, arşiv belgelerine dayanarak hiyerarşik bir çerçevede ele alınmaktadır. İnceleme, özellikle Suriye Vilayeti'ne bağlı Belkâ, Havran, Kerek ve Maan sancakları dâhilinde, günümüz Ürdün sınırları içinde kalan kaza ve köylerde görev yapan ibtidâî ve rüşdîye muallimleri ile seyyar irşad ve teftiş kadrolarına odaklanmaktadır.

Tablo 34: Ürdün Bölgesinde Eğitimci Maaşlarının Hiyerarşik Dağılımı (1312–1326/1893–1908)

Hiyerarşik Düzey	Görev / Okul Türü	Bölge (Sancak – Kaza / Köy)	Aylık Maaş (Kuruş)	Kısaca İşlev / Not
I. Temel Öğretim (İptidâî)	Tebük İbtidâî Mektebi	Tebük'te Mescid-i Şerif	500 kuruş[374]	Hicaz Demiryolu Üzerinde olmasından dolayı istisnai maaş belirlenmiştir.
	İptidâî mektebi birinci muallimi	Maan Kazası İptidâî Mektebi	400 kuruş[375]	Kaza merkezinde, en yüksek ibtidâî muallim ücretlerindendir.
	İptidâî mektebi ikinci muallimi	Maan Kazası İptidâî Mektebi	200 kuruş[376]	Aynı okulda daha düşük kademeli öğretmen; dikey ücret farkını gösterir
	Tafile İptidâî Mektebi birinci muallimi	Tafile (Kerek Sancağı)	250 kuruş[377]	Tafile mektebinde açık kalan birinci muallimliğe 250 kuruşla atama
	Kırsal/köy ibtidâî muallimleri	Kesriye ve Hanzîre köyleri (Kerek Sancağı)	200'er kuruş[378]	Küçük köylerde hem akaid öğretimi hem temel okuma-yazma; düşük maliyetli kadro
	Amman İbtidâî Mektebi muallimi	Amman Köyü (Salt Kazası'na bağlı, Kerek Sancağı)	250 kuruş[379]	Lağvedilen Muallaka mektebinin tahsisatı Amman'a aktarılır; mahallinden bir muallime 250 kuruş öngörülür
	Hamidiye İbtidâî Mektebi muallimi	Hamidiye (Kerek Sancağı)	150 kuruş[380]	Muallaka mektebinden açığa çıkan 150 kuruşun Hamidiye muallimi Abdülkadir Efendi'ye maaş olarak tahsisi talep edilir, en düşük muallim ücreti
II. Orta Düzey Öğretim (Rüşdîye)	Rüşdiye Mektebi birinci muallimi	Aclûn Rüşdiye Mektebi	400 kuruş [381]	Ortaöğretim kademesinin baş muallimi ibtidâî birinci muallimle aynı seviyede, statü açısından daha prestijli
III. Stratejik Kadrolar (İrşad ve Teftiş)	Seyyar vaiz / irşad görevlisi	Kerek Sancağı'nda aşiret bölgeleri	250 kuruş[382]	Aşiret ve göçebe topluluklara temel dinî bilgileri öğretmekle görevli hem din görevlisi hem de eğitimci niteliği taşıyan gezici bir görevlidir.
	Seyyar maarif müfettişi / seyyar muallimlik	Kerek ve Maan havalisi (Kerek'e bağlı)	2.000 kuruş[383]	Hem mektepleri teftiş hem de misyoner faaliyetlerine karşı ideolojik/dinî savunma ile görevli en yüksek maaşlı eğitimci olup maaş büyüklüğü bu kadronun stratejik önemini yansıtmaktadır.

[374] BOA, Maârif Nezâreti İbtidâiye Kalemi [MF.İBT], No. 206, Gömlek No. 3 (H-02-03-1326).
[375] BOA, Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 275, Gömlek No. 54 (H-07-02-1313).
[376] BOA, MF.MKT. 275/54.
[377] BOA, MF.MKT. 275/54.
[378] BOA, MF.MKT. 275/54.
[379] BOA, MF.MKT, No. 657, Gömlek No. 16 (H-06-06-1320).
[380] BOA, MF.MKT, No. 770, Gömlek No. 48 (H-04-01-1322).
[381] BOA, Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 2170, Gömlek No. 162744 (H-24-06-1321).
[382] BOA, BEO, No. 1268, Gömlek No. 95035.
[383] BOA, BEO, No. 327, Gömlek No. 24485 (H-05-06-1311); BOA, İrâde Maârif [İ.MF], No. 2, Gömlek No. 39. (H-12-01-1312).

1312–1326 (1893–1908) yıllarını kapsayan geniş zaman aralığı esas alınarak oluşturulan tabloya göre, Ürdün bölgesindeki ibtidâî mekteplerde görev yapan öğretmenlerin maaşlarının 150 ile 500 kuruş arasında değiştiği anlaşılmaktadır. Kaza merkezlerindeki öğretmenler daha yüksek maaş alırken, köy öğretmenlerine daha düşük ücretler tahsis edilmiştir. Tebük İbtidâî Mektebi muallimine verilen 500 kuruşluk maaş, her ne kadar Hicaz Demiryolu hattında olup istisnai olarak belirlense de ibtidâî mektepler içinde en yüksek seviyeyi temsil etmektedir. Sonrasında en yüksek maaş 400 kuruş ile Maan İbtidâî Mektebi birinci muallimliğe verilmiştir. Aynı okulda ikinci muallim ise 200 kuruş almaktadır.

Tafile İptidâî Mektebi için tabloda görülen 250 kuruşluk muallim maaşı, aynı dönemde kaza merkezlerinde birinci muallimlere verilen 400 kuruşluk standart ücrete kıyasla daha düşüktür. Bu fark, Tafile'de başlangıçta öngörülen iki muallimli yapının mali açıdan uygun bulunmaması ve tahsisatın yeniden düzenlenmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Nitekim başlangıçta birinci muallim için 400, ikinci muallim için 200 kuruş olmak üzere ek masraflarla toplam 750 kuruşluk bir tahsis talep edilmiş ancak bu talep uygun görülmemiştir. Zira Tafile kasabasında mevcut öğrenci sayısının yirmiyi aşmadığı, bölgenin küçük nüfusu nedeniyle öğrenci mevcudunun gelecekte de en fazla 50–60 civarında seyredeceği anlaşılmıştır. Bu durum, iki muallimin istihdamını gerektirecek 750 kuruşluk aylık tahsisatın mahallî ihtiyaçlara kıyasla orantısız derecede yüksek olduğu kanaatini güçlendirmiştir. Buna karşılık merkez livaya bağlı Kesriye ve Hanzîre köylerinde hane sayılarının (sırasıyla 400 ve 150) oldukça yüksek olduğu, ayrıca bu yerleşimlerin belgede "*vahşet ve cehâletleri tasvirden birûn*" şeklinde nitelendirilerek dinî ve toplumsal açıdan daha öncelikli müdahale gerektiren bölgeler olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu nedenle, Tafile mektebine ayrılan 750 kuruşluk ödeneğin 400 kuruşu kesilerek, Kesriye ve Hanzîre'ye 200'er kuruş maaşla birer muallim atanmasına, geriye kalan 350 kuruşun ise Tafile mektebinin masrafları için kullanılmasına karar verilmiştir.[384] Bu uygulama, vilayet maarif idaresinin sınırlı bütçeyi bölgesel

[384] "*…Tafile mektebinde şimdiye kadar 20'den ziyade şâkird cem'i mümkün olmadığı ve zaten Tafile kasabası ufak bir mahall olmakla oradaki mektep şâkirdânının hiçbir vakitte 50–60 nispetini tecâvüz edemeyeceği anlaşılıp böyle bir mahalde şehrî 750 kuruş sarfiyla iki mu'allim istihdamına hâlihazırda asla lüzûm görülememiş olduğundan ve merkez livâya tâbi ve vahşet ve cehâletleri hatt-ı tasvîr ve îzâhtan bîrûn olmakla beraber 400 hâne-i câmi' bulunan Kesriye karyesi ile 150 hâne-i mütecâviz*

ihtiyaçlara göre yeniden dağıtabilen bir mali esneklikle yönettiğini ortaya koymaktadır. Hamidiye İptidâî Mektebi'nde muallim Abdülkadir Efendi'ye ayrılan 150 kuruşluk düşük ücret ise arşiv belgelerinde tespit edilen en alt seviye olup, muhtemelen bütçe aktarımında yaşanan sınırlılıklarla ilişkilidir.[385]

Rüşdiye Mektebi birinci muallimi ile İptidâî Mektebi birinci mualliminin maaşları 400 kuruş olup aynı düzeydedir. Buna karşılık rüşdiyelerde görev yapan ikinci muallimin maaşı belgelerde belirtilmemiştir. Seyyar vaiz/irşad görevlisinin 250 kuruşluk maaşı ise daha ziyade orta kademe bir pozisyona denk düşmekte olup, köy muallimleri ile rüşdiye muallimleri arasında bir konuma sahiptir.

Tabloda en dikkat çekici maaş, 2.000 kuruş ile seyyar maarif müfettişine aittir. Ürdün bölgesinde görev yapması tasarlanan seyyar maarif müfettişi için aylık 2.000 kuruş maaş öngörülmesi, dönemin ortalama muallim maaşlarının yaklaşık beş katına tekabül etmesi bakımından dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir. Arşiv belgelerinde, Maan ve Kerek havalilerinde yaşayan Arap aşiretlerinin "cehl ve vahşet içinde bulundukları", modern eğitim kurumlarından uzak kaldıkları ve misyoner faaliyetlerine karşı savunmasız oldukları sıkça vurgulanmaktadır. İngiliz misyonerlerinin Kerek'de yıllar önce bir okul açarak Müslüman çocuklara İngilizce öğretmeye başlamaları ve Protestan misyonerlerin göçebe aşiretlere yönelik "batıl telkinlerle" nüfuz etmeleri ciddi bir tehdit olarak kayda geçirilmektedir.[386] Bu çerçevede seyyar müfettişlik, dinî koruma işlevi üstlenen, aşiretler arasında rehberlik ve karşı-propaganda faaliyetleri yürütmesi beklenen bir kadro olarak tasavvur edilmiştir. Belgelerde özellikle "*aşâyir ve urbâna akâid-i dinîyyeyi tefhîm*" görevinin altı çizilmekte; bu görevin sıradan bir muallimin üstleneceği türden olmadığı,

Hanzire karyesinde hem ahâliye akâ'id-i mezhebiyyeyi ta'lîm etmek hem de etfâli okutmak üzere birer mu'allim bulundurulması diyâneten ve siyâseten ehem olduğuna mebnî Tafile mektebine muhassas olan 750 kuruştan 400 kuruşunun bittenzîl 200'er kuruş ma'âşla mezkur Kesriye ve Hanzire karyelerine birer muallim ta'yîni ve bâkî kalan 350 kuruşun da leffen takdîm kılınan pusulada gösterildiği vechile Tafile mektebine tahsisi." BOA, MF.MKT. 275/54.

385 BOA, MF.MKT. 770/48.

386 *"Maan sancağında sâkin aşâyir-i müslime müstagrak-ı cehl ve vahşette bulunmuş oldukları…", "Mektebden mahrûmiyyetleri ve misyoner telkinâtına karşı müdâfa'asız kaldıkları,* "*…İngilizlerin hayli seneler evvel Kerek kasabasından mekteb te'sis ve küşâd ederek etfâl-i müslimeye İngilizce ta'lîm eyledikler, "...Protestan misyonerlerin urbanı telkînât-ı bâtıla ile tesmîm etmekte oldukları. "* BOA, İ.MF, No. 2, Gömlek No. 39

inanç esaslarının açıklanması gibi daha ileri düzey bir dinî rehberlik görevi vurgulanmaktadır.[387]

Başlangıçta devlet bu kadroyu sahada bir "temsil makamı" olarak değerlendirmişse de arşiv belgelerinde daha önce istihdam edilen seyyar vâiz ve muallimlerden istifade edilemediği ve uygulamanın devlet tarafından ilga edildiği belirtilmektedir. Belgede, "tecrübe edilmiş bir şeyi tekrar tecrübe etmenin akıl ve hikmete muvafık olmayacağı" ifade edilerek bu modelden vazgeçilmiştir. Bunun yerine yapılmasına şiddetle ihtiyaç olan 3 bâab ibtidâî mektebin açılması ve bu okullara nitelikli muallimler tayini teklif edilmiştir.[388] Sonuç olarak , söz konusu yüksek maaşlı kadronun maarif bütçesinin imkânları ve daha önce tecrübe edilen seyyar vaiz/muallim uygulamalarının "semere vermemesi" gerekçeleriyle tartışmalı hâle geldiği ve vilayet nezdinde nihayetinde sabit ibtidâî mekteplerin çoğaltılması yönündeki çözümün ağır bastığı görülmektedir.

1312–1326 (1893–1908) yılları arasında Ürdün bölgesindeki ibtidâî ve rüşdiye mekteplerine ait tespit edilen maaş verileri, öğretmen ücretlerinin mutlak rakamsal değerlerinin ötesinde, aynı kurumlarda görev yapan yardımcı personelin (bevvab[389],hademe) maaşlarıyla karşılaştırıldığında dönemin ücret hiyerarşisine dair bir fikir vermektedir.

---

387 *"...gerek derdest-i küşâd bulunan ve bundan böyle tesis edilecek olan mekâtibe nezâret eylemek üzere"... misyonerlerin tesvîlât ve ilkaât-ı muzırralarına karşı... telkinât-ı lâzıme-i şer'iyyede bulunmak..."*, "*...misyonerlerin ifâlât-ı muzırralarına karşı aşayir ve urbana va'âz ve mesâihi lâzıme ifa ve akâ'id-i dinîyyelerini tefhîm etmek"* BOA, BEO, 327/24485.

388 "*...evsaf-ı matlubeyi hâiz 'ulemâdan birisinin ta'yini...", "...vaktiyle... istihdam olunan o makûle seyyar vâ'iz ve mu'allimlerden esasen bir şey istifade edilemediğinden..."* BOA, İ.MF, No. 2, Gömlek No. 39

389 Kapıcı, çocukları evlerine getirip götüren okul hademesi. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca–Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Ankara: Aydın Kitabevi, 1993), 117.

Tablo 35: Karşılaştırmalı Maaş Tablosu (Muallim – Bevvab/Hademe Oranları)

Yer / Mektep	Görev	Maaş (Kuruş)	Bevvab/Hademe Maaşı (Kuruş)	Oran (Kat)
Aclûn Rüşdiyesi	1. Muallim	400	65 (Bevvab)[390]	6.15 kat
Maan İbtidâî Mektebi	1. Muallim	400	100 (Bevvab)[391]	4 kat
	2. Muallim	200	100 (Bevvab)[392]	2 kat
Kesriye Karyesi İbtidâî	Muallim	200	50 (Bevvab)[393]	4 kat
Hanzîre Karyesi İbtidâî	Muallim	200	50 (Bevvab)[394]	4 kat
Amman İbtidâî Mektebi	Muallim	250	50 (Hademe)[395]	5 kat

Arşiv belgelerine göre, Aclûn Rüşdiyesi'nde birinci muallim 400 kuruş maaş alırken bevvabın 65 kuruşla istihdam edilmesi, öğretmen maaşının hizmetli ücretinin yaklaşık 6,15 katı olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde Maan İbtidâî Mektebi'nde birinci muallimin 400, ikinci muallimin 200 kuruş aldığı, buna karşılık bevvabın 100 kuruşla görevlendirildiği görülmekte olup burada birinci muallim–bevvab maaş oranı 4 kat , ikinci muallim–bevvab oranı ise 2 kat seviyesindedir.

Köy mekteplerinde bu oranlar daha dar bir aralıkta seyretmektedir. Kesriye ve Hanzîre karyelerindeki iptidâî mekteplerde muallimlere 200 kuruş, bevvablara ise 50 kuruş maaş tahsis edilmesi, öğretmen ücretinin hizmetli ücretinin 4 katı olduğunu göstermektedir. Bu durum, köy ölçeğinde öğretmen maaşlarının mutlak olarak düşük olmakla birlikte, yerel ücret yapısı içinde hâlen belirgin bir üst konumu temsil ettiğini ortaya koymaktadır. Amman İbtidâî Mektebi'nde ise muallim için öngörülen 250 kuruşluk maaşa karşılık hademeye 50 kuruş öngörülmüş olup, bu durum muallim ücretinin hademe maaşının yaklaşık beş katına karşılık geldiğini göstermektedir.

Tespit edilen belgelere göre, muallim ücretleri aynı kurumlarda görev yapan hademe ve bevvab maaşlarına kıyasla yaklaşık 4 ila 6 kat daha yüksektir. Yerel ücret hiyerarşisi

[390] BOA, BEO, 2170/162744.
[391] BOA, MF.MKT, 275/54
[392] BOA, MF.MKT, 275/54
[393] BOA, MF.MKT, 275/54
[394] BOA, MF.MKT, 275/54
[395] BOA, MF.MKT, 657/16.

içinde değerlendirildiğinde muallimliğin orta ve alt kademedeki görevliler arasında görece avantajlı bir gelir düzeyine karşılık geldiği anlaşılmaktadır.

C. Ürdün'de Protestan Misyonerlik Faaliyetleri

18. ve 19. yüzyıllarda İngiliz ve Amerikan kökenli misyoner teşkilatlarının, özellikle Orta Doğu başta olmak üzere çeşitli İslam coğrafyalarında yoğun ve sistemli bir biçimde faaliyet gösterdikleri gözlenmektedir.[396] Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim topluluklar arasında Rumlar Ortodoks, Ermeniler ise Gregoryen mezhebine mensuptu. Misyonerlik kuruluşlarının hedefinde olan bu iki cemaat, özellikle eğitim kurumları aracılığıyla Katolikleştirme veya Protestanlaştırma girişimlerine maruz kalmıştır. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un fethiyle birlikte Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimleri milel-i selase, yani Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşan üç millet olarak tasnif etmişti. Bu uygulama 19. asra kadar devam etmiştir. Ancak 19. yüzyılda misyonerlik faaliyetlerinin etkisiyle Katolik ve Protestan cemaatlerin sayısında artış meydana gelmiştir. Bunun sonucunda Katolikler ve Protestanlar da ayrı birer millet olarak tanınmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim topluluklar *milel-i selâse* yerine *milel-i hamse* (beş millet) olarak anılmaya başlanmıştır.[397]

Orta Doğu'daki Protestan misyonerlik girişimleri, kronolojik olarak İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin rahibi Henry Martyn'in[398] 1810 civarındaki faaliyetiyle başlamıştır. Daha sonra İngiltere Kilisesi Misyonerlik Cemiyeti (CMS) Filistin'de yerleşmiş, bunu Amerikan Yabancı Misyonlar Heyeti (ABCFM)[399] teşkilatına bağlı misyonerlerin

---

396 Fatma Öksüz, "Orta Doğu'da Protestan Misyonerliği: George Edward ve Sarah Read Post Örneği", *Journal of Social Sciences and Humanities* 2/2 (2018), 23.

397 Ali İhsan Karataş, "Osmanlı Döneminde Bursa'daki Gayrimüslim Okulları", *Bursa'da Yaşam* (Ağustos 2010), 69.

398 British East India Company bünyesinde din görevlisi olarak vazife yapmış olan Henry Martyn (1781–1812), İngiliz menşeli Protestan misyonerliğinin İslam coğrafyasına gönderilen ilk modern misyoneri kabul edilen merkezi bir figürdür. Martyn, 16 Ekim 1812 tarihinde Tokat'ta hastalanarak hayatını kaybetmiştir. Tokat'taki mahkeme kayıtlarında yalnızca "Mister Martyn adındaki bir İngiliz" olarak kaydedilen bu misyonerin cenazesi, başlangıçta Karasun Manuk Ermeni Kilisesi'ne ait mezarlığa defnedilmiştir. Daha sonra, American Board (ABCFM) misyonerleri tarafından anıt mezar yaptırılarak kalıntıları misyona ait bir bahçeye nakledilmiştir. Günümüzde Henry Martyn'in anıt mezarı, Tokat'ta Gökmedrese ve Bedesten önünde sergilenmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Hanilçe, "Tokat'ta Medfûn Meşhur Bir Misyoner: Henry Martyn," *Tokat Sempozyumu 1-3 Kasım 2012*, Cilt I (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları, 2012), 151-177.

399 Kurumun kendi yayını için bkz. *American Board of Commissioners for Foreign Missions. The Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Thirtieth*

bölgeye gelişi izlemiştir.[400] Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde Kongregasyoneller öncülüğünde 19. yüzyılda kurulan ve kısaca Amerikan Board olarak bilinen ABCFM'a bağlı misyonerler; Ürdün, Mısır, Suriye, Irak, İran, Filistin ve Anadolu gibi geniş bir coğrafyada kapsamlı faaliyetlere girişmişlerdir. 1820'den itibaren Osmanlı topraklarına gelen Protestan misyonerler, başlangıç aşamasında öncelikle bölge halkının dillerini öğrenmeye ve onlarla etkili bir iletişim kurmaya odaklanmışlardır. Bölgeye intikal eden bu teşkilatlar, sadece dinî propaganda ve Hristiyanlık dinîni yayma görevleriyle yetinmemişler, aynı zamanda eğitim, sosyal yardım ve sağlık gibi alanlarda da kapsamlı çalışmalar yürütmüşlerdir. Misyonerlerin en sık başvurduğu ve en etkili olduğu alan eğitim olmuştur. Açtıkları okullar, kurdukları yetimhaneler, ev okulları, hastaneler ve vaaz toplantıları sayesinde toplumun geniş kesimleriyle temas kurmuşlardır.[401]

Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte, özellikle Orta Doğu'daki topraklarda yaşayan halkların sağlık ve eğitim alanındaki ihtiyaçlarının karşılanmasında yaşanan sıkıntılar bölgede bir boşluğun oluşmasına neden olmuştur. Osmanlı'nın savaş şartları ve öncelikli olarak güvenlik sorunlarına odaklanması nedeniyle kendi dolduramadığı bu boşluğu misyoner kurumlarının doldurmasına engel olamamıştır. Protestan misyon kurumlarından alınan hizmetin Batı karakterinde olması ve misyoner kurumlarını destekleyen Batılı devletlerin himaye desteği ile birleşmesi, etki altına alınan halkları cezbeden ve misyonerlerin nüfuzunu artıran bir ortam meydana getirmiştir.[402] II. Abdülhamid dönemi (1876–1909), Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle Amerikan ve İngiliz misyonerlik faaliyetlerinin oluşturduğu siyasî, toplumsal ve kültürel baskıya karşı en yoğun mücadeleyi yürüttüğü kritik bir evreyi temsil eder. Bu süreçte misyoner teşkilatlarının Orta Doğu'daki etkinliği belirgin biçimde artmış; bölgenin jeopolitik öneminin yükselmesiyle birlikte Ürdün, İngilizlerin Basra Körfezi ile Akdeniz arasında stratejik bir

Annual Meeting, September 11, 1840, (Boston: ABCFM, 1840). HathiTrust Digital Library. ABCFM'in kuruluşu, misyon politikaları ve küresel yayılımı hakkında daha ayrıntılı bilgi için, kurumun ilk yüz yıllık (1810–1910) faaliyet dönemini inceleyen şu temel esere başvurulabilir: William Ellsworth Strong, *The Story of the American Board; An Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions* (Boston: The Pilgrim Press, 1910). ABCFM'in misyonerlik faaliyetlerinin kurumsal metodolojisi, teşkilatın misyonerlere yönelik hazırladığı kılavuz ve el kitapları üzerinden analizi için bkz. Füsun Çoban Döşkaya, "Amerikan Board'un Kılavuz ve El Kitaplarının Analizi", *History Studies* 13/4 (Ağustos 2021), 1125-1143.

[400] Şinâsi Gündüz, "Misyonerlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/197.

[401] Öksüz, "Orta Doğu'da Protestan Misyonerliği: George Edward ve Sarah Read Post Örneği", 23.

[402] Öney, *Osmanlı Suriyesinde Misyonerlik Faaliyetleri*, 116-117.

hat olma özelliği nedeniyle dikkatle izlenen bir bölge hâline gelmiştir.[403] Misyoner Henry Jessup'ın değerlendirmelerine göre Ürdün (Transürdün/Doğu Şeria), Osmanlı Suriye'sinin merkezî bölgelerinin aksine birincil bir misyon sahası olarak değil daha çok çöl–yayla geçişinin belirlediği coğrafi bir sınır hattı, Bedevi–Osmanlı çatışmasının süreklilik arz eden sahnesi ve kutsal coğrafyanın teolojik-düşünsel bir arka planı niteliğinde konumlandırılmaktadır.[404] Bu çerçevede, başta American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) olmak üzere İngiliz ve Amerikan misyoner örgütlerinin Ürdün'deki faaliyetleri, söz konusu teşkilatların bölgeye yönelik dinî propaganda çalışmalarının en görünür iki boyutu olan *eğitim* ve *sağlık hizmetleri* ekseninde ele alınacaktır.

1. Eğitim Faaliyetleri ve Okullar

19. yüzyılda hızla gelişen misyoner hareketlerinin Osmanlı Devleti topraklarındaki en önemli ve etkili aracı yabancı okullardır. İngiliz, Amerikan, Fransız, Alman, İtalyan, Rus ve Avusturyalı misyonerler tarafından açılan çok sayıdaki okulda çoğunlukla gayrimüslim Osmanlı tebaası eğitim görmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Adriyatik'ten Aden Körfezi'ne uzanan geniş coğrafyası, içerdiği farklı dinsel cemaatler ve etnik gruplar nedeniyle tek tip bir eğitim düzenine sahip değildi, aksine, her cemaatin kendine ait bir okul sistemi mevcuttu. Bu cemaat okulları ve bunların üzerine eklenen farklı Hristiyan mezheplerine bağlı yabancı misyoner okulları, imparatorlukta oldukça karmaşık bir eğitim tablosu oluşturuyordu. Başlangıçta bir kültürel zenginlik olarak algılanabilecek bu çeşitlilik, imparatorluğun zayıflaması ve özellikle ulusçuluk akımlarının güçlenmesiyle birlikte büyük bir zaafa dönüştü. Cemaat okulları zamanla

[403] Sungur Doğançay, "İngiltere'nin Şarkî Ürdün'deki Misyonerlik Çalışmaları / British Missionary Activities Across Trans-Jordan," *Sosyal Bilimler Akademi Dergisi / The Journal of Social Sciences Academy* 3/2 (Kasım 2020), 124-138.

[404] Henry Harris Jessup, Jericho'nun (Ürdün'ün batı kapısı) bir misyon merkezi olmasını "absürd" bulur ve burayı "uluyan çöl" şeklinde tarif eder (s. 670). Ghor/Ürdün Vadisi Bedevilerini "tecrübeli hırsızlar" olarak nitelemekte (s. 670), Moab dağlarını ise güneş batarken "mor ve altın tonlara bürünen" romantik bir kutsal mekân olarak tasvir etmektedir (s. 422–423). Ayrıca Şeria'nın doğusunda hummaların salgın hâline geldiğini ve Kuzey Moab'a (Bugünkü Ürdün şehirlerinden Kerek ve Madaba) sevk edilen Osmanlı birliğinin hastalık nedeniyle dağıldığını belirtir (s. 437–438). Henry Harris Jessup, "Fifty-Three Years in Syria", ed. James S. Dennis (New York: Fleming H. Revell Company, 1910), II: 422–423, 437–438, 670.

ayrılıkçı fikirlerin yeşertildiği ve ulusçuluğun filizlendiği birer fidelik haline geldi.[405] Misyoner okullarının açılmasındaki temel amaç misyonerlik faaliyetleri olsa da kurumlar zaman içinde gayrimüslim Osmanlı tebaasının milliyetçilik fikirleriyle tanışmasına ve kendi ulusal devletlerini kurma yönünde bilinçlenmesine önemli katkılar sağlamıştır. Misyonerler, Osmanlı ülkesinde okul açmanın ve eğitim faaliyetleri yürütmenin kendilerine tanınmış bir hukukî hak olduğuna inanmaktaydı. Dayanak noktaları ise 1856 Islahat Fermanı, 1865 Paris Antlaşması, 1867 tarihli ferman ve 1876 Kanun-ı Esasi'de yer alan düzenlemelerdir. Metinlerde yabancılara tanınan dinî ve eğitimsel serbestiyetler ile kurumsal haklar, misyoner faaliyetlerinin bölgedeki mevcudiyetini meşrulaştıran temel hukukî zemini oluşturmuştur.[406]

Hristiyan aileler arasında 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ciddi bir rekabet bulunmaktaydı. Rekabetin merkezinde, ailelerin çocuklarını hangi yabancı okula gönderdikleri yer alıyordu. Yüksek statülü Hristiyan aileler arasında yaşanan bu prestij mücadelesi, bölgede yaşayan Müslüman aileler üzerinde de etkili olmuş ve onları benzer bir eğitim rekabetine sürüklemiştir. Üst tabakadaki Müslüman aileler, kız çocuklarına evlerde verilen özel dersleri ve dinî ağırlıklı Osmanlı mekteplerini artık yetersiz görmeye başlamış; modern, disiplinli ve yabancı dil öğreten kurumlara yönelmişlerdir. Bu bağlamda özellikle Fransız Katolik okulları hem öğretim kadrosu hem disiplin anlayışı hem de sunduğu sosyal statü nedeniyle Müslüman elit ailelerin tercih ettiği başlıca kurumlar hâline gelmiştir. Fransızca eğitiminin cazibesi önemli bir etken olmakla birlikte, Katolik okullarının katı disiplin modeli ve yüksek başarı düzeyi bu tercihlerin şekillenmesinde belirleyici olmuştur.[407] II. Abdülhamid devrinde Müslüman öğrenci oranı belirgin biçimde azalmış olsa da 1908 sonrası dönemde Müslüman çocuklarının bu okullara eğiliminin artması, misyonerlerin hedef kitlelerini Müslüman öğrencilere doğru genişletmelerini kolaylaştırmıştır. Nitekim bu okullarda en az iki yabancı dil öğretilmekte olup Osmanlı Türkçesi ise zorunlu dersler arasındaydı.[408]

---

[405] Selçuk Akşin Somel, "Cemaat Mektepleri ve Yabancı Misyoner Okulları," *Osmanlı Uygarlığı*, ed. Halil İnalcık ve Günsel Renda (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002), 400-401.

[406] Erdoğan Keskinkılıç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyonerlik Faaliyetlerinin Hukukî Dayanağı", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 6 (Güz 2008), 110-111.

[407] Öney, *Osmanlı Suriyesinde Misyonerlik Faaliyetleri*, 99.

[408] Keskinkılıç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyonerlik Faaliyetlerinin Hukukî Dayanağı", 110-111.

Misyoner Henry H. Jessup'un da belirttiği gibi, okullar, dinsel yayılmanın başka yollarla mümkün olmadığı yerlere İncil'i sokabilen gaye değil temel bir vasıta olarak görülmüştür. Misyonerliğin başlangıçtaki hedefi dinsel eğitim ve dillerdeki (özellikle Türkçe ve Ermenice) İncil tercümeleri olmasına rağmen, kurulan bu okullar zamanla Amerikan Yabancı Misyonlar Heyeti (ABCFM) gibi güçlü örgütlerin planlamasıyla finansal olarak kısmen özerkleştirilmiş ve dinsel kaygılardan öte, sömürgeci devletlerin kültürel ve siyasî nüfuz aracı haline gelmiştir.[409]

Bu dönüşümü mümkün kılan başlıca unsur ise, söz konusu okulların eğitim kadrosu, fiziksel donanımı ve uyguladıkları modern öğretim yöntemleriyle yerli Osmanlı okullarından belirgin biçimde ayrılmasıydı. Nitelikleri sayesinde bölgede geniş bir saygınlık kazanan misyoner okulları, hem halk üzerindeki etkilerini kalıcı hâle getirmiş hem de ileride yönetimden ticarete kadar pek çok alanda etkili konumlara gelecek öğrencileri yetiştirerek misyoner teşkilatlarına uzun vadeli toplumsal ve siyasî avantajlar sağlamıştır.[410]

Ürdün'de misyonerlik faaliyetlerinin kurumsallaşması, Salt'ta Rum Ortodoks cemaati tarafından açılan ilkokul ile başlamış; bu girişimi kısa süre içinde Katolik ve Protestan misyoner örgütlerinin kurduğu çeşitli eğitim kurumları izlemiştir. Bölgedeki misyoner okullaşmasının önemli aşamalarından biri, 1875 yılında Kerek'te açılan Katolik okuludur. Bu kurumda yalnızca Hristiyanlık öğretisi değil, dönemin modern eğitim anlayışına uygun olarak farklı ilmî disiplinler de okutulmuştur. 19. yüzyılın sonlarına doğru hem Kerek/Salt, Aclûn gibi merkezlerde hem de daha küçük yerleşimlerde benzer nitelikte birçok misyoner okulunun açılmasıyla, bölgede eğitim kurumlarının sayısı belirgin şekilde artmıştır.[411] Ürdün'deki Kerek bölgesi, 19. yüzyıl Protestan misyonerlik teşkilatları için elverişli bir merkez üssü olarak öne çıkmaktadır. Bu durum, bölgenin sancak merkezine altı günlük uzaklıkta bulunması ve yönetimin kaymakam unvanlı bir şeyh aracılığıyla dolaylı olarak sürdürülmesi nedeniyle, merkezî Osmanlı kontrolünün ve denetiminin zayıf olduğu bir idarî boşluk alanı teşkil etmesinden kaynaklanmaktadır.

[409] Mustafa Akyul, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Misyonerlik Faaliyetlerinin Etkileri (1839-1923)* (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, 2007), 43-44.
[410] Gündüz, "Misyonerlik", 30/197.
[411] Tomar, "Ürdün", 42/354.

İdarî zafiyetin yanı sıra, Kerek'in stratejik önemi, ziraat ve ticaret açısından sunduğu geniş imkânlar ile asker ve erzak sevkiyatının yapıldığı kritik bir lojistik güzergâh üzerinde yer alması gibi ekonomik ve lojistik faktörlerle pekişmiştir.[412] Ayrıca, bölgenin hem yerleşik hem de merkezî denetimden uzak aşiretleri bir arada barındırması, misyonerlik faaliyetlerinin sosyal nüfuz alanını genişletmesi için stratejik fırsatlar sunduğu söylenilebilir. Tüm bu faktörlerin birleşimi, Kerek'i dinî, siyasî ve ekonomik nüfuz elde etmek isteyen misyoner teşkilatları için ideal bir merkezî istasyon konumuna yükseltmiş olmalıdır.

Genel bir çerçeve sunmak amacıyla hazırlanan aşağıdaki tablo, Suriye Vilayeti'ne bağlı Şam, Hama, Havran ve Kerek livalarında faaliyet gösteren gayrimüslim cemaat okulları ile ecnebî (yabancı) okulların toplam sayılarını göstermekte olup Ürdün (Kerek)'ün vilayet içindeki konumu söz konusu dağılım üzerinden değerlendirilecektir.

Tablo 36: 1313–1314 Salnamesine Göre Gayrimüslim ve Yabancı Okulların Sancaklara Göre Dağılımı[413]

Sancak (Bölge)	Gayrimüslim Okul Sayısı	Ecnebî (Yabancı) Okul Sayısı	Toplam Okul Sayısı
Şam	77	46	123
Hama	13	6	19
Havran	0	0	0
Kerek	17	2	19
Toplam	107	54	161

Tablodaki verilere göre Kerek Sancağı, Suriye Vilayeti dâhilinde gayrimüslim ve ecnebî (yabancı) okulların dağılımı açısından önemli bir konumdadır. Vilayet genelinde toplam 107 gayrimüslim ve 54 ecnebî okul bulunmakla birlikte, bunların 17'si gayrimüslim cemaatlere, 2'si ise yabancı misyoner teşkilatlarına ait olmak üzere toplam 19 okul Kerek Sancağı'nda yer almaktadır. Bu sayı, Şam'dan sonra vilayetin en yüksek ikinci yoğunluğunu temsil etmektedir. Nitekim Hama'da toplam 19, Havran'da ise hiç gayrimüslim veya ecnebî okul bulunmaması, Kerek'in vilayet geneli içinde misyoner ve

[412] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M. 1882, 236.
[413] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1313-1314 / M. 1896-1897, 247.

cemaat faaliyetlerinin güçlü şekilde örgütlendiği bir bölge olduğunu göstermektedir. Şam'ın siyasal ve kültürel merkez niteliği dışında tutulduğu düşünüldüğünde, Kerek Sancağı'nın gayrimüslim ve yabancı okullar açısından taşra vilayetleri içinde en yoğun faaliyet alanlarından biri hâline geldiği anlaşılmaktadır. Dönemin idarî yazışmaları da bu tabloyu doğrular niteliktedir. 1313/1896 tarihinde Suriye Vilayeti tarafından Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıda, İngiliz misyoneri Mr. Ford ile beraberindeki kişilerin Kerek Kasabası'na kendi inisiyatifleriyle geldikleri bildirilmiştir. Vilayet makamları, söz konusu kişilerin bölgede gerçekleştirdikleri faaliyetlerin zararlı ve kışkırtıcı nitelikte olduğunu, bu nedenle Kerek'te bulunmaya devam etmelerinin asayiş ve güvenlik açısından sakınca taşıdığını ifade ederek gerekli tedbirlerin alınmasını talep etmiştir.[414] Yazışmada, Mr. Ford'un eylemleri "*tefevvühât*[415]*ve harekât-ı muzırra*[416]" şeklinde nitelendirilmiştir. Bu ifade Osmanlı bürokrasisinde genellikle halk arasında huzursuzluk yaratma, mezhep veya etnik temelli gerilimleri körükleme, otoriteye muhalefeti teşvik etme gibi siyasî veya toplumsal açıdan riskli faaliyetleri tanımlamak amacıyla kullanılan bir kavramdır.

Osmanlı Devleti'nin Kerek bölgesinde otoriteyi yeniden tesis etme çabalarının sonuç verdiğini gösteren belgelerden biri, yaklaşık beş-altı yıl önce ajanlık ve propaganda amacıyla bölgeye gelen altı İngiliz kadın ve erkek misyonerin yakalanmasıyla somutlaşmaktadır. Söz konusu kişiler, devlet otoritesinin zayıfladığı dönemde bölgesel yapıyı etkilemek amacıyla çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Bu girişimler arasında; aşiretlere para ve hediyeler dağıtılması, şeyhler ile bedevî topluluklarını kendi yanlarına çekme çabaları ve yerel unsurları Osmanlı yönetiminden uzaklaştırmaya yönelik faaliyetler yer almaktadır. Misyonerlerin İngiltere'ye göndermek üzere postaya verdikleri üç İngilizce mektup tesadüfen ele geçirilmiştir. Bu mektupların içeriğinden; Osmanlı yönetiminin Kerek'te yeniden güç kazanmasının misyonerlerde ciddi bir hoşnutsuzluk oluşturduğu, faaliyetlerine ilişkin bilgi ve belgeleri İngiltere'ye aktardıkları ve bölgede

---

414 "*…Mukaddemâ hod be hod Kerek Kasabası'na gelmiş olan İngiliz misyonerlerinden Mr. Ford'un tefevvühât ve harekât-ı muzırra nefsedetkârânesinden bahisle, merkûm ile rüfekâsının orada bekâsı mahzûrdan sâlim olamayacağına dâir."* BOA, Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı [A.MKT.MHM], Dosya No. 605, Gömlek No. 18 (H-30-09-1313).

415 Ağza alma, söyleme. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî* (Dersaadet: İkdam Matbaası, 1317), 423.

416 Zarar veren, zarara sokan. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca–Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Doğuş Matbaası, 1970), 834.

Protestan nüfus bulunmamasına rağmen yerli halkı etkileme çabalarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Devlet, zararlı faaliyetlere karşılık olarak söz konusu kişilerin Kerek, Maan ve çevresinde bulunmalarını yasaklamış; Kudüs'e geri gönderilmelerini uygun görmüştür. Ayrıca belgede, misyonerler tarafından açılan mektebin kapatıldığı ve Müslüman çocuklara İngilizce aracılığıyla Protestan dinî eğitimi verilmesinin de men edildiği açıkça ifade edilmektedir.[417]

Görüldüğü üzere Osmanlı İmparatorluğu, misyonerlerin faaliyetlerine daima ihtiyatla yaklaşmış, Müslümanlar arasında misyonerliğin başarı sağlamaması için tedbirli bir siyaset izlemiştir. Ancak bu mücadele, misyonerlerin görünürde İngiltere, Amerika veya Fransa gibi yabancı devletlerin tebaası olarak hareket etmeleri ve denetime maruz kaldıklarında derhal konsolosluklarına sığınmaları sebebiyle karmaşık bir hâl almıştır. Konsoloslukların bu kişileri himaye etmesi, Osmanlı'nın müdahale imkânlarını sınırlamıştır.[418] Bu diplomatik müdahalenin ve hukuki baskının boyutları, resmi Osmanlı belgelerine de yansımıştır: Örneğin, Dâire-i Sadâret'ten Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen bir tezkerede, İngiltere Sefareti'nin yaralama ve öldürme suçlamasıyla tutuklanan kendi tebaası Ahmed ve Mahmud'un, yargılama yasağı kararına dayanarak derhal serbest bırakılmasını talep ettiğini ve hatta bu adli süreçteki yolsuzluktan dolayı Konsolosluğa tarziye (tazminat/özür) verilmesini istediğini görülmektedir. Benzer şekilde, Aclûn'da ikamet eden bir İngiliz misyonerin evinden zorla kaldırılan çanın yerine iadesi ve sebep

---

417 "*…beş-altı sene mukaddem Kerek kasabasına gelerek meşâyih ve urbanâ nukûd ve hedâye tevzî'iyle aşâyiri izlâle, Hükûmet-i Seniyye'den tebrîde kıyâm eden kadın erkek altı nefer İngiliz'in Maan Sancağı hey'et-i memûrînin oraya muvâsalatından sonra her hâl ve hareketleri taht-ı nezârete alındığı gibi, açtıkları mekteb dahi sedd edilip, sıbyân-ı İslâm'a İngiliz lisânıyla Protestan akâ'idinin ta'lîm ve tedrîsinden men' edildikleri gibi, merkûmlar tarafından iki ay evvel yazılan İngiltere'ye gönderilmek üzere posta idaresine tevdî' edilib bi't-tesâdüf 'aynen ele geçirilen üç kıt'a İngilizce mektub müfe'âdına nazaran, Hükûmet-i Seniyye-i Hazret-i Padişâhî'nin Kerek'de tesisi kendilerince ye's ve hiddeti mûcib olduğu anlaşılıp, mekâtib-i mezkûrenin sûver-i mahrecesinin gönderildiği ve ahâlisi umûmen Ehl-i İslâm'dan olmakla beraber İngiltere tebe'asından ve Protestan tâ'ifesinden hiçbir ferd mevcûd bulunmadığı çöllerde bu misillü şahs-ı ecnebîye ve muzırranın devâm-ı ikâmet ve seyehatleri memnû'dur. Ve Mısır'dan ve mazarrâtından sâlim olamayacağı beyânıyla merkûmların Kudüs'e i'âdesi lüzûmu Maan mutasarrıflığından ba't-tahrîrât istîzân olunmuş"*, BOA, BEO, No. 391, Gömlek No. 29272 (H-19-10-1311).

418 Mustafa Halidi-Ömer Ferruh, *Misyonerler Eğitim ve Siyaset* (İstanbul: Araştırma Yayınları, 1991), 86-87. 9 Ağustos 1863 tarihinde çıkarılan Yabancı Konsoloslar Nizamnâmesinde, konsolosların yerli veya yabancı ruhban sınıfının hâmiliğine ilişkin açık bir hüküm bulunmamaktadır. Ancak nizamnâmenin içinde, konsolosların genel himaye haklarına dair hükümler yer almaktadır. Bu hükümlere dayanılarak zaman içinde yerli ve yabancı ruhban sınıfının himayesi uygulamada ortaya çıkmış ve buna yönelik çeşitli işlemler gerçekleştirilmiştir. Keskinkılıç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyonerlik Faaliyetlerinin Hukukî Dayanağı", 104.

olanların cezalandırılması yönündeki kesin talepler, misyonerliğin sembolik varlıklarının dahi yabancı devletler tarafından korunarak, meselenin yerel idarî bir işlem olmaktan çıkıp yüksek siyasete taşındığını göstermektedir.[419]

Konsolosluklar aracılığıyla yabancı devletlerin Ürdün coğrafyasındaki baskısının özellikle okulların ruhsatlandırma süreçlerinde artırdığı görülmektedir. 1314-1896 tarihinde Kerek/Salt Kazası'ında faaliyet gösteren Protestan mekteplerine ilişkin ruhsatlandırma işlemleri diplomatik, hukukî ve dinî tartışmaları beraberinde getirmiştir. Arşiv belgelerine göre, mevcut ruhsatnamelerde yer alan "*yalnız Protestan milletine mahsustur*" kaydı, İngiltere Konsolosluğu ile İrlanda İncil Cemiyeti[420] bu ifadeyi "*umuma mahsustur*" şeklinde değiştirmenin zorunlu olduğunu ısrarla ileri sürmektedir. Maarif Nezareti ve vilayet makamları, ruhsatnamede yapılacak bu değişikliğin Müslüman çocukların Protestan mekteplerine kabulünü mümkün kılacağını, bunun ise hem dinî hem de hukukî açıdan ciddi sakıncalar doğuracağını açıkça belirtmektedir. Belgede mekteplerin asli amacının eğitim değil, misyonerlik olduğunu "*neşr-i maariften ziyade Protestanlığın tamim ve intişarı*" ifadesiyle beyan etmiştir. Bu nedenle okulların hukuki statüsü "*yalnızca Protestan cemaatine ait olan gayrimüslim okulları*" olarak tayin edilmekle her türlü kayıt değişikliğine karşı çıkılmıştır. Çünkü "umuma mahsustur" ibaresi, okulun kapılarını Müslüman çocuklara açacak ve böylece hilafet otoritesinin korumakla mükellef olduğu dinî bütünlük üzerinde bir boşluk oluşturacaktır. Belgelerde adı geçen misyonerler –Amerikan tebaasından Dr. John Crawford, Britanya Protestan mezhebinden John Philip ve Stuart Crawford– ruhsatlara *"umuma mahsustur"* kaydı konulmadıkça bunların kabul edilmeyeceğini bildirmişlerdir. Tahkikat sonucunda

---

419 "*..Konsolosla Sefâret tarafından cihet-i adliyeden sâdır olan men'-i muhâkeme karârına binâen sebîlleri bi't-tahliye ve ahvâl-i muhâkemenin men'-i mükerrerî zımnında me'mûrîn-i mes'ûle hakkında tedâbîr-i lâzime ittihâzı ve bu işte vukûa getirilen yolsuzluktan dolayı Konsoloshaneye münâsib tarziye i'tâsı ve Şâm-ı Şerîf'den bir günlük mesâfede kâ'in Aclûn nâmındaki karyede mukîm İngiliz misyonerlerinden birinin hânesinde bulunup cebrân kaldırılan çanın mahâlline ta'lîki için tebligât îfâsı ve müsebbiblerinin cezâlandırılması İngiltere Sefâreti'nden bâ-takrîr iltimâs olunduğundan bir müddetten beri Suriye ve Beyrut vilâyetleri me'mûrîni tarafından muhâdedât-ı mevcûde ahkâmına muhâlif olarak mu'âmele edilmekte olması Sefâretlerce şikâyât ve sadâ-yı mü'eddâ olmakta bulunduğundan bahisle zikr olunan vilâyetlerde vesâyâ-yı ekîde icrâsına ve mezkûr çanın mahâlline iâdesi lüzumuna*.." BOA, Osmanlı Arşivi. Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 3772, Gömlek No. 282845 (H-21-06-1328).

420 İrlanda İncil Cemiyeti, Suriye bölgesinde oldukça etkin bir faaliyet ağına sahiptir ve bölgede toplam 13 İngiliz mektebi işletmektedir. Dürzi, Hristiyan ve Müslüman topluluklardan öğrencilerin devam ettiği bu okullar hem gündüz hem de gece öğretimi sunmakta olup toplam 685 kayıtlı öğrenciye sahiptir. Söz konusu okullar, İptidai ve Rüştiye düzeylerinde eğitim vermektedir. BOA, *Maarif Nezâreti Mektubî Kalemi [MF.MKT]*, No. 325, Gömlek No. 23. (H-30-05-1314).

misyonerlerin asıl maksadının, Müslüman çocukları da okullara kabul ederek Protestan mezhebine yönlendirmek olduğu ifade edilmektedir. Suriye Maarif Müdürlüğü'nün ifadeleri, dönemin Osmanlı bürokratlarının misyoner faaliyetlerinin hem hedef kitlesinin hem de yöntemlerinin farkında olduklarını ortaya koymaktadır:

"*Misyonerler, Yahudi, Hristiyan ve Dürzi çocuklarını kabul ettikleri gibi, Müslüman çocukları da okullara alarak onları Protestan mezhebine sokmak (kazanmak*)" şeklinde olmuştur.[421]

Salt ve Kerek'teki Protestan mektepleri çevresinde yaşanan ruhsatlandırma gerilimi, misyoner faaliyetlerinin Osmanlı taşrasında yalnızca eğitimsel değil, aynı zamanda siyasî ve diplomatik bir araç olarak işlev gördüğünü göstermektedir. Şam İngiliz Konsolosluğu'nun sürece doğrudan müdahalesi, dış güçlerin bölgedeki nüfuzlarını misyoner okulları üzerinden genişletme arayışının açık bir göstergesidir. Modern literatürde Amerikan Board ve İngiliz CMS gibi kuruluşların faaliyetleri üzerine yapılan tespitlerle de uyumlu biçimde, Salt ve Kerek örneği bu mekteplerin asıl hedefinin yerel toplumsal yapıyı dönüştürmek olduğunu ortaya koymaktadır.

Misyonerlerin faaliyet alanlarından biri de yatılı okullardır. Yatılı eğitimin öğrencilerle daha güçlü ve sürekli bir kişisel ilişki kurulmasına imkân tanıdığı ve çocukları Hristiyan olmayan sosyal ortamların etkisinden uzaklaştırdığı ileri sürülmüştür. Dahası, bu okullara tanınmış ailelerin çocuklarının toplanması, misyonerlerin toplumsal nüfuzunu artırma amacına hizmet etmiş ve bu kurumların, kadınların ev hayatındaki değerleri üzerinden bölgenin gelecekteki Hristiyanlaşmasına yardım edeceği açıkça ifade edilerek, yatılı kız okulları için büyük finansal destekler talep edilmiştir.[422] Osmanlı Devleti ise, misyoner okullarının artan etkisini dengelemek ve bölgedeki Arap çocuklarını aşamalı olarak resmî eğitim sistemine dâhil etmek amacıyla harekete geçmiştir. Nitekim 1316/1901 yılında, Kerek Sancağı'nda iki yatılı mektebin açılması yönünde bir girişimde bulunulmuş ve bu

[421] "*Musevi, Hristiyan ve Dürzi çocukları gibi etfâl-i müslimeyi dahi mekteblere kabul ile protestan mezhebine idhal…*" BOA, MF.MKT, No. 325, Gömlek No. 23 (H-30-05-1314); Suriye Maarif Müdürlüğü'nün tahkikat raporu ve değerlendirmeleri hk. BOA, *Maarif Nezâreti Mektubî Kalemi [MF.MKT]*, No. 322, Gömlek No. 69. (H-18-01-1314).

[422] Mustafa Halidi & Ömer Ferruh, *Misyonerler Eğitim ve Siyaset* (İstanbul: Araştırma Yayınları, 1991), 38-39.

kurumların idaresi ile sürdürülebilirliği için yıllık 100.000 kuruşluk bir tahsisat ayrılması planlanmıştır.[423]

Misyoner teşkilatlarının Osmanlı topraklarındaki en temel stratejisi, dinsel metinlerin yerelleştirilmesi ve kültürel dokuya kalıcı olarak nüfuz etmesi üzerine kurulmuştur. Amerikalı misyoner Henry H. Jessup, bu kalıcılığa duyduğu inancı bir gün Osmanlı yönetimi misyonerleri zorla kovsa bile Arapça İncil'in bölgeden silinemeyeceğini vurgulayan çarpıcı ifadelerle ortaya koymaktadır:

> "*Kutsal Kitap'ın bugüne değin Türk İmparatorluğu'nun her önemli bölgesinde bir yer edinmiş olmasından ötürü, Tanrı'ya şükürler olsun. Bu, ancak ikinci bir Aziz Bartholomew Günü gibi büyük bir felaket ve şiddetle ortadan kaldırılabilecek bir durumdur; zira yerini, hiçbir şeyin sarsamayacağı bir zeminde sağlamlaştırmıştır. Yalnızca Arapça İncil'in tercümesi ve basımı dahi, Suriye Misyonu'nun yarım asırlık insan ve maddi kaynak harcamasını haklı çıkarmaya yetecek derecede büyük bir başarıdır. Ve Suriye Misyonu bugün ateş ve kılıçla kovulsa bile, o İncil bakidir; onunla birlikte bu topraklardaki çeşitli mezheplere ait binlerce insanın Evanjelik kiliseleri ve Evanjelik duyguları da baki kalacaktır."*[424]

Son olarak belirtilmelidir ki cemaat mekteplerinin modernleşmesi ve misyoner okullarının yaygınlaşması Osmanlı devlet eğitimi açısından mevcut eğitim standardını yükseltmeye yönelik güçlü bir etki yaratmıştır. Giderek dünya ekonomisine açılan Osmanlı taşrasında yerli Müslüman eşraf, çocuklarının Batı dillerinden birini öğrenmesine büyük önem atfetmeye başlamıştı. Sadece bu amaçla çocuklar yerel misyoner okullarına gönderilmekteydi. Müslüman çocuklarının misyoner okullarına

---

[423] "*…Kerek sancağındaki evlâd-ı Arabî tedrîcî tahsile ma'ârife alıştırmak için iki leyli mekteb küşâdı zımnında hisse-i ma'ârifeden senevî yüz bin kuruşun mezûniyet-i i'tâsı ve bir de seyyâr aşâir urbanının akâ'id-i İslâmiyyeyi tahsîl ve ferâiz-i dîniyyeyi telkîn etmek üzere 250'şer kuruş ma'âşla istihdâmına lüzûm görülen vâ'izlerin ta'yîni Suriye Vilâyeti celîlesinden vukû' bulan arz ve işâr üzerine şerefsudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenâhîden."* BOA, BEO, No. 1268, Gömlek No. 95035.

[424] Jessup, *Fifty-Three Years in Syria*, II/2, 438.

devam etmelerinin önüne geçmeye çalışan II. Abdülhamid idaresinin İdâdî mekteplerine, diğer nedenlerin yanında, bu nedenle de Fransızca dersi koydurduğu bilinmektedir.[425]

Misyonerlerin faaliyet alanlarını kısa sürede genişletebilmeleri, bölgedeki eğitim eksikliklerini doğru biçimde tespit etmeleriyle yakından ilişkilidir. İslâm dünyasına geldiklerinde eğitimin, özellikle de kadınlar arasında, oldukça sınırlı olduğunu gözlemlemeleri, onları stratejik olarak kız çocuklarının eğitimine yöneltmiştir. Bu tercih, aile içinde belirleyici bir terbiyeci konumuna sahip olan kadının etkisinin uzun vadede erkeklere nazaran daha güçlü olacağı varsayımına dayanmaktaydı. Bu durum, misyoner Henry H. Jessup tarafından, "*Suriye'nin istikbalinin, kızlarının ve kadınlarının eğitimi ile olacağına daima inanıyorum*," sözleriyle vurgulanmış ve 1830 yılında Beyrut'ta Osmanlı topraklarındaki ilk kız okulunun açılmasıyla bu strateji hayata geçirilmiştir. Bu amaçla Misyonerler Arap coğrafyasında çok sayıda kız okulu açmıştır. Özellikle yatılı kız okulları üzerinde büyük bir önemle durmuşlardır.[426] İnsan kaynağının önemli bir bölümünü ise, 1830'lardan itibaren ortaya çıkan ve 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sayıları hızla artan bekâr kadın misyonerler oluşturmuştur. Avrupa ve Amerika'da kendisini Hz. İsa'ya adayan bu kadınlar, kendilerini ispatlamak ve dış misyonlarda görev almak amacıyla Filistin toprakları başta olmak üzere dünyanın birçok farklı yerine gönderilmişlerdir. Bekâr bayan misyonerlerin daha sonraki yıllarda etkili olduğu bir diğer misyon alanı ise sağlık hizmeti olacaktır. Hemşire ve doktor olarak misyon hastanelerinde görev alan Protestan bayan misyonerler, misyonun halk ile kaynaşmasında büyük rol oynamışlardır.[427]

2. Sağlık ve Sosyal Yardım Hizmetleri

Misyoner teşkilatlarının üzerinde önemle durduğu ve literatürde "Tıbbî Misyon" olarak adlandırılan stratejik propaganda araçlarından biri sağlık kurumlarıdır. Misyonerler, hastane ve dispanser gibi tesislerde mesleklerinin avantajını kullanarak yerel halkla kurdukları yakın temas sayesinde, Hristiyanlık mesajını geniş kitlelere ulaştırma ve

[425] Somel, "Cemaat Mektepleri ve Yabancı Misyoner Okulları," 401.
[426] Halidi & Ferruh, *Misyonerler Eğitim ve Siyaset*, 38–39.
[427] Öney, *Osmanlı Suriyesinde Misyonerlik Faaliyetleri*, 112.

misyonerlik nüfuzunu artırma hedeflerine ulaşmak için iyi bir fırsat yakalamışlardır.[428] Misyonerlerin sağlık kurumları aracılığıyla yürüttükleri faaliyetlerin somut örneklerinden biri Ürdün'de görülmektedir. Protestan misyoner örgütü Church Missionary Society (CMS), Ürdün'ün Kerek ve Salt şehirlerinde teşkilatlanmıştır. Salt'ta kurulan CMS Hastanesi, Dr. N. Kawar'ın yönetiminde faaliyet göstermiş; Kerek'te ise CMS'e bağlı, muhtemelen bir dispanser veya küçük ölçekli hastane niteliğinde bir sağlık birimi bulunmuştur.[429]

Bu kurumsal yapılanmanın sahadaki kayda değer temsilcilerinden biri, Protestan misyoner teşkilatları adına görev yapan İngiliz uyruklu Doktor Johnson'dır. "*Protestanlığın neşri vazifesiyle ve tabîb sıfatıyla memâlik-i muhtelifeye gönderildiği anlaşılan 52 kişiden*" biri olarak Johnson, geniş ölçekli ve organize Tıbbî Misyon hareketinin önemli bir örneğini teşkil etmektedir. Osmanlı arşiv belgeleri, Doktor Johnson'ın Kerek 'teki icraatlarının yalnızca mesleki sınırlarla kalmadığı, aksine misyonerlik amacı taşıdığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, 1899 tarihli (H. 1317) belgelerde, Johnson'ın tıbbi hizmeti bir propaganda aracı olarak kullandığı kanıtlanmıştır. Buna göre kendisinin "*Protestan mezhebine celb ve tergîb için icrâ-yı mevâiz ve nesâyih eylemekte*" ifadesinden anlaşılacağı üzere dinî davet ve teşvik içerikli vaaz ve nasihatlerde bulunduğu, hatta verdiği reçetelere dahi İncil'den ayetler yazdığı tespit edilmiştir. Misyoner doktorların faaliyetleri, yalnızca dinî yayılma açısından değil, aynı zamanda halk sağlığı açısından da risk taşıdığı gerekçesiyle Osmanlı makamlarının tepkisini çekmiştir. Zira idare, görevlendirilen bu hekimlerin tıbbî bilgi ve yeterlilikler bakımından tam donanımlı olmamaları nedeniyle halkın hayatı ve sağlığı üzerinde olumsuz ve tehlikeli sonuçlar doğurabileceği kanaatine sahiptir.[430]

---

[428] Osman Cilacı, *Hıristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri* (Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2. Basım, 1990), 20-21.

[429] Öney, *Osmanlı Suriyesinde Misyonerlik Faaliyetleri*, 144-145.

[430] BOA, Bab-ı Âli Evrak Odası, [BEO], No. 1388, Gömlek No. 104051. (H-13-06-1317). Beyrut Amerikan Üniversitesi'nin (BAÜ) ilk rektörü Daniel Bliss tıbbi yardımın, hastaların dini dönüşümünü sağlamak için nasıl kullanıldığını şöyle ifade eder: "Hasta onlara geldiği zaman, dönüşünde güzel bir şekilde bastırılmış bir İncil nüshası ile ve günahkâr olduğuna kani olarak döner." Bliss, ayrıca hastanın günler geçtikçe, İncil'in, tıpkı doktorun bedensel hastalığı iyileştiren ilacı gibi, ruhi bir ilaç olduğunu keşfettiğini belirtmektedir. Halidi & Ferruh, *Misyonerler Eğitim ve Siyaset*, 38–39, 141.

Doktor Johnson'ın misyonerlik faaliyetlerinin kurumsal boyutunu oluşturan bir sonraki adımı, Kerek'de bir sağlık kurumu (hastane) inşa etme teşebbüsü şeklinde gerçekleşmiştir. Yerel makamlar, bu girişime karşı çıkışlarını, Kerek'te zaten bir devlet hastanesi ve iki eczanenin mevcut olduğu bilgisine dayandırarak gerekçelendirmişlerdir. Dolayısıyla, başka bir hastane açılmasına tıbbi bir zorunluluk olmadığı ve bu durumun yerel koşullar gereği pek çok sakıncaya yol açacağı belirtilerek reddedilmiştir.[431]

Osmanlı Hükümeti'nin Doktor Johnson vakasına karşı çok katmanlı bir tedbir mekanizması geliştirdiği görülmektedir.

1. Sınır dışı etme girişimi: Johnson'ın şikâyete yol açan tutum ve davranışlardan kaçınması gerektiğinin kendisine ihtar edilmesi, hatta uzaklaştırılarak sınır dışı edilmesi için Suriye Vilayetinden talep gelmiştir.[432]
2. Alternatif sağlık hizmeti: Kerek ahalisinin İngiliz misyoner Doktor Johnson'a müracaat etme mecburiyetinin temel nedeni, bölgede belediye doktorunun bulunmaması olarak tespit edilmiştir. Bu mecburiyeti ortadan kaldırmak için aşiret ve göçebe halkın misyoner hekime bağımlılıktan kurtarılması amacıyla maliyeti mal sandığından karşılanmak üzere aylık 1100 kuruş maaşla, Kerek'e uygun bir tabibin tayin ve izam edilmesi talep edilmiştir.[433]
3. Genel yasaklama ve diploma kontrolü: Doktor Johnson'ın meslekî yetkinliği, diplomasının onaylanmamış olması gerekçesiyle resmi olarak sorgulanmış ve bu durum, kendisinin tabiplik mesleğini icra etmesinden men edilmesi konusunu idarî olarak gündeme getirmiştir.[434] Dahiliye Nezareti, Doktor Johnson vakasını münferit bir olay olarak görmeyerek, tıbbî hizmeti araç olarak kullanarak gizlice

[431] BOA, Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı [A.MKT.MHM], No. 605, Gömlek No. 18 (H-30-09-1313).

[432] "*... hükûmet-i mahalliyeye karşı vukû' bulan muâmelât ve teşebbüsâtı câlib-i nazar-ı dikkat bulunduğundan bahisle, merkûmun oradan def' ve ihracı lüzûmuna dâir*," BOA, A.MKT.MHM, No. 605, Gömlek No. 18.

[433] "*… Kalîl-ül idrâk ahâlî-i urbân ve aşâyir, sâye-i inâyet-vâye-i Cenâb-ı Padişâhî'den merkûm doktora mürâcaat mecburiyetinden vâreste kalmak ve mehâzır-ı mebsûta izâle edilmekle beraber ahâlînin inkisâr-ı râğbet ve celb-i nefretinin, diplomasının gayr-ı musaddak olması münâsebesiyle icrâ-yı san'attan dahi mahrûm bırakılmak üzere vilâyetçe müfettişlikten ifâde olunduğu vechile nîzâm ve emsâline tevfîkan Mâl Sandığı'ndan verilmek sûretiyle şehrî 1.100 kuruş maaşla Kerek'e müsellem ve müsta'id bir tabîbin sür'at-i ta'yîn ve îzâmı husûsuna*." BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT], No. 703, Gömlek No. 7 (H-07-02-1321).

[434] "*…diplomasının gayr-ı musaddak olması münâsebesiyle icrâ-yı san'attan dahi mahrûm bırakılmak üzere vilâyetçe müfettişlikten ifâde olunduğu veçhile,"* BOA, DH.MKT, No. 703, Gömlek No. 7.

propaganda faaliyetlerinde bulunacak diğer kişilerin de mevcudiyetini öngörmüştür. Bu durum, Osmanlı idaresini kurumsal bir prensip kararı almaya sevk etmiş, hekimlik ve misyonerliğin bir şahısta birleşmesinin caiz olamayacağına hükmedilmiştir. Bu genel prensip kararı doğrultusunda, bu tür kişilerin imparatorluk dâhilinde mesleklerini icra etmelerine izin verilmemesi ve zararlı yönlendirmeler içeren risalelerin yasaklanması amacıyla vilayetlere genel tebligat yapılması kararlaştırılmıştır. [435]

Sonuç olarak, Kerek'teki Doktor Johnson vakası, Tıbbî Misyon'un dinî propaganda ve idarî zorlukları birleştiren bir veçhesini ortaya koymaktadır. Osmanlı yönetiminin, Batılı devletlerin siyasî baskısı ve himayesi nedeniyle misyonerlik faaliyetlerini tamamen durdurmak yerine, bu faaliyetleri idarî ve hukukî düzenlemeler yoluyla denetim altına almaya çalıştığı görülmektedir.

D. Dinî Kurumların Yönetimi

1. Dinî Yapıların İnşası ve Onarımı

Osmanlı'da dinî mimarî hafızayı inşa eden en belirgin yapılar olan cami ve mescitler, yalnızca İslâmî gelenekten beslenen ibadet mekânları değil aynı zamanda sosyal ve kültürel dokunun kurucu unsurlarıdır. Bu bağlamda cami inşası sadece bir mimarî faaliyet olmanın yanı sıra Osmanlı'nın taşrada hâkimiyetini güçlendiren çok katmanlı bir toplumsal pratik olarak değerlendirilmelidir. Özellikle şehirlerin fiziksel ve sembolik haritasında bu yapılar, siyasal ve kültürel aidiyetin yeniden üretildiği merkezî konumlar olarak öne çıkar.[436]

Gündelik yaşamda kullanım değeri yüksek yapıların işlevlerini sağlıklı şekilde sürdürebilmesi için gösterilen ehemmiyet çoğu zaman bu mekânların toplumsal fayda

---

[435] "*…tabâbet ve misyonerlik esasen başka başka şeyler olub bu iki san'atın şahs-ı vâhîdde ictimâ'ı câiz olamayacağına nazaran böyle tabîb sıfatıyla telkînât-ı mezhebiyede bulunacak eşhâsın memâlik-i şâhânede icrâ-yı san'at etmelerine müsaade olunmaması ve Protestanlık mezhebinin intişârı yolunda telkînât-ı muzırrayı hâvî neşr edilmiş olan risâlenin idhâl ve furûhtunun men' edilmesi için*," BOA, BEO, No. 1388, Gömlek No. 104051.

[436] Vedia Derda Taşar, "Şehir ve Kutsal: Osmanlı'da Dini Mimarinin Dönüşümü," *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 18/2 (2021), 209–237.

üretmesiyle ilişkilidir. [437] Bu durum dinî nitelikli yapılar söz konusu olduğunda daha da belirginleşmektedir. Zira yapıların mimarî varlıklarının ötesinde manevî anlamlar taşıdığı kabul edilmektedir. Dinî yapıların inşası gibi onarımı ve korunmasına gösterilen özen inanç temelli toplumsal bir sorumluluk anlayışına dayanmaktadır. Cami ve mescid inşa ettirmenin önemi "*Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve ahiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder. İşte onların doğru yolda olmaları umulur*."[438] ayetinde en güzel şekilde dile getirilmiştir.

Osmanlılarda bir yapının tamir işlemlerinin başlayabilmesi öncelikle söz konusu eserin onarıma muhtaç olduğunun Divân-ı Hümâyûn'a bildirilmesine bağlıdır. Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre bu bildirimler kadılar, idarî görevliler, vakıf yöneticileri, şahıslar ve doğrudan halk tarafından yapılabilmektedir. Şahıslar tamir taleplerini doğrudan merkezi idareye iletebildikleri gibi yerel kadılara da başvurmuşlardır. Divân-ı Hümâyûn ise resmî görevliler dışından gelen bu tür talepleri bulundukları bölgenin kadısına havale ederek onarımı veya yeniden inşası istenen yapı hakkında ayrıntılı bilgi istemektedir. Kadılar mütevelliler ve ilgili diğer görevliler yapıların neden tamire veya yenilenmeye ihtiyaç duyduğunu ayrıntılı biçimde gerekçelendirerek merkezî makamlara bildirdiği görülmektedir. Ayrıntılı açıklamalar tamir taleplerinin Divân-ı Hümâyûn tarafından olumlu değerlendirilerek sürecin başlatılmasında etkili olmuştur.[439]

Bu anlayıştan hareketle çalışmamızda, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Ürdün'ün Kerek, Salt ve Vâdi-i Mûsâ gibi taşra yerleşimlerinde cami ve benzeri dinî yapıların inşası ile onarımına ilişkin arşiv belgelerine yer verilmiştir.

30 Cemâziye'l-âhir 1316/15 Kasım 1898 tarihli belgede Kerek kasabasında yer alan ve rivayete göre Hz. Ömer (r.a) (ö. 23/644) tarafından inşa ettirildiği kabul edilen bir camiye dair idarî süreç kayıt altına alınmıştır. Zamanla harap olup asli işlevini yitirdiği bildirilen bu yapının, ilk etapta yalnız kıble cephesinin tâmiriyle namaz kılmaya elverişli bir

[437] Emre Madran, "Osmanlı Devleti'nde 'Eski Eser' ve 'Onarım' Üzerine Gözlemler", *Belleten* 49/195 (Aralık 1985), 503-546.
[438] *Kur'ân-ı Kerîm*, Tevbe 9/18.
[439] Abdulkadir Dündar, "Osmanlılarda Tamir Süreci, Çeşitleri ve Bazı Selçuklu Yapılarındaki Uygulamalar," *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri* 1 (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 2001), 269–280.

duruma getirilmesi önerilmiştir. Her ne kadar yapı tamamen yıkılmış olmasa da ibadet hizmetine elverişli fiziksel koşulları taşımadığı gerekçesiyle yalnız kıble yönünün tâmiriyle yetinilerek kısmen yeniden kullanılabilir hâle getirilmesi amaçlanmıştır.[440] 1318/1900 yılına gelindiğinde caminin yalnızca kısmi bir tamir ile kullanıma açılması yönündeki önceki yaklaşım terk edildiği görülmektedir. Bu tarihten itibaren cami ve ona bağlı müştemilatın kapsamlı bir şekilde tamiri ve yeniden inşası sürecine geçilmiştir. Bu doğrultuda hazırlanan keşif raporu temel alınarak toplam maliyetin 262.112 kuruş olacağı tespit edilmiştir. Belirlenen masrafın bir bölümü halktan toplanacak yardımlarla karşılanmak üzere planlanmış geriye kalan kısmın ise devlet hazinesinden temin edilmesi öngörülmüştür.[441]

Arşiv belgelerine göre, 1319/1901 yılında Kerek Sancağı'na bağlı Vâdi-i Mûsâ'da bir cami bulunduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar caminin adı ve fizikî konumuna dair doğrudan bir bilgi yer almasa da yapının harap durumda olması sebebiyle bölgedeki ibadet hayatının sekteye uğradığı ifade edilmektedir. Keserya, Hânzire ve Şevbek karyelerinde ise cami ve mescide dair herhangi bir yapıya rastlanılmamıştır. Söz konusu eksiklik, yerel halkın dinî yaşantısını doğrudan etkilemiş, özellikle beş vakit namazın cemaatle icrasında aksamaların yaşandığı arşiv belgelerinde açıkça belirtilmiştir. Bu koşullar doğrultusunda merkezî idare nezdinde mevcut caminin onarımı ve adı geçen üç karyeye yeni camiler inşa edilmesi de gündeme gelmiştir. Aynı zamanda her bir köye,

---

440 *"Kerek kasabasında, Hazret-i Ömerü'l-Fârûk Efendimiz'in inşâ-kerdesi olup mürûr-u zamanla harâb ve münderis hâle gelen câmi'-i şerîfin, şimdilik edâ-yı salât olunacak bir hâle ircâsı zımnında, yalnız kıble cânibinin ta'mîriyle iktifâ olunmak üzre sarfiyâtına mezûniyet i'fâsı husûsu, Sûriye Vilâyeti Meclis-i İdâresi'nden, Dahiliyye Nezâreti Celîlesi'ne bil-vürûd…"* BOA, A.MKT.MHM, No. 1225, Gömlek No. 91869 (H-30-06-1316).

441 *" Kerek kasabasında Hazreti Ömerü'l-Fârûk Efendimiz'in inşâ buyurdukları olup mürûr-ı zaman ile harab olan câmi'-i Şerîf'in ber-mûcebi keşf, 262.112 guruşla ihyâsı kabil olacağı ve bundan 100.000 kuruşun iâneten tedariki taht-ı temîni alındığı işârî mahallîden anlaşılmasına binâen, küsûru bulunan 162.000 küsur kuruşdan 100.000 kuruşunun bi-kudret cevâmi' ve mesâid-i şerîfenin ta'mîr ve inşâsı için Hazîne-i Celîle-i Mâliyye'nin 316 senesi bütçesine dâhil mebâliğden ve bakiyesinin sened-i atîyeye idhâl edilecek mukâbilattan tesviyesi husûsuna 2 Rebîü'l-Evvel sene 317 tarihli tezkire-i devletleri üzerine Şûrâ-yı Devlet kararıyla bil-istizân irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî şeref müte'allik buyurularak, nezâret-i müşârün-ileyhâya ma'lûmât i'tâ ve keşf defteriyle resimler Sûriye vilâyet-i celîlesine li-ecl-i irsâl, Dâhiliye Nezâreti celîlesine isrâ kılınmış olmakla Hazîne-i Celîlece dahi i'câbının sür'atle icrâsına himmet evlâd-ı hümâyûn Nezâreti celîlesinin tezkiresi üzerine Şûrâ-yı Devlet kararıyla bil-istizân irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî müte'allık buyurulmuş ve mezkûr Câmi-i Şerîf'in bir an evvel ta'mîr ve inşâsı ma'nen ve maslahatcen derece-i vücûdda olduğundan ol vecihle…"* BOA, A.MKT.MHM, No. 1629, Gömlek No. 122112 (H-19-11-1318).

imamlık görevini üstlenecek ve çocuklara eğitim verecek şekilde görevlendirilecek birer imam tayin edilmesi planlanmıştır.[442]

1324/1906 yılında Salt kazasında muhacir yerleşim alanlarından biri olan Naor köyünde inşa edilmesi planlanan camiye dair 1320/1902 senesi bütçesinden ayrılan 15.000 kuruşluk ödeneğin kullanılamamış olması merkezin taşra kaynak tahsisine ilişkin öncelikleri ve uygulamadaki gecikmeleri göstermesi bakımından dikkat çekicidir. 1322 senesinde Suriye vilayetinden gelen telgrafla söz konusu meblağın güncel bütçeye aktarılması teklif edilmiştir. Nihayetinde 5.000 kuruşun terk edilerek 10.000 kuruşun tahsisi yönünde karar alınmıştır.[443]

14 Şaban 1329/10 Ağustos 1911 tarihli belgede Salt'ta inşa edilen cami-i şerifin yapımında kullanılacak kiremitlerin Hayfa'dan temin edilerek Hicaz Demiryolu ile Amman'a kadar ücretsiz taşındığı belirtilmektedir.[444] Bu sürecin teknik olarak mümkün olmasını ise Hicaz Demiryolu'nun Hayfa-Amman hattının 1905 yılında tamamlanmış olması sağlamıştır.

1327/1909 Kerek civarındaki Mûte bölgesinde yer alan ve Hz. Cafer-i Tayyar (r.a) ile bazı sahâbîlerin kabirlerini barındırdığına inanılan türbenin fizikî tahribatı yalnızca yerel

---

442 *" Kerek Sancağı ahâlîsinin ekserîsi haymenîşîn olup mevcut olan dört karyeden Vâdi-i Mûsâ kariyesinde Rasim bin Abdullah bin Ömer Hazretleri'nin bir Câmi-i Şerîfi var ise de harâb, ve diğer üç kariyede câmi' ve mescid mefkût olduğundan, icrâ-yı mevâiz zımnında haymenîşîn ahâlî nezdinde bulundukları müddetçe evkât-ı hamsede kendüleri ezân, kırâ'at ve cemâ'atle salât ederek, müfârakalarında ezân ve cemaatten mahrûm kaldıklarına ahâlî-i merkûme izhâr-ı teessüf eylemekte olduklarından; Vâdi-i Mûsâ'daki mezkûr Câmi-i Şerîf tamîr olunup, Keserya, Hânzire ve Şevbek kariyelerinde de müceddeden birer Câm'-i Şerîf inşâ ettirilerek, ma'îşetleri taraf-ı ahâlîden te'mîn olunmak ve imâmetle beraber ta'lîm-i etfâl eylemek üzere karye-i mezkûrede birer imâm ta'yîni…"* BOA, A.MKT.MHM, No. 1677, Gömlek No. 125743 (H-01-03-1319).

443 *"Salt kazâsında Na'ûd muhâcir kariyesinde bir câmi'-i şerîf inşâsı için 320 senesi muhâcirîn havâlenâmesinden tefrîk edilen on beş bin guruşun tahsîl olunamamasından dolayı câmi'-i şerîf-i mezbûr inşâ edilememiş olduğu beyânıyla meblâğ-ı mezbûrun sene-i hâliyye emvâline tahvîli Suriye vilâyetinden telgrafla iş'âr kılındığından ve meblâğ-ı mezbûr esâsen nisâbından fazla olub bunun beş bin guruşunun terkîyle sene-i hâliyye emvâline tahvîli tertîbi muvâfık-ı maslahat bulunduğundan bahs ile iktizâ-yı hâlin ifâsı Muhâcirîn Komisyon Ahalisi birinci azalığından alınan 26 Haziran sene 322 târihli tezkerede izhâr olunmuş olmasıyla zikr olunan on beş bin guruşun ol bâbdaki havâlenâmesinden bi't-tahsîs Muhâcirîn İdâresi'nin 320 senesi tahsîsâtına zam ve beş bin guruşun idâre-i müşârünileyhânın 322 senesi tahsîsâtına mahsûben alınmış…"* BOA, *Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı, [A.}MKT.MHM.],* No. 529, Gömlek No. 55 (H-23-06-1324).

444 *"…Salt'ta inşâ edilmiş olan Câmi'-i Şerîf için Hayfa'da mubâyâ' olunan 10 ton sıkletinde kiremidin 'Ammân'a kadar şimendiferle bilâ-ücret nakli …"* BOA, BEO, No. 3926, Gömlek No. 294413 (H-14-08-1329).

halkta değil, Vâdi-i Mûsâ'yı ziyaret edenler nezdinde de teessüf ve rahatsızlığa sebebiyet verdiği anlaşılmaktadır. Bu durumun İslâmî haysiyeti zedelediği yönünde bir algı doğurduğu ifade edilmiştir. Bu doğrultuda türbenin ivedilikle onarılması ve gerekli fiziki tedbirlerin alınması talep edilmiştir. [445]

2. Dinî Kadro Atamaları

Ürdün coğrafyasında dinî kadrolara yönelik gerçekleştirilen idarî atamaların bölgenin sosyo-kültürel dokusu göz önünde bulundurularak planlandığı anlaşılmaktadır. 1315/1897 tarihinde Kerek Sancağı'na yapılan müftü atamaları yalnızca idarî bir gereklilik olarak değil aynı zamanda dinî ve kültürel ihtiyaçlara cevap vermek üzere gerekçelendirilmiştir. Sadaret Mektubî Kalemi tarafından Maliye Nezâreti'ne gönderilen belgeye göre Kerek Sancağı'na bağlı Salt, Tafile ve Maan kazalarına beşer yüz kuruş maaşla birer müftü atanması ve merkezde görevli müftünün maaşının da aynı düzeye yükseltilmesi teklif edilmektedir. Bu atama ve maaş düzenlemeleri için gereken toplam 1.750 kuruşun mahallî gelir kaynaklarından karşılanmak üzere tahsis edilmesi gerektiği belirtilmektedir.[446]

Bu teklifin arkasında yalnızca idarî gerekçelerle sınırlı olmayan, dinî ve toplumsal saiklerin de bulunduğu takip eden kayıt ve yazışmalardan açıkça anlaşılmaktadır. Söz konusu metinde sancağın ahalisi için öteden beri bedevî bir yaşam tarzının hâkim olduğu, ilahî emir ve nehiylerden habersiz kalındığı evlenme ve diğer toplumsal işlemlerde şer'î hükümlerin gözetilmediği ve bazı gayrimeşru uygulamaların alışkanlık hâline geldiğine dair bilgilere yer verilmektedir. Bu nedenle hem fetva hizmetini yerine getirmek hem de köyleri ve aşiretleri dolaşarak İslâm ahkâmını ve dinî vazifeleri öğretmek amacıyla Salt,

---

[445] "*…civârında Mûte mevkiinde defn-i hakkı i'tâ olunmuş, -- olan İbnü'l-'Ammü'n-Nebî Hazret-i Câ'fer-i Tayyâr -radıyallâhu anh- ile sahâbe-i kirâmdan üç zâtın merkadât-ı 'aliyyelerini ihtivâ eden türbe-i şerîfenin, haysiyet-i İslâmiyyeyi ihlâl edecek derecede müşrifi harâb olduğu ve bu hâlin sekene-i mahalliyeyi dilhûn ettiği gibi Vâdi-i Mûsâ zâhirînînden dahi teessüf-hân eyleyenler bulunduğundan bahs ile, türbe-i mezkûrenin serî'an ta'mîr ve termîm-i esbâbının istikmâli lüzumu…"* BOA, A.MKT.MHM, No. 354, Gömlek No. 265608 (H-15-04-1327).

[446] *"Kerek Sancağı dâhilinde vâki' Salt, Tafile ve Maan kazâlarına, beşer yüz kuruş ma'âşla birer müftü ta'yini ve merkez livâ müftüsüne mahsus maaşın beş yüz kuruşa iblâğı için îcab eden bin yedi yüz elli kuruşun, varidât-ı mahallîye mukābilinde tahsîsi lüzûmu, leffen savb-ı devletlerine gönderilen …".* BOA, Osmanlı Arşivi. Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 1004, Gömlek No. 75288 (H-11-04-1315); BOA, Osmanlı Arşivi. Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 1007, Gömlek No. 76235 (H-07-05-1315).

Tafile ve Maan kazalarına aylık beşer yüz kuruş maaşla birer müftü tayin edilmesi Kerek Sancağı müftüsünün de benzer bir işle yükümlendirilerek maaşının aynı seviyeye çıkarılması önerilmektedir. Dikkat çeken bir diğer husus bu müftülerin daimî bir görev yerinde değil gezici olarak hizmet vermekle yükümlü kılınmış olmalarıdır. Böylece dinî rehberlik hizmetlerinin yalnızca merkezî alanlarda değil kırsal bölgelerde ve aşiret toplulukları nezdinde de etkin biçimde icra edilmesi amaçlanmaktadır.[447] Bir yıl sonra aynı doğrultuda Kerek Sancağı müftülüğüne tayin edilen Mehmed Şemseddin Efendi'nin mevcut ödeneğinin geçimini karşılamadığı ve kazanın dinî bilgi bakımından yetersiz şehirli bir topluluktan oluştuğu gerekçesiyle 300 kuruş ek maaş tahsis edilmesi teklif edilmiş[448] ve bu teklif ilgili mercilerce onaylanmıştır.[449] Hatta vazifesinde başarılı olması hasebiyle müderrislik rütbesi verilmiştir.[450]

1317/1899 tarihinde "hâl-i bedevîyet ve cehâlet" içinde bulunduğu ifade edilen Kerek Sancağı'na bağlı dört kazada İslam akaidinin halka telkini amacıyla her bir kazaya aylık 500 kuruş maaşla üçer vaiz atanması teklifi kayda geçirilmiştir. Bu bilgiye göre dinî personel istihdamına dair uygulamaların çeşitlilik arz ettiği görülmektedir. Nitekim Şam'da kurulan bir komisyon aracılığıyla bir müfettiş ve 15–20 kadar seyyar muallimin seçilmesine dair bir karar alınmıştır. Bu uygulama dinî öğretimin yalnızca vaizlik üzerinden değil seyyar muallimler eliyle taşrada dolaşarak icra edilmeye çalışıldığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Ancak metnin devamında tayin edilen

---

447 *"Kerek Sancağı ahâlîsinin öteden beri hâl-i bedeviyette olup evâmir ve nevâhî-i ilâhiyyeden bîhaber olarak münâkahât ve vesâir muʿâmelâtda ahkâm-ı şerʿiyyeye tevfîkan harekette bulunmayıb baʿzı kavâʾid-i gayr-ı meşrûʿaya iʿtiyâd eylemiş olduklarından; hem vazîfe-i iftâ'yı i'fâ ve hem de kurâ ve ʿaşâ'iri dolaşarak erkân ve şeʿâʾir-i İslâmiyye'yi ta'yîn ve taʿlîm eylemek üzre Salt, Tafile ve Maʿân kazâlarına şehrî beşer yüz kuruş maaşla birer müftü tayini ve merkez livâ müftüsünün dahi 'aynı vazîfe ile mükellef kılınması için maaşının beş yüz kuruşa iblâğı lüzûmu iş'âr olunup, bunlara tahsîs ve zammı icâb eden şehrî bin yedi yüz elli kuruşa …"* BOA, BEO, No. 1007, Gömlek No. 76235 (H-07-05-1315).

448 "*Kerek Sancağı ahâlîsinin, mesâil-i şer'iyyeye vukûfsuz bir takım urbân halktan ibaret olduğu ve merkez livâya müftü ta'yin olunan 'ulemâdan Mehmed Şemseddin Efendi'nin muhassasât-ı ilmiyyesinin temîn-i ma'îşetine kâfi gelmediği bahisle, mûmâ-ileyha üç yüz guruş ma'âş tahsîsi hakkında..."* BOA, Osmanlı Arşivi. Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 1139, Gömlek No. 85363 (H-19-01-1316); BOA, Osmanlı Arşivi. Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 1213, Gömlek No. 90961 (H-05-06-1316). Başka bir belgede bölge halkı için "cehâlette pûyân" ifadesi kullanılmıştır. BOA, Osmanlı Arşivi. Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 1220, Gömlek No. 91478 (H-19-01-1316); BOA, Osmanlı Arşivi. Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 1253, Gömlek No. 91478 (H-27-08-1316).

449 *"…vilayetçe, maaş-ı mezbûrun tahsisât-ı ʿâidesi dâhilinde evvel-be-evvel karşılığı bulunarak tahsisi ve i'fâsı lâzım geleceği tezekkür olunmuş…"* BOA, BEO, No. 1220, Gömlek No. 91478 (H-21-06-1316).

450 *"…hâl-i bedevîyette bulunan livâ urbanına icrâ eylemekte oldukları mevâʿiz ve teblîgât-ı dîniyyenin tesîrât-ı hasene göstermekte olduğu görülmekte olduğundan bahisle, mumaileyhimin işbu hidemât-ı meşkûrelerine mükâfaten; Müftü Efendi'nin uhdesine müderrislik rütbesinin tevcihi…"* BOA, Osmanlı Arşivi. Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 1349, Gömlek No. 101155 (H-25-03-1317).

görevlilerin "memûriyetlerine hüsn-i ifâ edemeyerek" beklenen dinî faydayı sağlayamadıkları belirtilmekte ve liyakat ilkesinin altı dolaylı biçimde çizilmektedir. Ayrıca vaizlerin faaliyetlerini denetlemek üzere müfettiş olarak görevlendirilen Şamlı Reşid Efendi'nin de görevini layıkıyla yerine getiremediği açıkça belirtilmiştir.[451]

1318/1900 yılında Kerek Sancağı müftüsü Mehmed el-Kays Efendi'nin aylık 169 kuruş maaş aldığı ancak hem bütçenin açık vermemesi hem de ilmî konumunun karşılığı olan maaş seviyesine yaklaşması amacıyla 231 kuruşluk bir farkın ilavesi gerekli bulunmuştur.[452] Kerek Sancağı ve ona bağlı kazalardaki müftü ve diğer din görevlilerinin ortalama maaşlarının ise 350–400 kuruş civarında seyrettiği dikkate alındığında söz konusu artışın kurumsal dengeyi sağlama amacı taşıdığı anlaşılmaktadır.

Sadece din görevlileri değil bölgede bulunan şeyhlere de maaş tahsis edildiği ve bazı idarî ayrıcalıklar tanındığı görülmektedir. Nitekim Kerek Sancağı'nda bulunan şeyhler için senelik 195.900 kuruş maaş ödemesi yapılmakta ve kendilerine ayrıca giyim gibi aynî destekler de verilmektedir. Bütçede tasarruf sağlamak amacıyla bu aynî desteğin kaldırılması ihtimali gündeme gelmişse de uygulamanın toplumsal hoşnutsuzluklara ve halk nezdinde gönül kırıklıklarına yol açabileceği endişesi nedeniyle bu seçenek değerlendirmeye alınmamıştır. [453]

---

451 "*Hâl-i bedâvet ve cehâletde kalan Kerek Sancağı ahâlîsine 'akâid-i islâmiyeyi ta'lîm ve telkîn eylemek üzere livâ-yı mezkûrun muhtevî olduğu dört kazânın her birine şehrî beşer yüz kuruş ma'âş ile üçer va'izîn lüzûmuna dâ'ir sûriye vilâyetinden meb'ûs tahrîrâtın takdîmiyle meblâğ-ı mecbûr için tahsîsât-ı musaddaka dâ'iresi mukābelesinde tedârîk-i lüzûmu mâliyye nezâreti 'aliyyyesinden bildirildiği bi'l-muhâbere makâm-ı 'alî-i meşîhat-penâhîye cevâben izbâr olunduğundan bahisle istîzânı hâvî dâhiliyye nezâreti celîlesinin şûrâ-yı devlete havâle buyurulan 26 Ramazan sene 316 târîhli tezkeresi üzerine bu bâbda Suriye Valisi merhûm Hamdi Paşa tarafından mukaddemâ vukû' bulan 'arz ve iş'âra mebnî Şâm'da bir komisyon teşkîli ve mezkûr komisyon ma'ârifetiyle bir müfettiş ve 15 20 kadar seyyâr mu'allim intihâbı meclis-i 'alî-i vükelâca kararlaştırılarak keyfiyyet 29 Zilkade sene 312 târîhli tezkere-i sâmî-i cenâb-ı sadâret-penâhîlerile ma'ârif nezâreti celîlesine teblîğ buyurulduğu tahkīk kılındığından işbu tezkere-i sâmî üzerine mu'âmele cereyân ettiği nezâret-i müşârünileyhâdan istifsâr olunmakla bu kere vârid olan 25 Recep sene 317 târîhli tezkere-i cevâbiyye'den işbu tezkere-i sâmiyye üzerine icâb eden müfettiş ve mu'allimîn intihâb ve ta'yîni vilâyete iş'âr olunarak mahallince dahi icrâ kılınmış ise de memûriyyetlerine hüsn-i ifâ edemeyerek âteşden dahi matlûb ve muntazır olan fevâ'îdin hüsn-i iktitâf edilemeyeceği tahakkuk etmesine irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî'nin mübellîği mabeyn-i hümâyûnî cenâb-ı mülûkāne baş kitâbet-i celîlesinin 27 Zilkade sene 308 târîhli tezkeresinden va'iz efendîlere müfettiş tayîn olunan Şâm'lı mu'âsırâtı Reşîd Efendi'nin rukûb ve nüzûlü gayr-ı muktedir …*" BOA, Osmanlı Arşivi. Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 1465, Gömlek No. 109819 (H-01-12-1317).

452 *"Kerek müftüsü Mehmed el-Kays Efendi'nin tahsîsât-ı şehriyyesi olan 169 kuruşa muvâzene açığına ve tahsîsât-ı ilmiyyeye ilâveten 231 kuruş zammı lüzumu…"* BOA, Osmanlı Arşivi. Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 1560, Gömlek No. 116964 (H-13-06-1318).

453 *"...Kerek Sancağı meşâyihine mahsûs maaşâttan müterâkim istihkâklarının ref'ine tediyesi için Şeyhü'l-Meşâyih cânibinden vilâyete musırrâne mürâcaat vukû' bulmakta olup livâ-yı mezkûr*

Yaklaşık 150 tarikat şeyhine nüfuz ve toplumsal haysiyet derecelerine göre farklı oranlarda aynî ve nakdî yardımlar tahsis edilmiştir.[454] Bu tür desteklerin temel amacı aşiret ileri gelenlerinin gönlünü kazanmak ve merkezî otoriteye bağlılıklarını pekiştirmektir.[455] Bu uygulama tarikat şeyhlerinin yalnızca dinî liderler değil aynı zamanda idarî işlevler üstlenen ve devletin taşra toplumlarıyla kurduğu ilişkilerde aracı rolü oynayan yapılar olarak konumlandıklarını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

1320/1902 tarihli belgeye göre Bayezîd Camii dersiamlarından Kayserili İbrâhim Ethem Efendi padişahın doğrudan iradesiyle 1315/1899 yılında Kerek havalisine va'z u nasîhat göreviyle gönderilmiştir. Ancak bu atamaya ilişkin olarak herhangi bir maaş veya harcırah tahsisinin yapıldığına dair resmî bir kaydın bulunmaması ilgili belgede dile getirilen hususlar arasında yer almaktadır.[456]

mutasarrıf vekili dahi maaşât-ı mezkûrenin şu aralık kat'î mahzûrdan sâlim olamayacağını bildirmekde...", "...meşâyih-i merkûme muvazzaf maaşı olup yekûn senevî 195.900 bu kadar kuruştan ibâret bulunan akçenin…" "Bir sene elbise verilmemek sûretiyle 250.000 kadar kuruşun tasarrufu ihtimâli tahattur olunuyor isede…" BOA, Osmanlı Arşivi. Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 1932, Gömlek No. 144862 (H-07-07-1320).

[454] "*…Cenâb-ı mülûkâne, Kerek meşâyihinden 150 nefere, nüfûs ve haysiyetlerine göre derecâtı mütefâvitesine maaşât tahsis olunup, meşâyih-i merkûmenin erbâb-ı nüfûzdan olmaları münâsebetiyle bu sayede hükümet-i mahalliyeye hizmet ve mu'âvenetleri görülmekte olarak, …*" BOA, Osmanlı Arşivi. Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 1961, Gömlek No. 147016 (H-09-09-1320).

[455] *"…meşâyih-i urbânın def'-i ihtiyâcı ve tatyîb-i kulûbu için vaktiyle tahsis olunmuş…"* BOA, BEO, No. 1961, Gömlek No. 147016.

[456] *"…Va'z ü nasîhat me'mûriyetiyle 315 senesi teşrîn-i evvelinde bi'l-irâde-i seniyye-i Hazret-i Pâdişâhîye Kerek havâlîsine i'zâm olunduğundan bahs ile, me'mûriyyet-i mezkûreden dolayı üç aylık müterâkim maaşının tesviyesine dâir istid'âyı hâvî, Bayezîd Câmii dersi'âmlarından Kayserili İbrâhim Ethem Efendi Hazretleri'nden verilen arzuhâl leffen tisyâr kılındı…"* BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT], No. 501, Gömlek No. 52 (H-03-02-1320).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE ÜRDÜN'DE POSTA-TELGRAF TEŞKİLATI VE HİCAZ DEMİRYOLU

I. POSTA VE TELGRAF TEŞKİLATI

Ürdün'ün bağlı bulunduğu idarî üst yapı olan Suriye Vilayeti, Osmanlı Devleti'nde telgrafla tanışan ilk bölgelerden biri olmakla birlikte, bu teknolojinin bölgeye intikali Anadolu'daki yayılma sürecinden kısmen farklı bir seyir izleyerek gerçekleşmiştir. Kırım Savaşı sonrasında Üsküdar–Bağdat ana hattı üzerinden Anadolu şehirleri telgrafla tanışırken, Suriye'de ilk hat, Cebel-i Lübnan'da Marunî–Dürzî çatışmaları sebebiyle bölgeye memur olarak gönderilen Hariciye Nazırı Mehmed Fuad Paşa'nın talebi üzerine Beyrut ile Şam arasında çekilmiştir. Fuad Paşa'nın 5 Kasım 1860 tarihli yazısıyla gündeme gelen bu hat, mevcut tel ve malzemenin İstanbul'dan sevki ve direklerin yerel imkânlarla teminiyle 1861 yılı itibarıyla Beyrut ve Şam arasında resmî telgraf haberleşmesi başlamıştır. Ardından, Suriye'nin Osmanlı merkezî haberleşme ağına tam olarak eklemlenmesi amacıyla Beyrut–Trablusşam–Lazkiye–Halep hattı tesis edilmiştir. Halep'te bu hat, Diyarbakır üzerinden gelen Üsküdar–Bağdat telgraf hattıyla birleştirilerek 1863 başlarında Şam, Beyrut ve Halep'in İstanbul'la doğrudan telgraf bağlantısı sağlanmıştır. Bu gelişmelerle birlikte telgraf, Suriye'ye hem bölgesel krizlerin yönetimi için idarî bir ihtiyaç olarak, diğer yandan imparatorluğun Akdeniz ve Hint havzasına uzanan geniş haberleşme stratejisinin bir unsuru olarak dâhil olmuştur.[457] Başlangıçta bir komisyon tarafından yürütülen telgraf idaresi, kısa süre içinde Telgraf Müdürlüğü şeklinde örgütlenmiş ve 21 Eylül 1871'de Posta Nezâreti ile birleşinceye kadar müdürlük statüsünde faaliyetlerini sürdürmüştür. 1871 yılında gerçekleştirilen bu birleşmeyle birlikte yeni idarî yapı, Dâhiliye Nezâreti'ne bağlı olmak üzere Posta ve Telgraf Nezâreti adı altında teşkilatlandırılmıştır.[458]

[457] Uğur Akbulut, "Suriye'ye İlk Telgraf Hatlarının Çekilmesi", *History Studies* (Ortadoğu Özel Sayısı 2010), 1–10.

[458] Murat Hanilçe, "Osmanlı Taşrasına Telgraf Hattı Çekilmesinde Yaşanan Zorluklar: Niksar–Erbaa–Tokat Telgraf Hattı Örneği", *Journal of History Studies* 9/4 (Kasım 2017), 66.

Telgraf hattı kısa süre içerisinde imparatorluğun başlıca idarî ve askerî merkezlerini birbirine bağlayan bir iletişim ağına dönüşmüştür. Telgraf teknolojisini geniş bir coğrafyaya hızla yayarak merkezî otoritenin görünürlüğünü artırma amacıyla etkin biçimde kullanan ilk devletlerden biri Osmanlı Devleti olmuştur. Bu yönüyle telgraf, 19. yüzyıl Osmanlı merkezileşme politikalarının en önemli teknik araçlarından biri hâline gelerek devletin taşra üzerindeki denetimini güçlendiren vazgeçilmez bir unsur olarak işlev görmüştür. [459]

A. Telgraf Hatlarının Teşekkülü ve Güzergâhlar

1. Aclûn-Salt–Kerek–Maan–Akabe Hattının Planlanması ve İnşâsı

Ürdün bölgesine telgraf ve posta hizmetlerinin kesin olarak ne zaman ulaştığını tespit etmek güç olmasına rağmen, mevcut arşiv belgeleri bu hizmetlerin 1870'li yılların başlarından itibaren işlerlik kazandığını ve kademeli bir yapılanma süreci içerisinde tesis edildiğini ortaya koymaktadır. Bu sürecin izleri, en erken Salt merkezli Belkâ bölgesinde ve Aclûn'da takip edilebilmektedir. 1298/1881 tarihli belgede, Aclûn ve Kerek gibi merkezlerde telgrafhanelerin inşasıyla birlikte, bu merkezlerde istihdam edilecek memur, çavuş ve muharrerat kadrolarının yer verildiği görülmektedir.[460] Bu yapılanma, bir yıl sonra Aclûn kazasına yönelik telgraf hatlarının uzatılmasıyla daha da genişletilmiş, özellikle Salt'tan Belkâ merkezine uzaması öngörülen hattın maliyet kalemleri ayrıntılı biçimde hesaplanarak bütçeye dâhil edilmiştir.[461] 1299 /1882 tarihli salnâme kayıtları da bu hizmetlerin söz konusu tarihte faal olduğunu destekler niteliktedir. Belka Sancağı'nda posta ve telgraf hizmetleri için 2.520 kuruşluk bir gider kalemi ayrıldığı, bunun 432.000 kuruş tutarındaki toplam sancak bütçesinin bir parçasını teşkil ettiği belirtilmektedir. Aynı salnâmede Telgraf ve Posta Müdürü olarak Nail Efendi'nin, Muhabere Memuru olarak ise Mihail Efendi'nin görev yaptığı kaydedilmiştir.[462] Dolayısıyla, telgraf hattının bölgeye intikali ve işletilmesi, bu tarihten daha erken bir döneme uzandığı sonucuna varmak mümkündür.

---

[459] İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi* (Ankara: Cedit Neşriyat, 2008), 497; Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700–1922* (Cambridge: Cambridge University Press, 2. Basım, 2005), 63.
[460] BOA, *İrade Şûrâ-yı Devlet [İ.ŞD]*, No. 54, Gömlek No. 3072 (H-21-07-1298).
[461] BOA, *İrade Şûrâ-yı Devlet [İ.ŞD]*, No. 58, Gömlek No. 3304 (H-20-06-1299).
[462] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M. 1882, 276.

1311/ 1894 yılında Maan Sancağı'nın merkezi konumundaki Kerek ile Salt kasabası arasında tesis edilmesi planlanan telgraf hattının, iki merkez arasındaki mesafenin uzunluğu sebebiyle haberleşmede yaşanan aksamalar üzerine gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Özellikle ağnam ve aşar gibi vergilerin tahsilâtına başlanmasıyla birlikte, taşrada idarî muhaberatın hızlandırılması ve işlemlerin düzenli biçimde yürütülmesi amacıyla telgraf hattının Salt'tan Kerek'e kadar uzatılması sağlanmıştır.[463] Aynı zamanda bu hat güzergâhı, hem Suriye vilayet merkeziyle Hicaz güzergâhı arasında güvenli bir bağlantı tesis etmesi hem de ilerleyen aşamada Maan, Akabe ve Yenbu' üzerinden Cidde'ye uzanabilecek ana hattın ilk ve zorunlu halkasını oluşturması sebebiyle öncelikli olarak seçilmiştir.[464]

Bu çerçevede, Ürdün bölgesinde posta ve telgraf teşkilatının yıllar içerisindeki yayılımını veriler üzerinden izlemek mümkündür. Aşağıdaki tablolar, 1315/1897 ve 1318/1900 tarihli Suriye Vilayeti salnâmelerinde yer alan kayıtlar esas alınarak hazırlanmış olup, bölgedeki haberleşme altyapısının kısa sürede geçirdiği değişimi karşılaştırmalı olarak göstermektedir.

Tablo 37: Ürdün Bölgesindeki Posta ve Telgraf Merkezleri (H.1315 / M.1897)[465]

Sancak	**Kaza**	**Postahane**	**Telgrafhane**
Havran Sancağı	Aclûn	1	1
Kerek Sancağı	Kerek	1	0
	Maan	0	0
	Tafile	0	0
	Salt	1	1
Ürdün Bölgesi Toplamı		3	2
Suriye Vilayeti Genel Toplamı		20	18

[463] "*…Maan Sancağı'na merkez ittihâz olunan Kerek ile Salt kasabası arasında mesafe yirmi dört sa'atten ibaret bulunduğundan, muhaberatın temini ve hüsn-i cereyânı için Salt'tan Kerek'e kadar telgraf hattı temdîdi lüzumunu,,, mezkûr sancak dâhilinde ağnâm ve a'şâr gibi tekâlifin istîfâsına mübâşeret olunduğundan bahisle, muhaberatın tesrî'iyle mu'âmelâtın mihver-i matlûbda lâyık olduğu vechile cereyânı için..."* BOA, Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 402, Gömlek No. 30113 (H-09-11-1311); BOA, Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 419, Gömlek No. 31419 (H-09-12-1311).

[464] "*Maan mutasarrıflığının teşkîli üzerine, sâye-i padişâhîde Kerek kasabasından Akabe'ye kadar telgraf hattının kemâl-i suhûletle temdîdi ve oradan Alûce ve Yenbu' tarîkleriyle Cidde'ye kadar imrârı kâbil olacağı derkâr idüğünden…*" BOA, BEO, No. 885, Gömlek No. 66355.

[465] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1315 / M. 1897.

Aclûn ve Salt, hem postahane hem de telgrafhaneye sahip iki kazadır. Kerek, Maan ve Tafile kazalarında ise telgrafhane bulunmamaktadır. Tablodaki veriler aynı zamanda Ürdün'ün Suriye Vilayetinin haberleşme ağı içerisindeki payının oldukça sınırlı olduğunu göstermektedir. Vilayet genelindeki toplam 20 postahanenin yalnızca 3'ü (%15), 18 telgrafhanenin ise yalnızca 2'si (%11) Ürdün bölgesindedir.

Tablo 38: Ürdün Bölgesindeki Posta ve Telgraf Merkezleri (H. 1318/ M.1900)[466]

Sancak	Kaza	Postahane	Telgrafhane
Havran Sancağı	Aclûn	1	1
Kerek Sancağı	Kerek	1	0
	Maan	1	0
	Tafile	1	0
	Salt	1	1
Ürdün Bölgesi Toplamı		5	2
Suriye Vilayeti Genel Toplamı		25	18

1315/1897 tarihli salnâmeye göre Maan ve Tafile'de postahane açılmıştır. Tablodaki oranlara göre, Ürdün bölgesi Suriye vilayetindeki toplam 25 postahanenin %20'sine sahipken, telgrafhanelerin yalnızca %11'i bölgede yer almaktadır. 1315/1897 ve 1318/1900 salname verileri birlikte değerlendirildiğinde, Osmanlı Devleti'nin Ürdün bölgesindeki haberleşme altyapısının kısa süre içerisinde genişlediği görülmektedir. Üç yıl içinde postahane sayısı 3'ten 5'e yükselmiş, artış özellikle güney Ürdün hattında (Maan ve Tafile) gerçekleşmiştir.

Salnâmelerde yer almayan, ancak arşiv belgeleri aracılığıyla izlenebilen sonraki safhada, askerî ve stratejik ihtiyaçlar doğrultusunda yeni telgraf güzergâhları gündeme gelmiştir. Bu kapsamda 1322/1905 yılında padişah iradesiyle planlanan Maan–Akabe telgraf hattı, Hicaz ve Yemen'e yönelik askerî sevkiyatların Akabe güzergâhı üzerinden yürütülmesinin kararlaştırılmasıyla doğrudan bağlantılıdır. Merkezî makamlar ile taşra arasındaki yazışmaların gecikmeden yürütülebilmesi amacıyla Maan'dan Akabe'ye[467]

[466] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1318 / M. 1900.

[467] Osmanlı döneminde Akabe sıradan bir liman değil, askerî sevkiyatın büyük ölçüde yapıldığı bir merkez konumundadır. 1323 tarihli belgede, Akabe güzergâhı üzerinden yürütülen askerî sevkiyatın ölçeği ve bu süreçte yaşanan haberleşme sorunları açık biçimde ortaya konulmaktadır. O tarihte bir vapurun

uzanan bir telgraf hattının ivedilikle tesis edilmesi gerekli görülmüştür. Söz konusu hat, sivil haberleşmeden ziyade askerî sevkiyatın hızlandırılmasına hizmet eden bir iletişim aracı olarak tasarlanmıştır.[468] Planlanan telgraf hattı için gerekli makine ve teçhizatın bedeli olarak 9.912 frank tutarında bir harcama öngörülmüştür. Ayrıca bu malzemenin Maan'a nakli ve hat boyunca dağıtımı için 9.240 kuruşluk bir masrafın tek seferlik olarak karşılanması gerekli görülmüştür. Ek olarak, Akabe'de kurulacak telgraf merkezinde görevlendirilecek memur ve müstahdemlerin yıllık maaşları toplamı olan 30.600 kuruşun da sürekli olarak bütçeye eklenmesin talep edilmektedir. [469] Telgraf hattının inşası kadar muhafazası da büyük bir önem taşımaktaydı. Özellikle Maan'dan Medine'ye ve Akabe'ye uzanan çöl hattında güvenliğin sağlanması, develerle intikal eden iki piyade bölüğünün sorumluluğuna verilmiştir. Bu birlikler belirli aralıklarla hat boyunca devriye gezerek telgraf direklerini ve tesisatı kontrol etmiş, kendilerine tahsis edilen telgraf müfrezesindeki askerler ise tespit edilen arızaların tamiratını yerinde gerçekleştirmiştir.[470] Telgraf hatlarının yanı sıra haberleşmenin sürekliliğini sağlamak amacıyla 1324/1906 yılında Amman–Salt, Katrana–Kerek ve Der'â–Aclûn güzergâhlarında posta sürücülükleri kurulmuştur.[471] Bu safhada ele alınan Salt–Kerek–Maan hattı, başlangıçta bölgesel idarî ihtiyaçlara cevap vermek üzere tasarlanmış olmakla birlikte, 1890'lı yıllardan itibaren Hicaz'a uzanacak hatt-ı kebîrin ilk halkası hâline gelmiştir.

2. Hicaz'a Uzanacak "Hatt-ı Kebir" Projesi

Osmanlı Devleti, telgraf hattını yalnızca mahallî haberleşmeyi temin eden yardımcı bir tesis olarak değil, iki büyük kıta arasında cereyan eden uluslararası muhaberatın

kapasitesini dolduracak miktarda askerle Akabe'ye ulaştığı, bunu takiben 1.650 yeni neferin daha sevk edildiği anlaşılmaktadır. 4. Ordu'ya mensup birliklerin gecikmesi nedeniyle yaklaşık 270 asker ile 44 top çekme hayvanının sevki ve yönlendirilmesi hususunda belirsizlikler yaşanmış, Akabe'de doğrudan muhaberat sağlanamaması sebebiyle yazışmalar birkaç gün uzamıştır. Bu durum, Akabe'nin askerî sevkiyat açısından merkezî bir konuma sahip olduğunu ve Maan–Akabe telgraf hattının tesisini askerî bakımdan zorunlu hâle getiren temel etkenlerden birini oluşturduğunu göstermektedir. BOA, Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 2557, Gömlek No. 191743 (H-17-02-1323).

468 "*…Hicaz ve Yemen'e vuûu bulacak sevkiyât-ı askerîyenin Akabe tarîkiyle icrâsı muktezâ-yı irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenâhîden olarak, merkez ordu-yı hümâyun ile muâmelât ve muhâberâtın teshîl ve tesrî'i için Maan'dan Akabe'ye kadar bir telgraf hattının müsâra'aten temdîdi derece-i vücûbda bulunduğundan*." BOA, Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 2494, Gömlek No. 186986 (H-21-11-1322).

469 BOA, Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 2498, Gömlek No. 187344 (H-29-11-1322).

470 Auler Paşa, *Hicaz Demir Yolu İnşa Edilirken-1: Şam–Maan Hattı*, 73.

471 BOA, İrade Posta ve Telgraf [İ.PT], No. 21, Gömlek No. 36 (H-29-02-1324).

omurgasını teşkil eden bir hat olarak tanımlamaktadır.[472] Bu sebeple 1890'lı yılların başında Kudüs'ten başlayarak Maan ve Medine üzerinden Mekke'ye kadar uzanacak bir telgraf hattı inşasına yönelik girişimlerde bulunmuştur. Maan, Hicaz Demiryolu güzergâhında bulunması dolayısıyla Kudüs-Hicaz telgraf hattında kilit bir ara merkez konumundadır. Bu merkez, yalnızca hac yolları üzerindeki dinî ve sivil haberleşmeyi değil, aynı zamanda askerî sevkiyatın düzenlenmesi ve merkez-taşra ilişkilerinin kesintisiz biçimde sürdürülmesi için önem arz etmektedir.[473]

Hatt-ı Kebîr olarak tanımlanan ve kutsal topraklara uzanması planlanan telgraf hattının Ürdün bölgesindeki başlangıç noktası Salt kazasıdır. Salt'tan itibaren Kerek, Maan, Tebük ve Medâin-i Sâlih güzergâhı üzerinden Medine ve Mekke'ye ulaşacak şekilde tasarlanan hattın, tamamlanmasıyla birlikte ana merkezlerin yanı sıra 13 ara istasyonun da tesis edilmesi öngörülmüştür.[474] Hattın geçtiği bölgelerin büyük ölçüde meskûn alanlardan uzak, göçebe nüfusun hâkim olduğu ve coğrafi olarak erişimi güç sahalar olması, tamir ve müdahale faaliyetlerinin fiilen birkaç günü bulmasına yol açacağından haberleşmenin sürekliliği için ara merkezler belirlenmiştir.[475] Salt–Maan hattı üzerinden telgraf bağlantısının kurulmasının hemen ardından Hicaz Demiryolu'na ait telgraf tesisleri de inşa edilmiş ve 1900 yılında demiryolu hattının yapımına fiilen başlanmıştır.[476]1317/1900 yılında, Maan'dan Mekke-i Mükerreme'ye kadar olan güzergâhta hattın inşa ve kontrol işlemlerini yürütmek amacıyla 150 lira harcırah tahsisiyle Mirliva Sadık Paşa ve üç memur görevlendirilmiştir.[477] Ayrıca hattın inşası ve işletilmesine ilişkin olarak yapılan ayrıntılı maliyet hesapları, makine ve teçhizat temininden memur harcırahlarına, merkez personel maaşlarından direklerin yenilenmesine kadar uzanan kapsamlı bir bütçelendirme sürecine işaret etmektedir.[478]

---

[472] "*Mevzu' bir kasaba veya nahiye muhaberesinin temininden ibaret kalmayıp belki iki büyük kıtanın diğer bir ülkeye iltisakı muhaberatına muhtas müzdahim bulunmuş olacak olan böyle bir hatt-ı esâsî…*" BOA, Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 885, Gömlek No. 66355 (H-18-07-1314).

[473] BOA, BEO, No. 885, Gömlek No. 66355.

[474] BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH. MKT], No. 2430, Gömlek No. 118 (H-29-07-1318).

[475] "*…çavuşların nezâreti müşârünileyhânın iş'ârında gösterildiği üzere urban ile mâlî ve ekseriyetle âbâdândan hâlî mahallerde kat'-i mesâfe edebilmesi mutlaka birkaç güne mütevakkıf bulunacağından…" "…bu durum, işbu merkezler hakkındaki tertîbâtın te'mîn-i maksattaki kifâyetinin yeniden değerlendirilmesini gündeme getirmiştir*." BOA, BEO, 885/66355.

[476] Auler Paşa, *Hicaz Demir Yolu İnşa Edilirken-1: Şam–Maan Hattı*,44.

[477] BOA, *Bâbıâli Evrak Odası [BEO]*, No. 1472, Gömlek No. 110351 (H-17-12-1317).

[478] BOA, DH.MKT, No. 2430, Gömlek No. 118 (H-29-07-1318).

B. Hattın Kuruluş ve İşletme Maliyetleri

Suriye'den Hicaz'a uzanması planlanan Hatt-ı Kebîr telgraf projesine ilişkin malzeme ve keşif raporu, toplam dört kısım hâlinde tertip edilmiştir. Birinci kısımda, Salt'tan - Akabe'ye toplam 360 km uzunluğunda bir telgraf hattının uzatılması öngörülmüştür. İkinci kısımda, aralarında birer mutavassıt muayene merkezi tesis edilmesi şartıyla, Akabe'den -Yenbu'a toplam 775 km'lik bir hat uzatılması planlanmıştır. Üçüncü kısım, aralarında iki bab mutavassıt muayene merkezi yapılması şartıyla, Yenbu'dan Cidde'ye kadar 330 km'lik bir hat yer almaktadır. Dördüncü ve son kısımda ise, aralarında bir bab mutavassıt muayene merkezi kurulmak üzere, Yenbu'dan Medine-i Münevvere'ye kadar 230 km'lik bir hat çekilmesi planlanmıştır. Bu çalışma kapsamında, söz konusu geniş ölçekli hattın başlangıç bölümünü teşkil eden Ürdün sınırları dâhilindeki Salt'tan, Akabe ve Uyûniyye'ye bağlanan kısım ayrıntılı biçimde ele alınacak, diğer kısımlar ise genel çerçevesiyle değerlendirilecektir.

Aşağıdaki tablo, Suriye'den Hicaz'a uzanması planlanan Hatt-ı Kebîr telgraf projesinin keşif raporunda yer alan kısımlara göre güzergâh, mesafe ve muayene merkezleri bakımından tasnifini göstermektedir.[479]

Tablo 39: Suriye'den Hicaz'a Uzanacak Hatt-ı Kebîr Telgraf Projesinin Kısımlara Göre Tasnifi

Kısım	Güzergâh	Ara Merkez Durumu	Mesafe (km)	Toplam Hat Uzunluğu (km)
I. Kısım	Salt – Kerek – Maan – Akabe	Ara muayene merkezi öngörülmemiştir	Salt–Kerek: 125 Kerek–Maan: 120 Maan–Akabe: 115	**360**
II. Kısım	Akabe – Uyûniyye – Elvech – Yenbu'	Her hat kesimi arasında birer mutavassıt muayene merkezi	Akabe–Uyûniyye: 195 Uyûniyye–Elvech: 230 Elvech–Yenbu': 350	**775**
III. Kısım	Yenbu' – Cidde	Arasında iki bab mutavassıt muayene merkezi	Yenbu'–Cidde: 330	**330**
IV. Kısım	Yenbu' – Medine-i Münevvere	Arasında bir bab mutavassıt muayene merkezi	Yenbu'–Medine: 230	**230**
Genel Toplam				**1.695**

[479] BOA, BEO, 885/66355.

Belirtmek gerekir ki, Osmanlı Devleti telgraf hizmetlerinde kullanılan makine ve teçhizatı uzun bir süre dışarıdan ithal etmek durumunda kalmıştır. Bu bağımlılığın azaltılması amacıyla 1869 yılından itibaren yerli makine üretimine yönelinmiş ve zamanla bir Telgraf Fabrikası kurulmuştur. Telgraf haberleşmesinin ilk dönemlerinde Osmanlı telgraf sisteminde Fransızcanın kullanılması ise, ilk hatların hem teknik donanımının hem de bu hatlarda görev yapan personelin büyük ölçüde Fransa'dan temin edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır.[480]

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yer alan Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 885, Gömlek No. 66355 numaralı dosya, Suriye–Hicaz telgraf hattına ilişkin en kapsamlı ve bütüncül bilgileri ihtiva etmesi bakımından müstesna bir yere sahiptir. Dosyada, hattın güzergâhını gösteren haritalar ile birlikte ayrıntılı keşif pusulaları, malzeme listeleri, inşa masrafları ve görevli personelin maaşlarına kadar uzanan veriler yer almaktadır. Bu yönüyle telgraf hattının planlanma ve inşa sürecini dönemin teknik, idarî ve mali koşulları çerçevesinde ayrıntılı biçimde yansıtmaktadır.

Bu dosya kapsamında aşağıda yer alan takribi keşif pusulası, Suriye'den Hicaz'a doğru Ürdün'den geçen Salt–Kerek–Maan–Akabe güzergâhında uzatılması planlanan yaklaşık 360 kilometrelik telgraf hattına ilişkin malzeme temini, nakliye ve inşa giderlerini toplu biçimde göstermektedir.

40 nolu Tabloya göre, maliyet kalemleri üç ana başlıkta ele alınmaktadır. İlk olarak, Avrupa'dan sipariş edilerek Yafa iskelesine teslim edilmesi planlanan ma'mulât-ı ecnebiyye, hattın fizikî altyapısına yönelik temel unsurları (demir tel, direkler, izolatörler vb.) kapsamaktadır. Burada özellikle Siemens menşeli direk ve izolatörlerin sayıca yüksek oluşu, hattın inşasında dayanıklılığı öne çıkan bir teknik tercihin benimsendiğini göstermektedir. Ancak bu durum, metnin sunduğu veriler çerçevesinde, yalnızca teknik gerekliliklere dayalı bir tercih olarak okunmalıdır. İkinci grup, Nezâret fabrikalarında imal veya tedarik edilen telgraf teçhizatıdır. Mors makineleri, translatörler ve Laklanşe takımları gibi kalemler, hattın işletmeye açıldıktan sonraki haberleşme sistemini temin etmeye yöneliktir. Osmanlı idaresi, telgraf hatlarının işletilmesinde belirli ölçüde yerli

[480] Hanilçe, "Osmanlı Taşrasına Telgraf Hattı Çekilmesinde Yaşanan Zorluklar", 67.

üretim ve merkezî bölgeden malzeme temin etmeye çalışmıştır. Üçüncü ve en yüksek tutarlı bölüm ise nakliye, inşa ve mahallî dağıtım giderlerine ayrılmıştır. Yafa'dan Salt'a kadar yüzlerce tonluk malzemenin taşınması, direklerin dikimi, telgrafhane binalarının inşası ve merkezlerin tefrişi gibi kalemler, hattın büyük maliyete sahip olduğunu göstermektedir. Nakliye ve yerel tevzi giderlerinin toplam bütçe içindeki payı, hattın geçeceği coğrafyanın fizikî koşullarının maliyetler üzerinde belirleyici olduğunu düşündürmektedir.

Tablo 40: Salt–Kerek–Maan–Akabe Güzergâhında Telgraf Hattı İçin Öngörülen Malzeme ve İnşa Giderleri[481]

Suriye'den Hicaz'a temdîd edilecek hatt-ı telgrafiye muktezi eşya vesairenin takribi keşif pusulasıdır				
Birinci Kısım				
Salt'tan yüz yirmi beş kilometre mesafede Kerek'e ve Kerek'ten yüz yirmi kilometrede Maan'a ve Maan'dan yüz on beş kilometrede Akabe'ye ki ceman üç yüz altmış kilometrelik bir hat temdîdi (Avrupa'dan sipariş edilecek eşya müteahhidi tarafından Yafa iskelesine teslim kılınacaktır)				
Ma'mulât-ı Ecnebiyyeden				
Cinsi	**Miktarı**	**Birim Fiyat**	**Frank**	**Santim**
Beş milimetrelik demir tel	57.600 kg	kilogramı 0,27 franktan	15.552	20
Lehim	180 kg	kilogramı 3 franktan	540	
Band kağıdı	60 kg	1 franktan	60	
Nişadır tuzu (Amonyak tuzu, amonyum klorür.)	60 kg	1 franktan	60	
Siemens demir direği	4.536 adet	beheri 35 franktan	18.760	
Siemens tandur direği	504 adet	beheri 60 franktan	30.240	
Siemens izolatör	4.536 adet	beheri 3 franktan	13.608	
Siemens tandur izolatörü	504 adet	beheri 5 franktan	2.520	
Hamız (Asit)	18 şişe	şişesi 7 franktan	126	
Demir direğe mahsus çavuş takımı	2 adet	beheri 375 franktan	750	
Memâlik-i hârreye mahsus lastikli tel	150 metre	metresi 1 franktan	150	
Nezâret Fabrikasında İmal ve Tedarik Olunagelen Eşya				
Mükemmel Mors makineleri	6 adet	beheri 380 franktan	2.280	

[481] BOA, BEO, 885/66355.

Translatör (elektrik akımının düzenlenmesi ve iletiminin sağlanmasına yarayan teknik aygıt)	2 adet	beheri 300 franktan	600	
Laklanşe takımı(Batarya)	210 adet	beheri 3 franktan	630	
Âdi çavuş takımı	14 adet	beheri 65 franktan	910	
Ücret-i temîniye			11	
			226.797	
			Kuruş	Para
Yafa'dan Salt'a kadar beş yüz on üç tonilatoluk eşyanın nakliyesi			169.290	
Eşyanın mahalli inşâîde tevziʿiyesine			277.020	
Beher direk için on beşer kuruştan hattın inşasına			75.600	
Üç bab telgrafhane inşasına			30.000	
Merâkizin masârıf-ı tefrişiyesine			3.000	
			554.910	
Senevî merâkizin masârıf-ı müteferrikasıyla evrâk-ı matbûasına			3.600	
			558.510	
11 Teşrinievvel sene 311				

Aşağıda yer verilen keşif ve malzeme cetveli, Suriye'den Hicaz'a uzanması planlanan Hatt-ı Kebîr telgraf projesinin ikinci kısmı kapsamında, Akabe'den başlayarak Uyûniyye, Elvech ve Yenbu‘ istikametinde uzatılası öngörülen yaklaşık 775 km'lik hat kesimine ilişkindir. Hattın en uzun kısmıdır. Akabe'nin Ürdün sınırları dâhilinde yer alması, söz konusu kesimi proje bütünlüğü içinde Ürdün'le doğrudan irtibatlı hâle getirmektedir. Cetvelde, hattın inşasında kullanılacak Avrupa menşeli malzeme ile Nezâret fabrikalarında imal edilen teçhizat ayrı kalemler hâlinde gösterilerek nakliye, inşa ve merkez tefrişine ilişkin giderler toplu olarak hesaplanmıştır.

Tablo 41: Akabe–Uyûniyye–Elvech–Yenbu‘ Güzergâhında Telgraf Hattı İçin Öngörülen Malzeme ve İnşa Giderleri[482]

Posta ve Telgraf Nezâreti Mühendis Kalemi aded				
İkinci Kısım				
Aralarında birer mutavassıt muayene merkezi küşâdıyla Akabe'den yüz doksan beş kilometre mesafede kâin Uyuniye'ye ve Uyuniye'den iki yüz otuz kilometrede Elvech'e ve Elvech'den üç yüz elli kilometrede Yenbu'a kadar ki ceman yedi yüz yetmiş beş kilometrelik bir hat temdîdi				
Avrupa'dan celp olunacak eşya müteahhidi tarafından Elvec iskelesine teslim kılınacaktır				
Cinsi	**Miktarı**	**Birim Fiyat**	**Frank**	**Santim**
Beş milimetrelik demir tel	124000 kg	kilogramı 0,27 franktan	33.480	
Lehim	337 kg	kilogramı 3 franktan	1.011	
Band kağıdı	140 kg	1 franktan	140	
Nişadır tuzu	150 kg	1 franktan	150	
Siemens demir direği	9765 adet	beheri 35 franktan	341.775	
Siemens tandur direği	1085 adet	beheri 60 franktan	65.100	
Siemens izolatör	9765 adet	beheri 3 franktan	29.295	
Siemens tandur izolatörü	1085 adet	beheri 5 franktan	5.425	
Hamız	40 şişe	şişesi 7 franktan	280	
Demir direğe mahsus çavuş takımı	4 adet	beheri 375 franktan	1.500	
Memâlik-i hârreye mahsus lastikli tel	350 metre	metresi 1 franktan	350	
Nezâret Fabrikasında İmal ve Tedarik Olunagelen				
Mükemmel Mors makineleri	14 adet	beheri 380 franktan	5.320	
Translatör	2 adet	beheri 300 franktan	600	
Laklanşe takımı	500 adet	beheri 3 franktan	1.500	
Âdi çavuş takımı	31 adet	beheri 65 franktan	2.015	
Ücret-i temîniye			23	
			487.964	
			Kuruş	Para
594 tonilato eşyanın Elvech ile Akabe arasında 489 tonalito eşyanın Elvech ile Yenbu arasındaki ceman 1083 tonilato eşyanın tevziʿiyesine			635.400	
Beher direk için on beşer kuruştan hattın inşasına			162.750	
Yedi bab telgrafhane inşasına			70.000	

[482] BOA, BEO, 885/66355.

Merâkizin masârıf-ı tefrişiyesine	7.000	
	875.150	
Senevî merâkizin masârıf-ı müteferrikasıyla evrâk-ı matbûasına	8.400	
	883.550	
11 Teşrinievvel sene 311		

Telgraf hattının üçüncü kısmını oluşturan ve Yenbu‘dan Cidde’ye kadar uzatılması planlanan yaklaşık 330 km’lik güzergâha ilişkin keşif ve maliyet kalemleri, aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 42: Yenbu‘–Cidde Güzergâhında Telgraf Hattı İçin Öngörülen Malzeme ve İnşa Giderleri[483]

Posta ve Telgraf Nezâreti Mühendis Kalemi aded				
Üçüncü Kısım				
Arasında iki bab mutavassıt muayene merâkiz-i küşâd edilmek şartıyla Yenbu'dan üç yüz otuz kilometre mesafede kain Cidde'ye kadar bir hat temdîdi				
Avrupa'dan celp olunacak eşya müteahhidi tarafından Cidde iskelesine teslim kılınacaktır				
Cinsi	**Miktarı**	**Birim Fiyat**	**Frank**	**Santim**
Beş milimetrelik demir tel	52800 kg	kilogramı 0,27 franktan	14.256	
Lehim	165 kg	kilogramı 3 franktan	495	
Band kağıdı	40 kg	1 franktan	40	
Nişadır tuzu	60 kg	1 franktan	60	
Siemens demir direği	4158 adet	beheri 35 franktan	145.530	
Siemens tandur direği	462 adet	beheri 60 franktan	27.720	
Siemens izolatör	4158 adet	beheri 3 franktan	12.474	
Siemens tandur izolatörü	462 adet	beheri 5 franktan	2.310	
Hamız	16 şişe	şişesi 7 franktan	112	
Demir direğe mahsus çavuş takımı	1 adet	beheri 375 franktan	375	
Memâlik-i hârreye mahsus lastikli tel	100 metre	metresi 1 franktan	100	
			203.472	
Nezâret Fabrikasında İmal ve Tedarik Olunagelen				

[483] BOA, BEO, 885/66355.

Mükemmel Mors makineleri	6 adet	beheri 380 franktan	2.280	
Translatör	1 adet	beheri 300 franktan	300	
Laklanşe takımı	210 adet	beheri 3 franktan	630	
Âdi çavuş takımı	11 adet	beheri 65 franktan	715	
Ücret-i temîniye			10	
			207.407	
			Kuruş	Para
Eşyanın mahalli inşaide tevziʿiyesine			237.600	
Beher direk için on beşer kuruştan hattın inşasına			69.300	
İki bab telgrafhane inşasına			20.000	
Merâkizin masârıf-ı tefrişiyesine			2.000	
			328.900	
Senevî merâkizin masârıf-ı müteferrikasıyla evrâk-ı matbûasına			2.400	
			331.300	
11 Teşrinievvel sene 311				

Telgraf hattının dördüncü ve son kısmı ise aralarında bir bâb-ı mutavassıt muayene merkezi kurulmak üzere Yenbu‘dan Medine-i Münevvere’ye kadar temdîdi öngörülen yaklaşık 230 km’lik telgraf hattına ait keşif ve inşa masraflarına aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.

Tablo 43: Yenbu‘–Medine-i Münevvere Güzergâhında Telgraf Hattı İçin Öngörülen Malzeme ve İnşa Giderleri[484]

Posta ve Telgraf Nezâreti Mühendis Kalemi aded				
Dördüncü Kısım				
Arasında bir bab mutavassıt muayene merâkiz-i küşâd edilmek üzere Yenbu'dan iki yüz otuz kilometre mesafede kain Medine-i Münevvere'ye kadar bir hat temdîdi				
Avrupa'dan celp olunacak eşya müteahhidi tarafından Yenbu iskelesine teslim kılınacaktır				
Cinsi	**Miktarı**	**Birim Fiyat**	**Frank**	**Santim**
Beş milimetrelik demir tel	32000 kg	kilogramı 0,27 franktan	8.640	
Lehim	100 kg	kilogramı 3 franktan	300	
Band kağıdı	40 kg	1 franktan	40	
Nişadır tuzu	40 kg	1 franktan	40	
Siemens demir direği	2520 adet	beheri 35 franktan	88.200	

[484] BOA, BEO, 885/66355.

Siemens tandur direği	280 adet	beheri 60 franktan	16.800	
Siemens izolatör	2520 adet	beheri 3 franktan	7.560	
Siemens tandur izolatörü	280 adet	beheri 5 franktan	1.400	
Hamız	10 şişe	şişesi 7 franktan	70	
Memâlik-i hârreye mahsus lastikli tel	100 metre	metresi 1 franktan	100	
			12.315 0	
Nezâret Fabrikasında İmal ve Tedarik Olunagelen				
Mükemmel Mors makineleri	4 adet	beheri 380 franktan	1.520	
Laklanşe takımı	100 adet	beheri 3 franktan	300	
Âdi çavuş takımı	8 adet	beheri 65 franktan	520	
Ücret-i temîniye			5	
			125.49 5	
			Kuruş	Para
Eşyanın mahalli inşaide tevzi'iyesine			85.200	
Beher direk için on beşer kuruştan hattın inşasına			42.000	
İki bab telgrafhane inşasına			20.000	
Merâkizin masârıf-ı tefrişiyesine			2.000	
			149.20 0	
Senevî merâkizin masârıf-ı müteferrikasıyla evrâk-ı matbûasına			2.400	
			151.60 0	
11 Teşrinievvel sene 311				

Aşağıda yer verilen hülasa cetveli, Salt'tan Cidde'ye ve Yenbu'dan Medine-i Münevvere'ye kadar uzatılması planlanan telgraf hatlarına ilişkin olarak, satın alınacak eşya bedelleri ile hat ve merkezlerin inşasına dair masrafları toplu biçimde göstermektedir. Cetvelde, malzeme bedelleri frank cinsinden verilmiş, bu tutarların kuruşa tahvili ile birlikte inşa masrafları ve genel toplamlar ayrıca hesaplanmıştır. Bu bağlamda hatların toplam mali yükünün 6.732.505 kuruş olduğu görülmektedir.

Tablo 44: Suriye–Hicaz Telgraf Hattına Ait Keşif ve İnşâ Giderleri Hülâsa Cetveli

Hülâsa Cetveli				
	Mübâyaa Olunacak Eşya Bahâsı		**Hat ve Merâkiz İnşâsı Masârifi**	**Yekûn-ı Umûmî**
		Frankın Kuruşa Tahvili	**Kuruş**	**Kuruş**
Salt'tan Cidde'ye kadar temdîd olunacak hat için	922.168	4.011.430	1.773.360	5.784.790
Yenbu'dan Medine-i Münevvere'ye kadar temdîd olunacak hat için	125.495	545.903	151.600	697.503
Yüz kilometrelik bir hat için ihtiyat eşyasına	57.520	250.212		250.212
Yekûn	1,105.183	4.807.544	1.924.960	6.732.505

Tablo verileri incelendiğinde, Salt'tan Cidde'ye kadar uzatılması planlanan telgraf hattının gerek satın alınacak eşya bedeli gerekse hat ve merkezlerin inşasına ilişkin masraflar bakımından en yüksek maliyet kalemini oluşturduğu görülmektedir. Bu hatta yönelik toplam harcamanın 5.784.790 kuruş gibi yüksek bir seviyeye ulaşması, hattın uzunluğunun yanı sıra güzergâh üzerinde tesis edilmesi öngörülen merkezlerin sayısının fazlalığı ve coğrafi şartların inşaat ve işletme maliyetlerini artırıcı etkisiyle açıklanabilir. Buna karşılık, Yenbu'dan Medine-i Münevvere'ye kadar çekilmesi planlanan hattın toplam maliyetinin 697.503 kuruşta kalması, bu hattın daha dar bir alanı kapsaması ve nispeten sınırlı bir altyapı ihtiyacı doğurmasıyla ilişkilidir.

Tabloda ayrıca, yüz kilometrelik bir hat için ayrılan 250.212 kuruşluk ihtiyat eşyası ödeneği dikkat çekmektedir. Bu kalem, telgraf hatlarının işletme sürecinde ortaya çıkabilecek teknik arızalar ile güvenlik kaynaklı tahribatların giderilmesine yönelik bir tedbir olarak değerlendirilebilir. Genel olarak mali tablo, idarî ve askerî haberleşmenin sürekliliğini sağlamak, özellikle Hicaz güzergâhında kesintisiz iletişimi temin etmek için devletin ciddi bir mali yük üstlendiğini ortaya koymaktadır.

Posta ve Telgraf teşkilatının gerek yapım sürecindeki kuruluş maliyetlerine gerekse faaliyete geçtikten sonraki işletme giderlerine ilişkin olarak ayrıntılı raporlar tutulmuştur.

1311/1894 tarihli Posta ve Telgraf Nezâreti Mühendis Kalemi'ne ait personel maaş çizelgesine göre aylık toplam 48.900 kuruş (yıllık 586.800 kuruş) tutarındaki maaş kalemi, yalnızca merkez müdürlüklerini değil, muayene merkezleri ile saha hizmetlerini yürüten alt kademe personeli de kapsayacak biçimde planlanmıştır. Merkezlerde görev yapan müdür ve memurlar için maaşlar sabit tutulurken, merkezler arasındaki işlevsel farklılıklar kadro sayısı üzerinden düzenlenmiştir. Buna karşılık bütçenin önemli bir bölümü çavuşlar, muvassıl-ı muharrerat ve muayene merkezi müdürlerine ayrılmıştır.[485]

Tablo 45: Posta ve Telgraf Nezâreti Maaş Cetveli[486]

Posta ve Telgraf Nezâreti Mühendis Kalemi	
Ma'âşât	**Kuruş**
Akabe merkezine bin beş yüz guruş maaşla bir müdür ve biner guruş maaşla iki nefer memur maaşına	3.500
Uyuniye merkezine bin beş yüz guruş maaşla bir müdür ve bin guruş maaşla bir nefer memur maaşına	2.500
Elvech merkezine bin beş yüz guruş maaşla bir müdür ve biner guruş maaşla iki nefer memur maaşına	3.500
Yenbu merkezine bin beş yüz guruş maaşla bir müdür ve biner guruş maaşla üç nefer memur maaşına	4.500
Medine-i Münevvere merkezine bin beş yüz guruş maaşla bir müdür ve biner guruş maaşla bir nefer memur maaşına	2.500
Yedi bab mutavassıt muayene merakizi için bin ikişer yüz guruş maaşla yedi nefer müdür maaşına	8.400
İkişer yüz guruş maaşla on dört nefer muvassıl-ı muharrerat maaşına	2.800
Beşer yüz guruş maaşla dört nefer baş çavuş maaşına	2.000
Üçer yüz guruş maaşla altmış dört nefer çavuş maaşına	19.000
	48.900
Maaş-ı seneviye 586.800 kuruş	
Fi 11 Teşrinievvel sene 311	

Telgraf hattının inşa ve lojistik süreçlerinde mahallî eşraf ve aşiret önderlerinin fiilî katkılarının devlet nezdinde takdir edildiği görülmektedir. Hicaz Telgraf Hattı için gerekli malzemelerin taşınması ve nakdî yardımların toplanması sırasında sağladıkları katkılar

[485] BOA, BEO, 885/66355.
[486] BOA, BEO, 885/66355.

nedeniyle, Salt kasabasının ileri gelenlerinden Hacı Mustafa Efendi ile Hacı Said Efendi el-Mustafa kapıcıbaşılık rütbesiyle, Kerek aşiretinin önde gelenlerinden Patris Efendi ise dördüncü dereceyle ödüllendirilmiştir.[487] Aynı şekilde malzemelerin taşınması sürecinde gösterdiği özverili hizmetler nedeniyle Kerek Sancağı Tahrirat Müdür Yardımcısı Esad Efendi de rütbe terfîsine layık görülmüştür.[488] Öte yandan, telgraf hattının döşenmesi çalışmalarını denetlemek üzere Salt'a gönderilen Beyrut Telgraf Müfettişi Hamdi Bey'in, bu görevi kapsamında maaşına bir kat zam yapılmıştır.[489]

C. Güvenlik, Asayiş ve Aşiretlerle İlişkiler

1883–1908 yılları, Orta Doğu'da siyasî ve idarî çalkantıların belirgin biçimde arttığı bir döneme tekabül etmektedir. Aynı zaman diliminde salgın hastalıkların hac yollarını tehdit etmesi ve güvenlik sorunlarının derinleşmesi, merkezi otoritenin bölge üzerindeki denetimini zayıflatan unsurlar arasında yer almıştır. Bu şartlar altında Sultan II. Abdülhamid, Hicaz ve çevresinde daha doğrudan bir denetim kurmaya çalışmıştır. Merkezî hükümet, önce 1890'lı yıllarda Hicaz telgraf hattının inşasına girişmiş, ardından Osmanlı Suriye'si ve Filistin'i Hicaz'a bağlayacak kapsamlı bir demiryolu projesinin hayata geçirileceğini ilan etmiştir. [490]

Ancak Osmanlı Devleti'nin Ürdün bölgesinde tesis ettiği telgraf hatları, bölgenin sosyo-kültürel yapısı ve kabile temelli toplumsal düzeniyle yaşanan gerilimlerin doğrudan merkezinde yer almıştır. Özellikle Hicaz Demiryolu ile irtibatlı güzergâh üzerinde, bedevî aşiretlerinin saldırıları ve zaman zaman ortaya çıkan yerel isyanlar sonucunda telgraf hatları ile bu hatlara hizmet eden binalar tahrip edilmiş; bu durum, sahada görev yapan teknik ve idarî personelin can güvenliğini ciddi biçimde tehlikeye sokmuştur.

1318/1900 tarihinde Salt'tan Medine-i Münevvere'ye uzanan telgraf hattının inşasında fiilen görev almış olan Telgraf Müfettişi Hamdi Efendi tarafından kaleme alınan rapor,

---

[487] BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT], No. 2422, Gömlek No. 116. (H-07-07-1318).
[488] BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT], No. 761, Gömlek No. 62. (H-16-06-1321).
[489] BOA, İrade Posta ve Telgraf [İ.PT], No. 11, Gömlek No. 26. (H-11-04-1318).
[490] William Ochsenwald, "Ottoman Arabia and the Holy Hijaz, 1516–1918", *Journal of Global Initiatives: Policy, Pedagogy, Perspective* 10/1 (2016), 30.

sahadaki sorunların mahiyetine dair doğrudan ve birinci elden önemli veriler sunmaktadır. Söz konusu raporda, hattın teknik bakımdan usulüne uygun ve sağlam biçimde inşa edildiği, buna karşılık zaman içerisinde meydana gelen arızaların inşa sürecine veya tesis eksikliklerine değil, doğrudan doğruya yerel unsurların fiilî müdahalelerinden kaynaklandığı açıkça ifade edilmektedir.[491] Kerek ile Madaba arasındaki telgraf hattında meydana gelen arızalar ise hat güzergâhı boyunca dolaşan urban aşiretlerine ait develerden kaynaklıdır. Özellikle hattın geçtiği bölgelerde sürekli ikamet eden bedevi şeyhler ve çobanlarının yeterince denetlenmemesi, tel direkleri ve fincan aksamının sık sık zarar görmesine yol açmıştır. Bu nedenle, söz konusu unsurların ikaz edilmesi ve meydana gelen hasarların kendilerine tazmin ettirilmesi, bölgeye geçici olarak gelen urban gruplarının uzaklaştırılması da bir tedbir olarak gündeme getirilmiştir. Bu saldırılardan dolayı Kerek–Madaba arasındaki telgraf hattı boyunca gün aşırı on nefer süvari jandarmanın devriye gezdirilmesi kararlaştırıldığı görülmektedir.[492] 1324/1906 tarihinde Maan-Salt bölgesinde olaylar şiddetini artırarak devam etmiştir. Dört aylık süre için aşiretlerin saldırısı sonucunda 258 adet telgraf fincanı kırılmıştır. Özellikle Madaba istikametinde yoğunlaşan Benî Hamza aşiretine mensup develerin, doğal hareketleri sırasında tel direklerine sürtünmeleri, hat boyunca tahribata yol açmıştır. Bu tahribatın önlenmesi amacıyla, hat güzergâhındaki aşiretlerin uzaklaştırılması için mutasarrıflık tarafından Salt Kaymakamlığı ve nahiye müdürlüklerine tebligatlar gönderilmiş; ayrıca urban meşâyihine gerekli nasihatlerin yapıldığı ifade edilmiştir. Ancak alınan idarî tedbirlerin sonuç vermediği, güvenlik sorunlarının devam ettiği belgede açıkça vurgulanmaktadır. Nitekim Madaba'dan hat boyuna gönderilen Çavuş Abdülcelil Ağa urban tarafından öldürülmüştür. Bu olay sonrası telgraf çavuşları bölgede asayiş sağlanmadan görev yapamayacaklarını iletmişlerdir.[493]

---

491 *"Salt'tan Medine-i Münevvere'ye kadar temdîd olunan hatt-ı telgrafînin inşâsı fennî kaidelere tamamen muvâfık olup, vukû' bulan ârızâtın hiçbir vechile imâlât ve tesis noksanlığından neş'et etmeyip, bilakis ba'zı mahallî urban taifelerinin fiil ve taarruzâtından mütevellid olduğu muhakkakdır."* BOA, DH.MKT, No. 2422, Gömlek No. 116.

492 BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT], No. 857, Gömlek No. 67. (H-21-03-1322).

493 "*…Maan'dan Salt'a kadar olan tellerde bir intizamsızlık ve direklerde bir fenâlık görülmemiş ise de, dört mâh zarfında urbanın ta'arruzâtıyla iki yüz elli sekiz adet fincanın şikest edildiği ve şu günlerde Madaba cihetine 'aded-i nâmütenâhî nâzil olan Benî Hamza urbanı develerinin i'tiyâd-ı tabî'îleri sevkiyle direklere sürünmeleri küllî yevm hutûtun tahrîbine sebebiyet vermekte idüğü,ve bunların hat boyundan teb'îdi için mutasarrıflıktan Salt Kaymakamlığına ve nâhiye müdürlüğüne teblîgât-ı şedîde ve urban meşâyihine nesâyih-i lâzıme icrâ kılınmış ise de bir semere hâsıl olmadığı, ve geçende Madaba'dan hat boyuna çıkarılan çavuş Abdülcelil Ağa'nın intihâ-yı hudûdunda urban tarafından katl edildiği beyânıyla, bu gibi ahvâl-i cinâiyyeye ve hutûtun tahrîbâtına mütecâsir olanlar hakkında mu'âmele-i nizâmiyye icrâ edilmez ise, umum çavuşun hıyânetlerinden emin olamayarak hattı keşti-*

1910 yılında Kerek'te gerçekleştirilen nüfus sayımıyla birlikte, buna bağlı olarak vergi tahsilinin yapılması ve zorunlu askerlik uygulamalarının hayata geçirilmesi, bölgede ciddi bir toplumsal tepkiye yol açmış ve geniş çaplı bir isyanın patlak vermesine neden olmuştur. Uzun süre Kerek'in idarî ve askerî yapısında belirleyici bir konuma sahip olan, aynı zamanda bölgenin en nüfuzlu ailelerinden biri kabul edilen Mecâlîler, Katrâna çevresinde yaşayan bedevî aşiretlerle birlikte bu isyana öncülük etmiştir.[494] Bu olay, Osmanlı arşiv belgeleri ve çağdaş kaynaklarda "Kerek Hadisesi" adıyla anılmaktadır. İsyan sırasında, yerel aşiretler ve urban grupları hükümet konağı, resmî daireler, posta ve telgraf merkezlerini hedef almıştır. Bu saldırılar neticesinde devletin idarî ve haberleşme altyapısı ciddi biçimde zarar görmüş, resmî evrak tahrip edilmiştir. Telgraf hatlarının kesilmesi ve merkezlerin kullanılmaz hâle gelmesi, devletin bölgeyle irtibatını geçici olarak koparmıştır.[495]

Kerek İsyanı'nın en dikkat çekici yönlerinden biri, telgrafın doğrudan hedef alınmasıdır. Telgraf hatları ve binaları saldırıların odağında yer almıştır. Arşiv belgelerinde, Kerek ve Tufeyle'deki posta ve telgraf merkezlerinin tahrip edilmesi sonucu yaklaşık 20.000 kuruşluk tamir masrafı öngörüldüğü, ancak bu meblağın ilgili yıl bütçesinde karşılığının bulunmadığı ifade edilmektedir. Gerçekleşen toplumsal olayın malî bir krizi de beraberinde gerektiği görülmektedir.[496]

II. HİCAZ DEMİRYOLU PROJESİ

19. yüzyılın ikinci yarısında Hicaz bölgesine demiryolu inşa edilmesi fikri gündeme gelmiştir. İlk teklif, 1864 yılında Alman asıllı Amerikalı mühendis Zimpel tarafından Osmanlı Devleti'ne sunulmuştur. Zimpel, Kızıldeniz ile Şam arasında bir demiryolu hattı

---

güzâr ile îfâ-yı vazîfeye cesâret,," BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT], No. 1111, Gömlek No. 90. (H-07-07-1324).

494 Mustafa L. Bilge, "Kerek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/278–279.

495 "…*Kerek hadisesinde muhterik olan evrâk ve kuyûd-ı resmiyyenin yeniden tesîsi ve hükümet konağının ta'mîr ve tefrîşi ile levâzım-ı sâirenin tedâriki için, bilâhare âid olduğu devâir bütçelerinden mahsûbu icrâ olunmak üzere sarfiyât-ı muvakkate sûretiyle yüz bin kuruşun sarfı zımnında,"* BOA, Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 3956, Gömlek No. 296661. (H-09-11-1329).

496 BOA, BEO, *Bâbıâli Evrak Odası [BEO]*, No. 3925, Gömlek No. 294362. (H-13-08-1329).

inşa edilmesini önermiştir. Başlangıçta cevapsız bırakılan teklif, sonradan incelenmeye değer bulunarak uzmanlara havale edilmiştir. Ancak yapılan değerlendirmeler sonucunda, bölgedeki kabilelerin olası tepkileri ve denizyolu taşımacılığının demiryoluna kıyasla daha ekonomik olması gerekçeleriyle reddedilmiştir. Demiryolu projesiyle ilgili en kapsamlı teklif ise 1891 yılında dönemin Cidde Evkaf Müdürü Ahmed İzzet Efendi tarafından sunulmuştur. İzzet Efendi, Şam'dan başlayarak Medine'ye kadar uzanacak bir hattın bölgedeki dış saldırılara ve isyanlara karşı savunma sağlayacağını, aynı zamanda hac yolculuklarını kolaylaştıracağını ifade etmiştir. II. Abdülhamid, bu proje hakkında Derviş Paşa ve Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın da görüşlerini aldıktan sonra, 2 Mayıs 1900 tarihinde yayımladığı bir irade ile inşaatın başlamasını emretmiş ve çalışmalar 1 Eylül 1900'de resmî bir törenle başlamıştır.[497]

Yayımlanan irade-i seniyye ile Hicaz Demiryolu'nun inşasına resmen karar verilmesi, yalnız Osmanlı kamuoyunda değil, bütün İslam dünyasında güçlü bir yankı uyandırmıştır. Dönemin Osmanlı matbuatı, söz konusu kararı hilafet makamından sadır olmuş tarihî bir müjde olarak değerlendirmiştir. Hattın askerî ve siyasî öneminin yanı sıra özellikle dinî ve manevî boyutunu öne çıkaran yoğun bir yayın faaliyetine girişilmiştir. Sabah ve İkdam gibi gazeteler, Hicaz Demiryolu 'nu hac ibadetini kolaylaştıracak, kutsal beldelerle hilafet merkezini birbirine bağlayacak ve İslam âleminin birliğini pekiştirecek büyük bir eser olarak takdim etmiştir. İkdam Gazetesi projenin bânisi olan II. Abdülhamit'e bu büyük teşebbüsünden dolayı şu şekilde övgüler yağdırmaktadır:

" Şu Muazzam Müessir-i Ümran
Ruh-ı Peygamberiyi Şad Eyler
Yaşa Ey Padişâh-ı Âlîşân
Şevket ve Şânın Olsun Efzûnter."[498]

Projenin finansman modeli, yabancı sermayeye dayanmaksızın Müslümanların bağışlarına (iane) dayalı kurumsal bir sistem üzerine inşa edilmiştir. Arşiv belgelerine

[497] Gülsoy, "Hicaz Demiryolu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/441-445; Hicaz Demiryolu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1994).

[498] *İkdam, Sabah, Saadet, Sebilü'r-Reşad, Servet-i Fünûn, Şûra-yı Ümmet, Takvim-i Vekâyi, Tanin, Tercüman-ı Hakikat Adlı Gazete ve Dergilere Göre.* Ayrıntılı bilgi için bkz. Emrah Çetin, *Türk Basınında Hicaz Demiryolu (1900-1918)* (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2009), 24-26.

göre Sultan II. Abdülhamid'in bir maaşını projeye bağışlaması, tüm Müslüman tebaa için sembolik bir teşvik örneği olarak sunulmuştur. Bu süreçte bağışların toplanması ve idaresi için Harbiye Nezâreti bünyesinde "Hicaz Demiryolu İane Komisyonu" kurulmuş, bağış karşılığında iane biletleri bastırılarak sistem kurumsallaştırılmıştır.[499] Hicaz Demiryolu, yalnız Osmanlı Devleti'nin değil, tüm İslam ümmetinin ortak eseri olarak tanımlanarak Müslümanlar iane yoluyla projeye destek vermeye davet edilmiştir. Hindistan, Mısır, Şam, Beyrut ve diğer İslam beldelerinde iane komisyonları kurulmuş, geniş bir coğrafyada maddî ve manevî destek kampanyaları başlatılmıştır. Bu süreç, Hicaz Demiryolu'nun kısa sürede küresel ölçekte bir İslam dayanışması projesine dönüşmesini sağlamıştır. Batı kamuoyunda proje başlangıçta ihtiyatla ve hatta şüpheyle karşılanmış, Osmanlı Devleti'nin böyle kapsamlı bir altyapı hamlesini gerçekleştiremeyeceği yönünde değerlendirmeler yapılmıştır. Ancak inşaatın fiilen başlaması ve kısa sürede kaydedilen ilerlemeler, Avrupa basınının da projeye daha yakından ilgi göstermesine yol açmıştır.[500] Bu süreç, yalnızca teknik bir inşa faaliyetinin değil, aynı zamanda Osmanlı idaresinin zor şartlarda idarî ve askerî kapasitesinin de yeniden değerlendirilmesine zemin hazırlamıştır. Nitekim hattın inşasında görev alan Alman mühendislerden Karl Lorenz Auler,[501] Osmanlı Devleti'nin projeyi yürütme biçimine dair gözlemlerini şu ifadelerle aktarmaktadır:

> "*Hicaz demiryolunun yapım tarihi Osmanlı ırkının dikkat çekici doğaçlama istidadını ve böylece Avrupa'da hak ettiği değer verilmeyen hayatta kalma kabiliyetini açıkça gösteriyor. Daha Şark'ta çalıştığım dönemde zor görevlere nasıl yetersiz vasıtalarla başlandığı, fakat bütün beklentilerin aksine iyi niyet, uyum kabiliyeti ve her engeli kolayca aşan naif bir sebatla sonunda bu görevlerin halledildiği beni çok kere şaşırtmıştır. İtinalı hazırlıklar yapmaya alışmış olan Avrupalılara yapılması imkânsız görünen şeylere pervasız bir*

[499] BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y.MTV]*, No. 204, Gömlek No. 35. (H-07-03-1318). Cape Town'daki bir İslam mektebi talebelerinin yakınları tarafından gönderilen 4 İngiliz lirası 11 şilin 10 peni tutarındaki bağışın mandapost yoluyla merkeze ulaştığı, bu meblağın 551 kuruş olarak hesaplanarak karşılığında iane biletleri düzenlendiğine dair bkz. BOA, *Hariciye Nezâreti Tahrirât [HR.TH]*, No. 254, Gömlek No. 17. (H-29-12-1327).

[500] Çetin, *Türk Basınında Hicaz Demiryolu*, 24-26.

[501] Karl Lorenz Auler (1854–1930), Almanya'da doğmuştur. 1901–1908 yılları arasında Hicaz Demiryolu projesinden sorumlu Alman demiryolu mühendis kadrosu içinde yer alarak Osmanlı Devleti'nde askerî danışmanlık yapmıştır.

cesaretle ve Allah'ın inayetine sığınarak başlanmış ve göründüğünden çok daha kolaylıkla üstesinden gelinmiştir. Bizim için bundan alınacak bazı dersler vardır."[502]

Gertrude Bell, II. Abdülhamid döneminde Ürdün ve Arap coğrafyasına yaptığı seyahatler sırasında kaleme aldığı gözlemlerinde Osmanlı ordusunun disiplin ve dayanıklılığına dair dikkat çeken değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bell'e göre Osmanlı ordusunda görev yapan asker ister Kürt, ister Çerkez yahut Şamlı bir Arap olsun, aldığı ücretten çok daha büyük bir değere sahiptir. Ona göre diğer ordular açlık, hastalık veya zorluklar karşısında geri çekilebilir ya da isyan edebilirken, Osmanlı ordusu halifeye olan bağlılığı sayesinde ayakta kalmayı sürdürmekte ve savaşmaya devam etmektedir. Bell ayrıca bu ordunun, liderleri bulunduğu sürece silahını bırakmayarak ilerlemeyi sürdüren bir disipline sahip olduğunu vurgulamaktadır.[503]

Proje başladıktan sonra, Hicaz Demiryolu güzergâhı çevresindeki arazilerin Padişah'ın özel izni (irade-i seniyye) olmaksızın hattın iki tarafında 12 km'ye kadar olan mahalleri kapsayacak şekilde satışı ve ferağının yasaklanmasına dair hükümler yayımlanmıştır.[504] Özellikle Maan'dan Hicaz'a (Mekke–Medine istikameti) kadar olan bölge, "hıtta-i hicaziye" kapsamında değerlendirilmiş ve burada daha sıkı bir mülkiyet rejimi uygulanmıştır. Zira Hicaz'da ecnebilerin emlak edinmesi zaten kanunen yasak bulunduğundan, gayrimüslim Osmanlı tebaası ile yabancıların arazi tasarrufuna imkân tanınmaması hususunda gerekli tedbirlerin alınması özellikle vurgulanmıştır. Bu çerçevede demiryolu hattının iki tarafında on-on iki kilometrelik bir saha içinde bulunan mîrî arazinin de irade-i seniyye istihsal olunmadıkça hiçbir kimseye satılmaması ve ferağ işlemlerinin icra edilmemesi kararlaştırılmıştır.[505]

Hicaz Demiryolu güzergâhı ve civarındaki arazilerin tasarrufuna ilişkin getirilen sınırlamalar, merkezî idare tarafından yakından takip edilmekteydi. Salt kazasına bağlı Madaba nahiyesinde hattın civarında bulunan iki parça arazinin Rum Ortodoks

[502] Auler Paşa, *Hicaz Demir Yolu İnşa Edilirken–1: Şam–Maan Hattı*, 44.
[503] Bell, *The Desert and the Sown*, 140–141.
[504] BOA, Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 3181, Gömlek No. 238553. (H-06-10-1325).
[505] BOA, Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 3670, Gömlek No. 275196. (H-17-11-1327).

cemaatinden Ebu Cabir ailesine "hakk-ı karar" iddiasıyla tapuya bağlanması üzerine yapılan tahkikat, işlemin usule aykırı biçimde gerçekleştirildiğini ortaya koymuştur. Tapu talimatnamesinde öngörülen nizasız tasarruf şartı araştırılmadığı gibi, nahiye meclislerinin görüşü de alınmamıştır. Suriye Vilayeti, söz konusu muamelenin hatt-ı âlî güzergâhında gayrimüslim mülkiyetini engellemeye yönelik irade-i seniyyeye aykırı olduğunu belirterek sorumlular hakkında kanunî takibat talep etmiştir. Aynı yazışmalar, hattın muhacirîn-i İslâmiye iskânı amacıyla planlandığını ve özellikle Çerkez muhacirlerin bu sahaya yerleştirildiğini göstermektedir.[506]

Sultan II. Abdülhamid, Siyonizm ve Yahudi yerleşimi meselesini siyasî ve stratejik bir konu olarak değerlendirmiştir. Hicaz Demiryolu'nun inşası sürecinde Osmanlı vatandaşı gayrimüslimlerin ve Avrupalı şahısların yaptığı bağışların kabulünde tereddüt göstermezken, yurt dışındaki Siyonist cemiyetlerden gelen yardımları kabul etmemiştir.[507]

Bu yaklaşımın bir diğer tezahürü olarak, özellikle Hicaz hattı ve çevresinde Musevilerin iskânına imkân verilmemesi hususunda açık hükümler vermiştir. Gayrimüslim unsurlar arasında bilhassa Musevilerin bölgede yerleşmesini engellemek amacıyla gerekli idarî ve hukukî tedbirlerin alınmasını hükme bağlamıştır.[508]

A. Projenin Amacı

Hicaz Demiryolu'nun inşa sürecinde askerî, siyasî ve dinî amaçlar belirleyici olmuştur. Demiryolunun bölgeye askerî sevkiyatı kolaylaştıracağı ve bu yolla hem isyanlara hem de dış müdahalelere karşı etkin bir savunma sağlanacağı öngörülmüştür. Bu çerçevede Osmanlı askerî etkinliğinin artırılması, aynı zamanda bölgedeki siyasî otoritenin pekiştirilmesine hizmet etmiştir. Yemen ve Hicaz'a askerî mühimmat nakli demiryolu

---

506 BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT], No. 1174, Gömlek No. 26. (H-20-04-1325).

507 Gülsoy, "Bağışlarla Gerçekleşen Eser", 36.

508 "*…hıttâ-i Hicâziyeden ma'dûd olan bu yerlerde zâten ecanibin taht-ı tasarrufunda bulunan mahallerin Musevîlerin ve sâir teba'a-i gayr-i müslime ile teba'a-i ecnebiyyenin iskânına meydan vermeyecek tedâbir-i lâzımeye tevessül olunması muktezî görünmüş olduğundan…*" BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları [MV], No. 118, Gömlek No. 99. (H-28-03-1326).

aracılığıyla gerçekleştirildiğinde, Süveyş Kanalı'na duyulan stratejik bağımlılık da azalmıştır. Projenin dinî boyutu ise resmî söylemlerde ön planda yer almıştır. Hac yolculuğunun süresi demiryolunun işletmeye açılmasıyla birlikte önemli ölçüde kısalmıştır. Suriye'den Medine'ye ortalama kırk gün, Mekke'ye ise yaklaşık elli gün süren yolculuk, demiryolu sayesinde dört ila beş gün gibi çok daha kısa bir süreye inmiştir. Bu sayede hac güzergâhında bedevî saldırılarına maruz kalma riski azalmış, seyahat masrafları düşürülmüş ve dolayısıyla hacı sayısında artış gözlemlenmiştir. II. Abdülhamid'in bu proje aracılığıyla İslam dünyasındaki itibarı ve nüfuzu pekişmiş, Müslüman toplulukların ortak bir hedef etrafında dayanışma sergilemesi teşvik edilmiştir. Demiryolunun işletmeye açılması ile birlikte bölgedeki ticarî faaliyetlerin canlandığı, ekonomik hareketliliğin arttığı ve şehirleşme sürecinin hızlandığı anlaşılmaktadır. Böylece yalnızca askerî ve dinî değil, aynı zamanda sosyo-ekonomik bir dönüşüm amaçlanmış, demiryolu projesi bölgenin kalkınmasına zemin hazırlamıştır.[509]

B. Demiryolu İnşasını Şekillendiren Coğrafi ve Ekolojik Faktörler

Hicaz Demiryolu'nun Suriye–Ürdün hattında temel belirleyici unsur su kaynaklarının yetersiz olmasıdır. Bu nedenle tahıl üretimi Havran havzası ile İrbid, Aclûn, Salt ve Amman çevresiyle sınırlı kalmış, Madaba'nın güneyinde ise tarım düzensiz bir karakter göstermiştir. Nüfus dağılımı da bu ekolojik çerçeveyi takip etmiştir. Su yetersizliğine ek olarak aşiret baskınları ve iç çekişmeler de nüfus yoğunluğunu azaltan unsurlar arasında yer almıştır. Hattın geçtiği bölgelerde işgücü ve lojistik imkânların sınırlı kalmasına yol açmıştır.[510]

İnşa sürecine ilişkin olarak Suriye Valisi Hasan Tahsin Paşa tarafından kaleme alınan bir yazışma, hattın teknik organizasyonu ve finansmanına dair önemli veriler sunmaktadır. Söz konusu belgede, demiryolunun inşasında iki farklı yöntemin değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Buna göre hattın ya aynı anda farklı noktalardan başlanarak kısım kısım inşa edilmesi ya da Rusya'daki uygulamalara benzer şekilde başlangıç noktasından itibaren ilerlenerek tamamlanan kısımların ulaşıma açılması ve malzeme sevkiyatının bu

[509] Gülsoy, "Hicaz Demiryolu", *DİA*, 17/441-445.
[510] William Ochsenwald, *The Hijaz Railroad*, 15.

hat üzerinden sağlanması seçenekleri ele alınmıştır. Yapılan incelemeler sonucunda Müzeyrib'den Maan'a kadar olan kesimde çok merkezli inşaatın mümkün olduğu, ancak Maan'dan sonraki bölgelerde lojistik güçlükler sebebiyle kademeli inşa yönteminin zorunlu olduğu belirtilmiştir. Aynı belgede güzergâh seçiminin yalnızca coğrafi zorunluluklara göre değil, aynı zamanda ekonomik ve lojistik avantajlar dikkate alınarak belirlendiği görülmektedir. Hattın Havran ve Kerek sancaklarının yerleşim alanlarına yakın geçirilmesi, bu bölgelerin imarının ve ticarî gelişiminin desteklenmesi amacıyla tercih edilmiş; ayrıca güzergâh boyunca su, taş ve kireç gibi temel inşaat malzemelerinin kolaylıkla temin edilebilmesi maliyetlerin düşürülmesi bakımından önemli bir unsur olarak değerlendirilmiştir. [511]

Hac yolu üzerinde daha önce inşa edilmiş su depoları mevcut olmasına rağmen, demiryolunun ihtiyaç duyduğu su miktarı bu tesislerin kapasitesini aşmıştır. Yaklaşık 5.000 işçinin günlük ihtiyacının karşılanmasının yanı sıra, inşaatta kullanılan kireç karışımları ve buharlı lokomotiflerin işletilmesi için de yüksek miktarda su gerekmekteydi. Başlangıçta develerle taşınan su, daha sonra vagonlara yerleştirilen dökme demir depolar aracılığıyla sevk edilerek eski kuyular onarılmış ve yenileri açılmıştır. Buna rağmen özellikle Maan'ın güneyindeki uzun kesimlerde su kaynakları arasındaki mesafeler oldukça geniş kalmış ve hem inşaat ekipleri hem de işletme personeli trenle getirilen suya bağımlı olmuştur. İnşaat sürecinde su kaynaklarının yetersizliği ağır iklim koşulları ile birleşince çalışmaları ciddi ölçüde zorlaştırmıştır. Aşırı sıcak–soğuk farkları, bulaşıcı hastalıklar işçiler üzerinde yıpratıcı etkiler meydana getirmiştir. İskorbüt ve dizanteri vakalarını tifo izlemiştir. 1902–1903 yıllarında özellikle Der'â–Amman hattında görülen kolera salgını yüzlerce işçinin ölümüne yol açmıştır.

---

[511] " *Sâye-i umrân-vâye-i cenâb-ı hilâfetpenâhîde inşâsı irâde ve fermân buyurulan Hicaz Demiryolu inşaatının, aynı zamanda müteaddid noktalardan başlayarak kısım kısım icrâsı mı, yoksa Rusya'da olduğu gibi mebde-i hat ittihaz olunan noktadan başlayarak bir miktar muayyen hat itmam olundukça orası küşâd edilerek ilerisi için lüzumu olan eşya ve edevâtın yine bu hat vasıtasıyla sevk olunmak suretiyle inşası mı lâzım geleceğine dair tanzim olunacak lâyiha hakkında, 2 Mayıs sene 316 tarihli telgrafnâme-i âlîleriyle tebliğ buyurulan emr ü fermân-ı hümâyun cenâb-ı hilâfetpenâhî mantûk-ı münîfi vechile bu bâbda tetkikât-ı lâzıme bi'l-icrâ, mezkur hattın tesrî-i inşaatı için Müzeyrib'den Maân'a kadar olan aksamının aynı zamanda müteaddid noktalardan başlanılarak kısım kısım icrâsı mümkün olabileceği; fakat Ma'ân'dan ilerisi için Rusya'da câri olan usûle tevfîk muamele zarûrî olduğu… Müzeyrib'den Ma'ân'a kadar tayini lâzım gelen güzergâhın Havran ve Kerek sancaklarının mahal ve kurâ-yı ma'mûresine karîb olması, bu iki sancağın tezâyüd-i umrân ve tevsi'-i ticaretine başlıca hizmet edebileceğinden başka, bu güzergâhta lüzumu kadar su, taş ve kireç dahi suhuletle tedarik edilebileceğine nazaran masrafça dahi ehveniyet mucib olacağından,,,"* BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat [Y.MTV.], No. 202, Gömlek No. 118 (H-24-01-1318).

Salgınlar nedeniyle işgücünde ciddi kayıplar yaşanmış, bazı işçiler bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Sağlık koşullarındaki görece iyileşme ancak 1907'de askerî sağlık personelinin gönderilmesi ve hastanelerin açılmasıyla sağlanabilmiştir. Bunun yanı sıra ailelerden uzun süre ayrı kalmak, mühendis ve idareciler dışındaki işçiler için sosyal ve psikolojik açıdan da inşaat sürecini zorlaştırmıştır.[512] Hastalanan askerlerin bakımıyla birlikte, dünyanın dört bir köşesinden gelen hacıların salgın hastalık taşımasını önlemek için demiryolu boyunca başta Maan olmak üzere Sıhhiye İstasyonları kurulmuştur.[513]

Şam'dan Medine'ye uzanan demiryolu hattında Maan sonrasındaki kesimin son derece zorlu olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Auler Paşa, Maan'ı "son fellah köyü" olarak nitelendirmekte, demiryolunun doğusunda Necd bölgesine doğru ilerledikçe, Teymâ ve Hayber gibi büyük vahalarda bulunan sınırlı yerleşimler dışında Maan ile Medine arasında sürekli meskûn bir yerleşim bulunmadığını ifade etmektedir.[514] İbn Battûta ise Akabetü's-Suvvân (Çakmaktaşı Geçidi) hakkında "Giren rahmetli, çıkan devletlü" sözünü aktarmaktadır.[515] Bu ifade, geçidin güçlüğünü ve hattın doğal koşullar bakımından ne denli çetin bir coğrafyada ilerlediğini göstermesi bakımından önemlidir.

Ürdün çöküntüsünün derinliği ve sarp oluşu, demiryolu hattının bu kesiminde inşaatını güçleştirmiştir. Mühendisler, köprüleri kıvrıla kıvrıla ilerleyen nehir ya da vadi boyunca kurmak zorunda kalmışlardır. Hattın ilerlemesini sağlamak amacıyla akarsu yatakları, birbirini takip eden bir dizi köprü vasıtasıyla defalarca kesilmiştir. Yerleri doldurulması en güç olan köprüler, hattın en batı ve en doğu uçlarında yer alan köprüler olmuştur.[516]

Hicaz Demiryolu hattı boyunca toplam yaklaşık 950 köprü inşa edilmiştir. Özellikle Yermük ve Ürdün vadilerinde yer alan uzun açıklıklı köprüler, mühendislik bakımından özel çözümler gerektirmiştir. Bunun yanında hattın geçtiği bölgelerdeki aşırı sıcaklık

---

[512] Ochsenwald, *The Hijaz Railroad*, 37-43.

[513] Auler Paşa, *Hicaz Demir Yolu İnşa Edilirken–II: Maan–El-'Ulâ Hattı*, 93. 1316/1898 tarihli bir arşiv belgesinde, Şam hac kafilesinin Maan'a varmadan önce uygun bir mahalde geçici olarak tevkif edilmesi ve hacıların ayrı ayrı sağlık muayenesinden geçirilmesi yönünde karar alındığı belirtilmektedir. BOA, Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı [A.MKT.MHM], No. 576, Gömlek No. 15. (H-12-01-1316).

[514] Auler Paşa, *Hicaz Demir Yolu İnşa Edilirken–1: Şam–Maan Hattı*, 9.

[515] İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, 168.

[516] T. E. Lawrence, *Bilgeliğin Yedi Sütunu*, çev. Bilal Çölgeçen (İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi, 2014), 428.

farkları inşaat sürecini zorlaştırmıştır. Kış aylarında Tebük'te sıcaklık −5 °C'ye kadar düşerken, yazın Ürdün sahasında 55 °C'ye ulaşabilmekteydi. Bu iklim koşulları altında ağır bedensel çalışmanın son derece güç olduğu anlaşılmaktadır.[517]

C. Ürdün'deki Hac Menzilleri ve Kaleler

İslâm öncesi dönemde, özellikle Roma ve Bizans hâkimiyeti sırasında, Ürdün ve çevresi üç ana kara yolu hattı üzerinden şekillenen önemli bir ulaşım ağına sahipti. Birinci yol, Şam'dan başlayarak Busra, Philedelphia (Amman), Petra ve Eyle (Akabe) üzerinden güneye uzanmakta olup literatürde "Yeni Yol" (Via Nova Traiana) olarak anılmaktadır. İkinci yol, el-Leccun bölgesinden başlayarak Niyapolis (Nablus), İlya (Kudüs) ve Bi'rüssebe (Beerşeva) üzerinden Petra'ya ulaşmaktaydı. Bu hat, Filistin iç kesimlerini Transürdün sahasına bağlayan doğu-batı doğrultulu bir geçiş koridoru niteliğindeydi. Üçüncü yol ise Kayseriyye, Diyosipolis (Lydda), Gazze ve Refah üzerinden Mısır'a kadar uzanmaktaydı. Bu güzergâh, Akdeniz kıyı şeridi boyunca ilerleyen ve Levant ile Mısır arasındaki ticarî ve askerî irtibatı sağlayan sahil hattını oluşturmaktaydı. Ürdün çevresinden geçen bu üç ana yol hattı, yalnızca kara bölgelerini limanlara bağlamakla kalmamış, Şam ve Kahire gibi büyük şehirler arasında da doğrudan bir geçiş sağlamıştır. İslâm fetihlerinden sonra hac ibadetinin kurumsallaşmasıyla birlikte, Suriye'den Hicaz'a uzanan kara güzergâhları Müslüman hacılar tarafından düzenli biçimde kullanılmaya başlanmıştır. Bu güzergâhlar yalnızca dinî bir yol değil, aynı zamanda siyasî hâkimiyetin, idarî denetimin ve askerî güvenliğin tezahür ettiği stratejik alanlar olarak şekillenmiştir. Suriye'nin Araplar tarafından fethedilmesiyle beraber hacılar, tarihsel olarak "Kral Yolu" olarak bilinen ve Kerek üzerinden ilerleyen güzergâhı kullanmışlardır. Ancak Osmanlı döneminde hac yolu, güvenlik ve ulaşım gerekçeleriyle çöl kenarına doğru kaydırılmış derin vadilerin bulunduğu batı hattı büyük ölçüde devre dışı bırakılmıştır.[518]

Hac ibadetinin ifasını kolaylaştırmak ve Osmanlı Devleti'nin İslâm dünyasındaki liderlik rolünü pekiştirmek amacıyla Sultan II. Abdülhamid'in iradesiyle 1900 yılında inşasına başlanan Hicaz Demiryolu hattı, Şam'dan hareketle Der'â, Mafrak, Zerka, Amman ve

[517] Ochsenwald, *The Hijaz Railroad*, 44.
[518] Suleiman Mousa, "Jordan: Towards The End Of The Ottoman Empire 1841 – 1918", 385.

Maan gibi merkezlerden geçerek Hicaz'a ulaşacak şekilde planlanmıştır. Hattın teknik idaresi Alman başmühendis Meissner tarafından yürütülmüştür. 1906 yılı itibarıyla 17'si Osmanlı, diğerleri yabancı olmak üzere toplam 43 mühendisin görev yaptığı bilinmektedir. İnşaat sürecinin ilerlemesiyle birlikte Osmanlı mühendislerinin sayısında artış görülmüş, Avrupalı mühendislerin sayısı ise görece azalmıştır. Bu durum, Osmanlı mühendislerinin proje sürecinde teknik tecrübe kazanmasıyla ilişkilidir. Demiryolunun işçiliği büyük ölçüde askerî birlikler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bunun yanı sıra, hat güzergâhına yakın bölgelerde yaşayan ve "amele-i mükellefe" olarak adlandırılan yerli halktan, ayrıca yabancı usta ve işçilerden de yararlanılmıştır. Hat 1903'te Amman'a, 1904'te Maan'a ulaşmıştır. 1905'te Der'â–Hayfa hattının tamamlanmasıyla Akdeniz bağlantısı sağlanmış, 1906'da Şam–Hayfa arasında seferler başlamıştır. Aynı yıl Ürdün'ün son istasyonu olan Müdevvere'ye, ertesi yıl Medayin-i Salih'e ulaşılmış, 1907'de El-Ula'ya ve 1908'de Medine'ye varılmıştır. Hayfa şubesiyle birlikte hat, 1 Eylül 1908 tarihinde bütünüyle işletmeye açılmıştır.[519]

Hat uzunluklarına ilişkin literatürde farklı veriler bulunmakla birlikte, 1912 Devlet Salnâmesi'nde yer alan mesafe cetveline göre Medine'ye ulaşan ana hattın uzunluğu 1.302.300 metre, Hayfa şubesinin uzunluğu ise 161.000 metredir. Buna göre döşenen hattın toplam uzunluğu 1.463.300 metreye ulaşmaktadır. Bu çalışmada 1912 mesafe verileri alınmıştır.[520] Aşağıda yer alan tablo, Hicaz Demiryolu'nun kuzeyden güneye uzanan ana güzergâhı üzerindeki istasyonları kilometre değerleriyle birlikte Suriye–Ürdün–Hicaz ekseninde kesintisiz bir hat bütünlüğü içinde göstermektedir. Suriye bölümünde yer alan Kadem-i Şerif istasyonundan başlayarak Ürdün sınırındaki ilk durak olan Mafrak'a kadar toplam on bir istasyon bulunmaktadır. Çalışmanın kapsamı gereği, Hicaz Demiryolu'nun genel hattı bir bütünlük içerisinde verilecek olup Ürdün topraklarından geçen kesim ise ayrıntılı olarak incelenecektir.

519 Gülsoy, "Bağışlarla Gerçekleşen Eser: Hicaz Demiryolu", 36–37.

520 Şam–Medine ana hattının uzunluğu konusunda farklı rakamlar için bkz. Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, 257–259. Gülsoy, ana hattı 1.303.000 km, Hayfa şubesini 161.000 km olarak vermekte ve toplam uzunluğu 1.464.000 km şeklinde ifade etmektedir. Auler Paşa ise Ürdün'ün son durağı olan Müdevvere istasyonunu 572.000 km olarak kaydetmiştirAuler Paşa, *Şam–Maan Hattı*, 53. Buna karşılık *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*'de Müdevvere'nin kilometresi 572.400 km olarak gösterilmektedir. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*'de (1328/1912)

Tablo 46: Hicaz Demiryolu İstasyonları-Mesafe Cetveli (1912)[521]

Ülkeler	Sıra	İstasyon	Bulunduğu Kilometre (Km/m)
SURİYE	1	Kadem-i Şerif	0.000
	2	Kisve	20.900
	3	Diyâr-ı Ali	30.600
	4	Mesmiyye	49.800
	5	Cibâb	62.800
	6	Hubâb	69.300
	7	Mahacca	78.100
	8	İzra	91.400
	9	Harbetü'l-Gazali	106.300
	10	Der'â	123.300
	11	Nasib	136.000
ÜRDÜN	12	Mafrak	161.900
	13	Harbetü'l-Samrâ	185.600
	14	Zerka	203.000
	15	Amman	222.600
	16	Kasr	234.300
	17	Lubban	249.100
	18	Cîze	260.100
	19	Dab'a (Belka)	279.100
	20	Hânüz-Zebib	295.700
	21	Sevâka	309.000
	22	Katrana	326.600
	23	Menzil	348.800
	24	Harbetü'l-Fureykara	367.500
	25	el-Hasâ	378.200
	26	Curfü'd-Derviş	397.700
	27	Aneze (Uneyze)	423.000
	28	Vâdîü'l-Cerdûn	440.800
	20	Maan	459.100
	30	Gadiyrü'l-Hac	475.700
	31	Bir'üş-Şedyetü	487.000
	32	Akabetü'l-Hicazî	514.600

[521] *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye* (İstanbul: Selânik Matbaası, 1328/1912), 398-401. (Erişim 30 Ocak 2026).https://isamveri.org/salname/sayilar.php?sidno=D02467.

	33	Batnu'l-Ghûl	525.200
	34	Vâdîü'l-Retm	530.200
	35	Tellü'ş-Şahm	546.500
	36	Remle	555.300
	37	Müdevvere	572.400
SUUDİ ARABİSTAN	38	Hârâtü'l-Ammâra	594.700
	39	Zâtü'l-Hac	608.500
	40	Bir-i Hermâs	632.300
	41	el-Hazm	654.700
	42	Mihtab	677.700
	43	Tebük	692.200
	44	Vâdî-i Useyl	720.200
	45	Dârü'l-Hac	744.000
	46	Müsteykia'	754.900
	47	Ahdar	760.000
	48	Ahdar İstasyonu	764.500
	49	Hamis (Humeys)	781.900
	50	Lââd	804.900
	51	el-Muazzam	827.800
	52	Haşm-Safa	852.900
	53	Dârü'l-Hamra	880.100
	54	el-Metâli	904.000
	55	Ebu Taka	925.500
	56	Mibrakatü'n-Nâka	941.000
	57	Medâyin-i Sâlih	955.000
	58	el-Ulâ	979.700
	59	el-Bedâyi	999.000
	60	Meşhed	1.012.300
	61	Sehlü'l-Matar	1.034.200
	62	Zümred	1.049.200
	63	Bir-i Cedid	1.072.300
	64	Tuveyra	1.090.000
	65	el-Madraç	1.116.000
	66	Hediyye	1.133.500
	67	Cidâ'	1.255.800
	68	Ebu'n-Neam	1.173.100
	69	Antar	1.189.000

	70	Bûire	1.208.800
	71	Niyâr-ı Nasîf	1.228.400
	72	Buvâta	1.247.800
	73	Hafire	1.268.400
	74	Muhit	1.287.400
	75	Medine-i Münevvere	1.302.300

Hicaz Demiryolu ana hattının yanı sıra çeşitli şubeleri de bulunmaktaydı. Bu şubeler arasında en önemlisi Hayfa hattıdır. Akdeniz kıyısındaki Hayfa Limanı'ndan başlayarak Der'â'ya kadar uzanan bu hat, deniz yoluyla bölgeye ulaşan yolcu ve yüklerin ana demiryolu sistemine bağlanmasını sağlamıştır. Özellikle Akdeniz üzerinden gelen Müslüman hacıların Hicaz ana hattına intikali bu şube aracılığıyla mümkün olmuştur.[522]

Öte yandan Hicaz ve Yemen bölgelerine sevk edilen Osmanlı askerleri ile erzak ve askerî malzemenin Süveyş Kanalı üzerinden taşınması, devlet bütçesi üzerinde sürekli bir mali yük oluşturmaktaydı. Bu durum, alternatif bir deniz bağlantısının oluşturulması fikrini gündeme getirmiştir. Bu çerçevede Maan'dan Akabe Körfezi'ne uzanacak bir demiryolu hattının inşası planlanarak[523] söz konusu hattın tasarruflu bir şekilde yaklaşık 260 bin lira ile gerçekleştirilebileceğine dair raporlar hazırlanmıştır.[524] Ayrıca 1905 yılının başlarında Akabe'ye bir belediye reisi atanmış, liman tesislerinde kısmi iyileştirmeler yapılmış ve yerleşime kadar uzanan telgraf hattı tamamlanmıştır.[525]Ancak söz konusu proje uygulamaya geçirilememiştir.

Aşağıdaki tablo, Hayfa şubesine ait istasyonları ve mesafe değerlerini göstermektedir.

[522] Tütüncü, "Osmanlı Modernleşmesinin Anıtlara Yansıması", 247.

[523] "*Hicaz ve Yemen kıt'alarına sevk olunmakta olan asâkir-i şâhânenin Şüveyş Kanalı'ndan imrâr edegelmekte olması, Hazîne-i Celîle masârıf-ı zâide ihtiyârına mecbûr olmakta bulunmasına binâen, ol bâbda Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'dan ve Komisyon-ı Askerî'den verilen kararlar üzerine, Maan mevki'inden Akabe Körfezi'ne kadar inşâ olunacak hattın inşââtının*," BOA, Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 2724, Gömlek No. 204287. (H-24-10-1323).

[524] BOA, Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 2724, Gömlek No. 204287 (H-24-10-1323).

[525] Ochsenwald, *The Hijaz Railroad*, 48.

Tablo 47: Hicaz Demiryolu İstasyonları-Hayfa Şubesi Mesafe Cetveli (1912) [526]

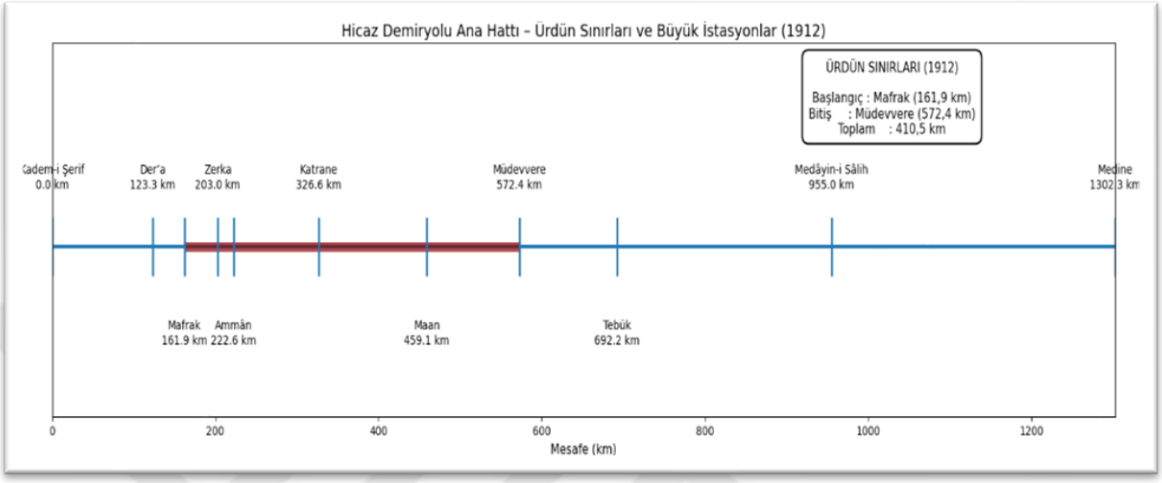
	Sıra	İstasyon	Bulunduğu kilometre (Km/m)
HAYFA ŞUBESİ	1	Hayfa	0.000
	2	Telü'ş-Şam	21.900
	3	Akule	36.300
	4	Şatta	51.000
	5	Bisân	59.100
	6	Cisrü'l-Mecâmi	76.400
	7	Semâh	87.000
	8	el-Hama	95.500
	9	Vâdî-i Kâled	107.500
	10	Şüceyra	119.600
	11	Makarin	124.700
	12	Zeyzûn	135.900
	13	Telşihâb	145.300
	14	Müzeyrib	149.400
	15	Der'â	161.000

Çalışmamızın merkezinde yer alan Hicaz Demiryolu'nun Ürdün kesimi, Mafrak (161,9 km) istasyonundan başlayarak Müdevvere (572,4 km) istasyonuna kadar devam etmektedir. Bu bölüm yaklaşık 410,5 km uzunluğunda olup, Medine'ye ulaşan ana hattın toplam uzunluğu (1.302,3 km) içerisinde yaklaşık %31,5'lik bir paya sahiptir. Bu oran, hattın neredeyse üçte birinin Ürdün coğrafyası üzerinden geçtiğini göstermektedir. İstasyon aralıkları incelendiğinde, özellikle Mafrak–Amman arasında mesafelerin görece kısa, Amman'dan sonra güneye doğru ilerledikçe istasyonlar arasındaki mesafenin kademeli olarak arttığı görülmektedir. Bu durum, kuzey kesimde yerleşim yoğunluğunun daha fazla, güney kesimde ise daha seyrek olmasından kaynaklıdır. Amman (222,6 km) ve Maan (459,1 km) istasyonları, mesafe cetvelinde belirgin merkezler olarak öne çıkmaktadır. Bu iki nokta arasında yaklaşık 236 kilometrelik bir mesafe bulunmaktadır. Maan'dan sonra Müdevvere'ye kadar olan kesimde istasyon aralıkları yeniden düzenli aralıklarla devam etmektedir. 38. istasyon olan Hârâtü'l-Ammâra ile birlikte günümüz Suudi Arabistan topraklarına geçmektedir.

[526] *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye* (1328/1912), 398.

Aşağıda yer alan şekil, Ürdün sahasının ana hat içerisindeki uzunluk payını ve istasyonların dağılımını görsel olarak ortaya koymaktadır. Özellikle Mafrak–Müdevvere arasındaki kesim, ana hat bütünlüğü içinde ayrı bir bölüm olarak gösterilmiştir.

Şekil 4: Hicaz Demiryolu Ana Hattı ve Ürdün İstasyonları (1912)

Osmanlı Devleti, hac yolunun güvenliğini egemenliklerinin ve dinî sorumluluklarının bir gereği olarak gördüğü için güzergâh boyunca küçük ölçekli menzil noktaları belirleyerek kaleler inşa ettirmişlerdir. Bu kalelerin yanına yerleştirilen bir veya birden fazla sarnıç sayesinde hacıların su ihtiyacının karşılanması hedeflenmiştir. Menzil sistemi hem askerî denetimi mümkün kılan hem de hacıların konaklama ve ikmal ihtiyaçlarını karşılayan çok yönlü bir altyapı olarak karşımıza çıkmaktadır.[527] Bu nedenle hattın geçtiği bölgelerde güvenlik, iskân ve ekonomik canlılık bakımından yeni bir dönüşüm süreci başlamıştır. Demiryolu çevresindeki yerleşim birimleri kısa sürede gelişmiş, bazı mahallerde yeni köyler teşekkül etmiş ve özellikle Çerkez ve Çeçenlerden oluşan muhacir iskânı yoluyla nüfus yapısı yeniden şekillenmiştir.[528]

İstanbul'u Hicaz'a bağlayan hattın Ürdün bölümünde büyük-küçük yaklaşık yirmi altı istasyon inşa edildiği görülmektedir. Bunlardan Mafrak, Zerka, Amman, Katrana, Maan gibi merkezler büyük ölçekli ve birden çok yapılara sahip iken, diğer merkezler daha

[527] Mousa, "Jordan: Towards The End Of The Ottoman Empire 1841 – 1918", 385.
[528] Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, 249. Demiryolu güzergâhı boyunca gerçekleştirilen muhacir iskânı, hattın güvenliğini temin etmeye yönelik devlet politikalarının bir parçasıydı.(bkz. Bölüm III).

küçük ölçekli yapılar ihtiva etmektedir. İstasyon binalarının tamamında kesme taş malzeme kullanılmıştır. Binalarda süsleme unsurlarına yer verilmemiştir. Örtü sistemi olarak beşik çatının yoğunluğu dikkat çekmektedir.[529] Aşağıda, hac güzergâhının Ürdün bölümünde yer alan başlıca önemli istasyon ve menzil-kaleler sırasıyla ele alınacaktır.

1. Mafrak İstasyonu ve Kalesi

Hicaz Demiryolu kilometre cetveline göre Mafrak İstasyonu, hattın Şam başlangıcından itibaren 161.900. kilometresinde ve genel sıralamada 12. istasyon olarak yer almaktadır. Der'â (km 123.300) ve Nasib (km 136.000) istasyonlarını takiben Ürdün sınırları içinde konumlanan ilk istasyondur.[530] Bu özellik, Mafrak'ı hattın Suriye bölümünden Ürdün bölümüne geçiş noktasında bulunan bir istasyon olarak tanımlamayı mümkün kılmaktadır.

İstasyonun güneybatısında, bir pınar çevresinde yoğunlaşmış antik kalıntılar bulunmaktadır. Bu sahada tarih öncesi bir höyük, bir kale, Bizans–Emevî dönemine tarihlenen bir konut yapısı ile Abbâsî dönemine ait bir saray kalıntısı tespit edilmiştir. Buna karşılık Mafrak, Orta Çağ hac güzergâhını konu alan kaynaklarda müstakil bir menzil olarak zikredilmemektedir. Yerleşim, yazılı kayıtlarda ilk defa Osmanlı döneminde görünür hâle gelmektedir.[531] Mafrak İstasyonu sahasında toplam yedi yapı yer almaktadır. Bunların beşi Osmanlı dönemine, ikisi ise Ürdün Devleti dönemine aittir. Osmanlı yapıları arasında iki katlı olarak inşa edilen istasyon idare binası dikkat çekmektedir. Yapının zemin katında beş oda ve merdiven boşluğu, üst katında ise üç oda, mutfak ve servis birimleri bulunmaktadır. Kesme taş malzeme ile inşa edilen yapı beşik çatı ile örtülmüş olup süsleme unsuru barındırmamaktadır. Diğer Osmanlı dönemi yapıları tek katlı su deposu, hizmet binası ve lojmandan oluşmaktadır. Ürdün Devleti döneminde inşa edilen vagon bakım ünitesi ile ambarlar ise istasyon sahasındaki yakın tarihli ilavelerdir.[532]

---

[529] Ahmet Çaycı, *Ürdün'de Osmanlı Mimarisi* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2010), 294.
[530] *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye* (1328/1912), 398-401.
[531] Andrew Petersen, *The Medieval and Ottoman Hajj Route in Jordan: An Archaeological and Historical Study* (Oxford: Oxbow Books, 2012), 58.
[532] Çaycı, *Ürdün'de Osmanlı Mimarisi*, 260.

Mafrak Kalesi'ne dair ilk ayrıntılı tasvir 1672'de burayı ziyaret eden Evliya Çelebi tarafından yapılmıştır. Evliya Çelebi, Mafrak Kalesi'ni anlatırken yapıyı "târihinde Benî Hilâl padişahı yapısıdır"[533] sözleriyle nitelendirir ve kalenin bir sahra ortasında dörtgen şeklinde olduğunu, içinde kimsenin bulunmadığını, çevresinin ise verimli vâdi ve bol sulara sahip olduğunu belirtir. Ardından buradan ayrılarak dağlı, taşlı yollardan güzel hava ile 13 saat yol aldıklarını kaydeder.[534] 19.yüzyıl seyyahlarının eserlerinde Mafrak'a dair ayrıntılı bilgiye rastlanmamaktadır. 20. yüzyılın başlarında ise yerleşimin büyük ölçüde geri planda kaldığı anlaşılmaktadır. 1932 yılında Irak Petrol Şirketi, kalenin yakınında önemli kamplarından birini Mafrak'ta kurmasından sonra , kale 1957'de petrol boru hattına yer açılması amacıyla Irak ordusu tarafından yıkılmıştır. Yapıya ait fotoğraflar ise Ürdün Eski Eserler Dairesi tarafından çekilmiş ve bugün Kudüs'teki Rockefeller Müzesi'nde muhafaza edildiği bilinmektedir.[535]

2. Samra İstasyonu

Ürdün sınırları içindeki ikinci istasyondur. Amman'ın kuzeyinde ve Amman'a 37 km. uzaklıktadır. İki katlı istasyon binası ile tek katlı iki bina mevcuttur. Tek katlı olarak inşa edilen iki binadan biri dört odadan meydana gelmiştir. Aynı yapının güney bölümünde Ürdün Devleti tarafından ilave edilen beş odalı birim yer almaktadır. Küçük bir istasyon olması sebebiyle, servis birimleri kısıtlı tutulmuştur.[536]

3. Zerka İstasyonu ve Kasru'ş Şebib Kalesi

Hicaz Demiryolu üzerinde Şam–Amman hattındaki büyük istasyonlardan biri olan Zerka İstasyonu, Amman'dan önceki son ana durak konumundadır. 20. yüzyılın başlarından itibaren yoğun göç alan Zerka'nın nüfus artışı ve kentin gelişmesine paralel olarak

[533] Benî Hilâl (Banû Hilal), Adnânîler'e mensup Kaysî kökenli bir Arap bedevî kabilesidir. İslâm öncesinden itibaren Hicaz bölgesinde varlık göstermiş, 9. yüzyıldan itibaren Arap yarımadasından çıkarak Suriye–Irak hattına, ardından Mısır'a ve 11. yüzyılda Kuzey Afrika'ya yönelen büyük göç hareketleriyle tanınmıştır. Suriye ve Irak'ta ticaret ve hac kervanlarına yönelik baskınlarla geçimlerini sürdürdükleri bilinmektedir. Ahmet Kavas, "Hilâl (Benî Hilâl)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/15–19.

[534] Evliya Çelebi kalenin adını "Mazrak" olarak yazmıştır. Doğrusu "Mafrak" olmalıdır. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Mümin Çevik (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1985), 9–10/118.

[535] Petersen, *The Medieval and Ottoman Hajj Route in Jordan*, 58.

[536] Çaycı, *Ürdün'de Osmanlı Mimarisi*, 262.

istasyon sahası da büyütülmüş, Osmanlı döneminde inşa edilen yapılara yeni birimler eklenerek kapasite artırılmıştır. Osmanlı dönemine ait iki katlı istasyon binasının zemin katında beş oda ve merdiven boşluğu yer almakta, odaların her biri doğrudan dış mekâna açılarak bağımsız kullanım sağlamaktadır. Üst katta ise beş oda ile iki servis birimi bulunmaktadır. İstasyonda ayrıca kontrol amacıyla inşa edilmiş üç odalı tek katlı bir yapı ile su deposu, ambar ve çeşitli servis birimleri mevcuttur. Ürdün Devleti döneminde ilave edilen vagon bakım üniteleri, ek ambarlar ve manevra alanları ise istasyonun zamanla artan işlevsel yoğunluğunu göstermektedir.[537]

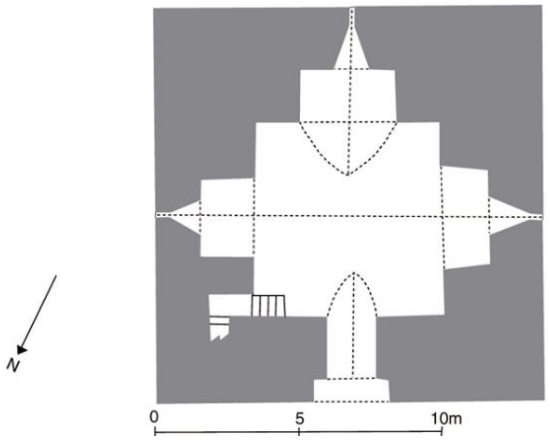
Ürdün'de hac güzergâhı üzerinde yer alan kaleler arasında tarihî köken bakımından farklılaşma görülmektedir. Bu yapılardan yalnızca ikisi Orta Çağ'a tarihlenmektedir: Zerka'daki Kasr Şebib ile Cîze/Ziziya Kalesi. Diğer kalelerin tamamı ise 16. yüzyıldan itibaren başlayan Osmanlı hâkimiyeti sürecinde inşa edilmiştir. Zerka Kalesi, Vadi Zerka ile Vadi Huveycir arasında uzanan bir çıkıntı üzerinde, çevreye hâkim bir konumda yer almaktadır. Memlükler döneminde burası kervanlar için bilinen bir menzil olarak kullanılmaktadır.[538]

Evliya Çelebi'ye göre Zerka Kalesi, Nureddin Şehid'e[539] nispet edilen, sivri bir kaya üzerinde dörtgen planlı ve metruk bir yapıdır. Kerek nahiyesi sınırlarında, Zerka Nehri kenarında yer alır. Bölge, su kaynağı bakımından önemli olup, suyun Hz. Peygamber'e atfedilen bir menkıbeyle ilişkilendirildiği belirtilir. Çevresi çöl karakterlidir ve yırtıcı hayvanlara dair rivayetler mevcuttur. Seyyah burada kısa bir mola vererek yoluna devam etmiştir.[540] 18. ve 19. yüzyıl seyyahları ise kaleyi konak yeri, gözetleme noktası ve zaman zaman askerî üs olarak kaydetmişlerdir. 1899'da kale, Bedevî akınlarını önlemek ve yerleşimin çekirdeğini oluşturmak amacıyla Osmanlı idaresi tarafından restore edilmiştir. 1903'te Kafkasya'dan gelen 36 Çeçen aile kalenin çevresine yerleştirildiği bilinmektedir.[541]

---

[537] Çaycı, *Ürdün'de Osmanlı Mimarisi*, 265-266.
[538] Petersen, *The Medieval and Ottoman Hajj Route in Jordan*, 57-59.
[539] Evliya Çelebi, Hac güzergâhındaki yolculuğuna 20 Şevval 1081 / 2 Mart 1671 tarihinde başladığını açıkça belirtmektedir. "Nureddin Şehid yapısıdır derler" ifadesiyle Nureddin Zengi'ye (ö. 1174) nispet etmektedir. Müellif kalenin adını Ayn-i Zerka olarak yazmıştır.
[540] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 118.
[541] Petersen, *The Medieval and Ottoman Hajj Route in Jordan*, 59-60.

Şekil 5: Zerka Kalesi (Kasrı Şebib) Zemin Kat Planı[542]

4. Amman İstasyonu

Amman, Şam–Hicaz Demiryolu hattının büyük ölçekli istasyonlarından birini teşkil etmektedir. Bu durumun başlıca nedeni şehrin coğrafi konumudur. Belka bölgesi, Ürdün sahasında iklim ve toprak özellikleri bakımından tarıma elverişli bir alan olup, burada üretilen tarım ürünlerinin sevki için bir demiryolu istasyonuna ihtiyaç duyulmuştur. Amman'ın Şam'dan batıya uzanan yollar üzerinde bulunması da istasyonun burada inşa edilmesini destekleyen bir diğer faktördür. Ayrıca Kafkasya'dan göç ederek bölgeye yerleştirilen muhacir nüfusun artışı, şehrin demografik ve ekonomik önemini artırmıştır. Tarihsel süreçte Amman'ın, Ürdün sahasında eşkıya faaliyetlerinin görece daha sınırlı olduğu bir merkez olarak öne çıkması da tercih sebepleri arasında yer almıştır. Bu unsurların birleşimi sonucunda Amman'da büyük bir istasyon inşa edilmiştir. Osmanlı hâkimiyetinin sona ermesinin ardından da şehir, Ürdün Devleti'nin başkenti olmuştur.[543] Amman, Şam'a 222 km. uzaklıktadır. Amman İstasyonu onlarca yapıdan meydana gelmektedir. Bunlardan on yedi bina Osmanlı dönemine aittir. Bu binaları tasnif etmek gerekirse; hareket şefliği, dinlenme salonları, işçi lokali, lojmanlar, ambarlar, servis mekânları, vagon bakın üniteleri ve vagon depolarından meydana gelmektedir. Hareket şefliği olarak inşa edilen bina iki katlı ve yaklaşık 250 m² lik alanı işgal etmektedir. Zemin katı tamamen hareket bölümünü teşkil etmektedir. Birinci katta memur odaları, idarî personel ve güvenlik görevlilerinin odaları bulunmaktadır. Bu odaların ölçüleri

[542] Petersen, *The Medieval and Ottoman Hajj Route in Jordan*, 57-59.
[543] Çaycı, *Ürdün'de Osmanlı Mimarisi*, 267.

birbirinden değişen ölçülerde inşa edilmiştir. Yapıda kesme taş malzeme kullanılmıştır. İstasyonda on bir adet lojman binası inşa edilmiştir. Bunlardan üç tanesi iki katlı olarak yapılmış, kalanı tek katlıdır. Lojmanların oda sayısı iki ile dört arasında değişmektedir. Ambarlar tek katı olarak inşa edilmiştir. Ambarlarla bütünleşen bazı servis birimleri yer almaktadır. Osmanlılar tarafından inşa edilen binalara sürekli ilaveler yapılmıştır. Bu ilaveler, bağımsız bina şeklinde olabildiği gibi, bazı Osmanlı binalarına yeni ilave şeklinde gerçekleştirilmiştir. Örneğin Osmanlı dönemine ait zemin kata sahip binanın üzerine bir kat daha ilave edilerek iki katlı hâle getirilmiştir.[544] Güneye doğru ilerledikçe Kasr ve Lubban istasyonları, ana merkez niteliğindeki Amman'a kıyasla küçük ara duraklar olarak teşkil edilmiştir.[545]

5. Cîze İstasyonu ve Kalesi

Amman'ın yaklaşık 37 km. güneyindedir. Cîze bölgesindeki önemli yerleşim yeri arasında bulunması nedeniyle geniş kapsamlı bir istasyon inşa edilmiştir. Osmanlılar zamanında inşa edilen beş adet bina yer almaktadır. Bunlardan iki tanesi iki katı diğerleri tek katlıdır. İki katlı binaların ilki, idare binasıdır Zemin katta altı adet oda yer almaktadır. Bu odaların tamamında dışarıyla irtibatı sağlayan bağımsız kapılar yer almıştır. Birinci kat hareket memurlarına ayrılmış ve zemin kattaki plan şeması büyük oranda tekrar edilmiş hatta iki adet teras oluşturulmuştur. İki katlı ikinci bina, hizmetliler için inşa edilmiştir. Her iki katta da odalar, mutfak ve diğer servis birimleri bulunmaktadır. Kalan üç yapı tek katlı ve oldukça küçük ebatlıdır. Bu birimler su deposu vb. servis hacimleridir. Yapıların tamamında kesme taş malzeme kullanılmıştır. Ayrıca Osmanlı eserlerinin yanında, 1962 yılında inşa edilen vagon bakım garajı dikkat çekmektedir.[546]

Cîze Kalesi, diğer adıyla Ziziya, Ürdün'de hac güzergâhı üzerinde yer alan ve Kasr Şebib'den sonra Orta Çağ'a tarihlenen iki kaleden biridir. Yapı, Nebatî dönemden döneminden günümüze kadar uzanan ve zengin arkeolojik kalıntılara sahip bir bölgede konumlanmaktadır. Kale sağlam bir inşa tekniğine sahiptir. Ana yapının duvar kalınlığı

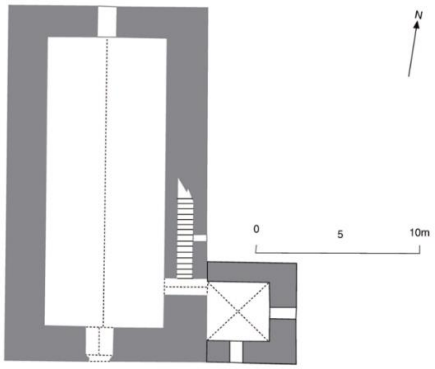
[544] Çaycı, *Ürdün'de Osmanlı Mimarisi,* 268.

[545] *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye* (1328/1912), 398-401. Kasr İstasyonu, hattın başlangıç noktasından itibaren 234,300. kilometresinde; Lubban İstasyonu ise 17. istasyon olarak 249,100. kilometrede konumlanmaktadır.

[546] Çaycı, *Ürdün'de Osmanlı Mimarisi,* 270

yaklaşık 2,5 metre olup duvarlar, 0,5 ila 1 metre uzunluğunda ve yaklaşık 0,5 metre yüksekliğinde sıralar hâlinde yerleştirilmiş büyük, kare kesitli kireçtaşı bloklardan oluşmaktadır. Köşe taşları daha büyük boyutlu olup bazıları 2 metreden uzun bloklardan meydana gelmektedir. Sahada yer alan büyük rezervuar ve diğer yapılar, özellikle Osmanlı döneminde burada yeterli altyapı imkânlarının bulunduğunu göstermektedir.[547] Nitekim kale, Osmanlı idaresi tarafından mevcut yapısı korunarak idarî bir merkez olarak değerlendirilmiş ve bu doğrultuda bir nahiye müdürlüğü teşkil edilmiştir.[548] İbn Battûta, hacıların Birketü Zîze'de bir gün konakladıklarını, ardından Leccun'a hareket ettiklerini ve buradan da Kerek Kalesi'ne ulaştıklarını kaydetmektedir. Bu kayıt, Cîze/Ziziya'nın demiryolu öncesinde de hac yolu üzerindeki konaklama noktalarından biri olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. [549]

Şekil 6: Cîze/Ziziya Kalesi Zemin Kat Planı[550]

6. Belka (Dab'a) İstasyonu ve Kalesi

Belka (Dabʿa) İstasyonu, Amman'ın yaklaşık 57 km güneyinde bulunmaktadır. İstasyon sahasında Osmanlı dönemine ait iki yapı mevcuttur. Bunlardan ilki, kesme taş malzemeden iki katlı olarak inşa edilmiş olup zemin katı üç oda şeklinde düzenlenmiş ve idarî işlere tahsis edilmiştir. Zemin kattaki üç kapıdan ikisi odalara, biri ise merdiven boşluğuna açılmaktadır. Üst kat üç oda ile servis birimlerinden oluşmaktadır. İstasyondaki

[547] Petersen, The Medieval *and Ottoman Hajj Route in Jordan*, 64.
[548] "… *Kazâ-yı mezkurun cihet-i şarkısında ve merkez kazâya bir saat bu'ud mesâfeye kâ'in Cîze Kalesi müceddeden merkez ittihâzıyla, ol anda bir nahiye müdürlüğü teşkîl olunmuştur*." [548] *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1299 / M. 1882, 296.
[549] İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, 166.
[550] Petersen, The Medieval *and Ottoman Hajj Route in Jordan*.

ikinci yapı ise tek katlı ve dört odalıdır; plan ve kütle özellikleri dikkate alındığında bu yapının savunma amaçlı inşa edildiği kabul edilmektedir.[551]

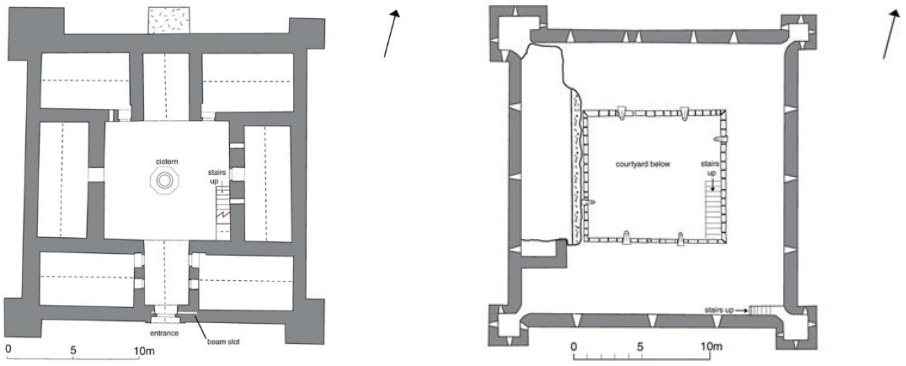
Evliya Çelebi, Belka menzilinde hac kafilesinin olumsuz iklim şartları altında konakladığını aktarmaktadır. Yağmurun devam ettiği sırada Hüseyin Paşa'nın dağılmış hâlde bulunan deve, hacı ve yükleri toplattığı, hacılara yemek dağıttığı belirtilmektedir. Bununla birlikte kafilede yiyecek ve yem sıkıntısı baş göstermiş, temel gıda maddelerinin fiyatı olağanüstü derecede yükselmiş ve hacılar arasında Arafat'a yetişememe endişesi ortaya çıkmıştır. Konaklama esnasında şiddetli rüzgâr çadır ve yükleri dağıtmış; manevî teselli amacıyla En'âm-ı Şerif ve İhlâs okunması emredilmiştir. Akşam saatlerinde yağmurun dinmesine rağmen gece etkili olan kuru soğuk nedeniyle on bir kişi ile çok sayıda yük hayvanı donarak hayatını kaybetmiş, su tulumlarındaki sular dahi buz tutmuştur. Sabah zeminin donmasıyla çamurun ortadan kalktığı görülmüş; kafile buradan ayrılarak yaklaşık on dört saatlik yolculuğun ardından dar bir boğaza ulaşmıştır [552]

Belka Kalesi Amman ile Katrana arasında konumlanan bir konak noktasıdır. Mimari bakımdan kale kare planlı olup dört masif köşe kulesiyle çevrilidir. Yaklaşık 25 metre kenar uzunluğuna sahip yapı, iç avlu etrafında düzenlenmiş mekânlardan oluşmakta ve kuzeyindeki vadide yer alan iki büyük rezervuarla birlikte tasarlanmıştır. Bu sarnıçlar, hac kafilelerinin su ihtiyacını karşılamaya yönelik sistemli bir altyapıya işaret etmektedir. Plan ve kütle özellikleri, yapının Osmanlı döneminde kapsamlı biçimde yenilendiğini göstermektedir. Ancak köşe kuleli şeması ve devşirme mimari unsurlar, daha erken, muhtemelen Geç Roma dönemine uzanan bir çekirdeğin varlığını da düşündürmektedir. 19. yüzyıl seyyahları kaleyi aktif bir hac menzili olarak tasvir etmiş; büyük yağmur suyu birketi, erzak depolama işlevi ve askerî muhafız varlığına dikkat çekmişlerdir. 1870'ler sonrasında gerçekleştirilen onarımlar ve II. Abdülhamid döneminde Hicaz Demiryolu inşası sürecindeki müdahaleler, yapının hac yolu üzerindeki stratejik önemini koruduğunu göstermektedir. Bu veriler ışığında Belka Kalesi, Roma kökenli olabilecek bir çekirdek üzerine Osmanlı döneminde yeniden inşa edilmiş, 18. yüzyılda kurumsal

[551] Çaycı, *Ürdün'de Osmanlı Mimarisi,* 271.
[552] Evliya Çelebi, Seyahatnâme,119.

kimlik kazanmış ve 19. yüzyıla kadar hac organizasyonunun su ve güvenlik altyapısında işlevini sürdüren bir menzil kalesi olarak değerlendirilebilir.[553]

Şekil 7: Belka Kalesi Zemin Kat ve 1. Kat Planı[554]

7. Han ez-Zebîb İstasyonu

Amman'ın güneyinde ve kente yaklaşık 73 km uzaklıkta bulunan istasyonda yer alan tek katlı yapı Osmanlı dönemine aittir. Hizmet binası olarak kullanılan ve kesme taştan inşa edilen bu dört odalı yapı, plan düzeni ve malzeme özellikleri bakımından dikkat çekmektedir. Odaların her birine bağımsız kapılarla girilmesi, mekânların birbirinden müstakil kullanımına imkân sağlamaktadır. Bu mekân bir tür depo olarak teşekkül ettirilmiştir. İstasyondaki diğer yapılar ise Ürdün Devleti döneminde ilave edilmiş olup servis birimleri olarak kullanılmaktadır.[555]

8. Sevaka İstasyonu

Sevaka İstasyonu, Amman'ın yaklaşık 87 km güneyinde bulunmaktadır. Küçük ölçekli bir istasyon olması nedeniyle sahada iki yapı mevcuttur. Bunlardan ilki Osmanlı dönemine ait iki katlı istasyon binasıdır. Plan ve kütle özellikleri bakımından Belka'da inşa edilen istasyon binasıyla benzerlik göstermektedir. İstasyondaki ikinci yapı ise 1962

[553] Petersen, The Medieval *and Ottoman Hajj Route in Jordan*, 71-76.
[554] Petersen, The Medieval *and Ottoman Hajj Route in Jordan*, 71-76.
[555] Çaycı, *Ürdün'de Osmanlı Mimarisi,* 272-273.

yılında inşa edilen vagon bakım binası olup, sonraki dönemde artan işletme ihtiyaçlarına cevap vermek amacıyla eklenmiştir.[556]

9. Katrana İstasyonu ve Kalesi

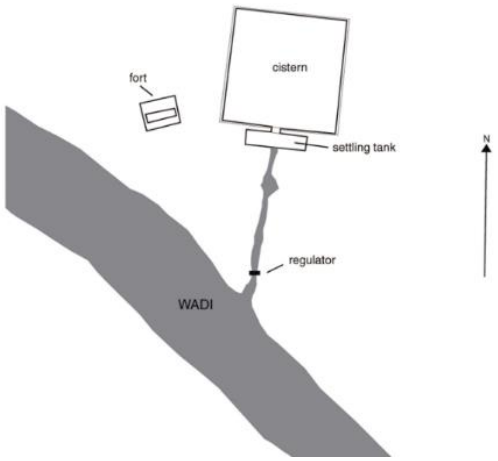
Katrana İstasyonu, Amman'ın yaklaşık 104 km güneyinde bulunmaktadır. İstasyon sahasında çok sayıda yapı yer almakta olup bunların büyük bölümü Osmanlı dönemine aittir. İki katlı olarak inşa edilen ana bina hareket binası işlevi görmektedir. Kesme taş malzemeden yapılan yapının zemin katı idarî işlere tahsis edilmiş, üst katı ise mesken olarak kullanılmıştır. Zemin katta birbirinden bağımsız yedi oda ile merdiven boşluğu yer almakta; cephelerde iki katı ayıran yatay silmeler dikkat çekmektedir. Birinci katta dört oda, servis birimleri ve iki balkon bulunmaktadır. Yapı beşik çatı ile örtülüdür. İstasyonda ayrıca tek katlı bir mesken binası mevcuttur; bu yapı üç oda, mutfak, depo ve servis bölümlerinden oluşmaktadır. Bunların dışında ambar, su deposu ve çeşitli servis yapıları da inşa edilmiştir. Ürdün Devleti döneminde ise ihtiyaçlar doğrultusunda vagon bakım merkezi ve diğer yeni birimler ilave edilmiştir.[557]

Katrana Kalesi, Kerek'e bağlı küçük ölçekli dörtgen planlı bir menzil kalesidir. Kale içinde yetmiş kişilik garnizonu, yedi ev ve mahzenler bulunmaktadır. Evliya Çelebi, Kerek'ten getirilen zahirelerin burada hacılara satıldığını ve bu satıştan büyük kârlar elde edildiğini nakleder. Bununla birlikte seyyah, bölge halkının asi olduğunu ve asayiş sorunlarının bulunduğunu ifade etmektedir.[558] Nitekim 1910 yılında Kerek'te meydana gelen aşiret isyanı, demiryolu inşasından sonra da bölgedeki huzursuzluğun sürdüğünü göstermektedir. İsyan sırasında Katrana İstasyonu'nun tahrip edilerek yakıldığı ve demiryolu görevlilerinin öldürüldüğü belirtilmektedir.[559]

---

[556] Çaycı, *Ürdün'de Osmanlı Mimarisi,* 272-274.
[557] Çaycı, *Ürdün'de Osmanlı Mimarisi,* 274-276.
[558] Eserde müellif, kalenin adını Katran Kalesi olarak kaydetmiştir. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 119.
[559] BOA, Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 3895, Gömlek No. 292066 (H-18-05-1329).

Şekil 8: Katrana'da Kale, Sarnıç ve Vadi Vaziyet Planı[560]

10. Menzil İstasyonu

Menzil, Amman'ın 128 km güneyinde yer alan küçük ölçekli bir istasyondur. İstasyon, tek katlı iki yapıdan oluşmaktadır. Bu yapılardan biri idarî bina, diğeri hizmet binası olarak inşa edilmiştir. İdarî bina üç odalı plan düzenine sahipken, hizmet binası dört odalı olarak tasarlanmıştır.[561] Menzil İstasyonu, hattın başlangıç noktası olan Şam'dan itibaren 348,800. kilometrede Ürdün güzergâhının 12. durağını teşkil eder. Resmî mesafe cetvellerindeki verilere göre, Menzil İstasyonu'ndan sonra hattın güney istikametinde Harbetü'l-Fureykara mevkii bulunmakta; bu noktayı takiben ise bölgenin önemli merkezlerinden biri olan Hasa İstasyonu'na ulaşılmaktadır.[562]

11. Hasa İstasyonu ve Kalesi

El-Hasa İstasyonu, Amman'ın güneyinde ve şehre yaklaşık 165 km mesafede bulunmaktadır. Osmanlı dönemine ait üç adet tek katlı yapıdan oluşmaktadır. Bu yapılardan ilki beş odalı istasyon binasıdır; hareket memurluğu, dinlenme odası, depo ve servis birimlerini içermektedir. İkinci yapı dört odalı olup hizmet binası olarak

[560] Petersen, The Medieval *and Ottoman Hajj Route in Jordan*,
[561] Çaycı, *Ürdün'de Osmanlı Mimarisi,* 274-276.
[562] *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye*, 1328/1912, 398-401.

düzenlenmiştir. Üçüncü yapı ise üç odalı plan şemasına sahip müstakil bir binadır. Yapı grubu, istasyonun orta ölçekli bir hizmet birimi olarak tasarlandığını göstermektedir.[563]

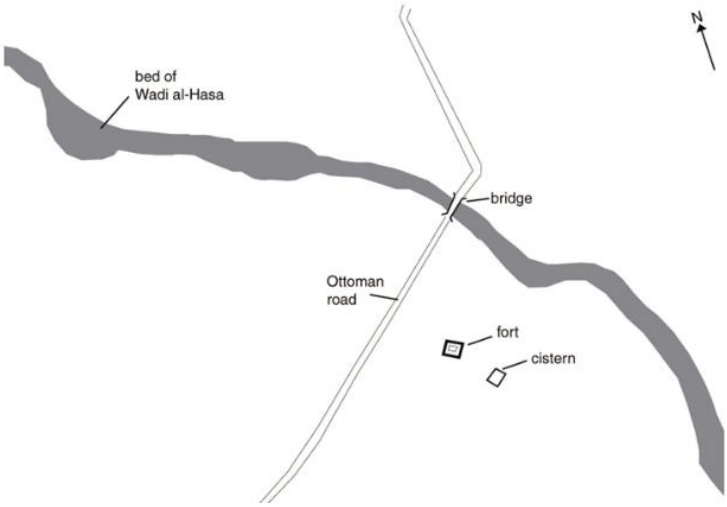
Hasa Kalesi, 1318 (1900) tarihli salnâme kayıtlarına göre Tafile Kazası çevresinde zikredilmekte olup, Halîlü'r-Rahmân, Gazze, Kerek ve Maan kazalarıyla sınırlandırılmıştır.[564] Hicaz Demiryolu üzerindeki Mahattat el-Hasa istasyonunun yaklaşık 5 km kuzeybatısında, Vâdi el-Hasa'nın güney kıyısında ve deniz seviyesinden yaklaşık 800 m yükseklikte konumlanmaktadır. Yaklaşık 24 m kenar uzunluğuna sahip kare planlı bir kale, doğusunda yer alan rezervuar, taş döşeli yol kesimi ve vadi üzerindeki köprü ile birlikte Darb el-Hac güzergâhının bütüncül bir menzil kompleksini oluşturmaktadır. Kale planı itibarıyla Maan Kalesi ile benzerlik göstermekte; avlunun iki kenarında sıralanan mekânlar, güney kanattaki eyvanlı düzenleme ve mihraplı mescit mekânı, yapının askerî olduğu kadar dinî işlevler de üstlendiğini ortaya koymaktadır. Kitabe verilerine göre kale 1760 yılında, III. Mustafa döneminde inşa edilmiştir. 18. yüzyılda Vâdi el-Hasa üzerine inşa edilen köprü (1730–1733) ile taş döşeli yol, menzilin altyapısını güçlendirmiştir. 19. yüzyıl seyyahları kaleyi, sarnıcı ve köprüyü ayrıntılı biçimde tasvir etmişlerdir. Arkeolojik yüzey araştırmaları, kale, yol ve köprünün Osmanlı dönemine ait olduğunu ve alanın hac kervanları için konaklama ve lojistik hizmet sağlayan bir merkez işlevi gördüğünü göstermektedir. Böylece Hasa Kalesi, Suriye Hac güzergâhı üzerinde askerî, ulaştırma ve iaşe fonksiyonlarını bir arada barındıran stratejik bir menzil olarak değerlendirilmektedir.[565]

[563] Çaycı, *Ürdün'de Osmanlı Mimarisi,277-278.*

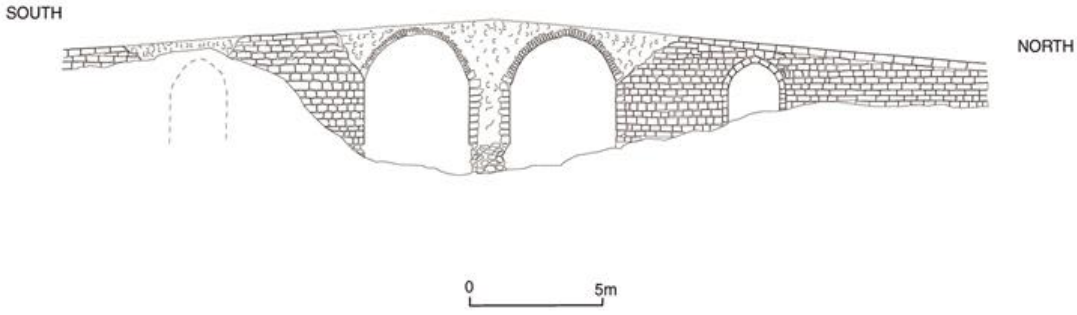
[564] "*… Tafile kazâsı, şarken El-Hasa kal'esi, garben Halîlü'r-Rahmân ve Gazze, şimâlen Kerek, cenûben Maan kazâlarıyla mahdûd olup, mesâhâ-i sathîyesi bi-hisâb-ı terbi' takrîben 120 saatten ibârettir..*" *Suriye Vilâyeti Salnâmesi* (SVS), H. 1318 / M. 1900, 274-275.

[565] Petersen, *The Medieval and Ottoman Hajj Route in Jordan*, 85-95.

Şekil 9: Hasa Kalesi Sarnıç, Köprü ve Vadiyi Gösteren Konum Planı

Şekil 10: Vâdi El-Hasa Üzerindeki Köprünün Cephe Çizimi[566]

12. Curfü'd-Derviş İstasyonu

Curfü'd-Derviş İstasyonu'nda Osmanlı dönemine ait dört adet yapı bulunmaktadır. Bu yapılardan ilki, iki katlı olarak inşa edilmiş istasyon binasıdır. Binanın girişine sonradan bir bölüm ilave edilmiştir. Zemin katta altı oda yer almakta olup, birinci katta oda sayısı dört oda ve bir teras şeklinde düzenlenmiştir. Yapının kuzey cephesine daha sonraki bir tarihte başka bir bina eklenmiştir. Yapı kesme taş malzemeden inşa edilmiştir. İkinci yapı, üç odalı olarak tasarlanmış işçi odasıdır. Diğer iki yapı ise oldukça küçük ebatlı olup

[566] Petersen, The Medieval *and Ottoman Hajj Route in Jordan*

tuvalet ve su yapısından meydana gelmektedir. Ayrıca istasyonda 1958 ve 1962 yıllarında inşa edilmiş ilave yapılar da bulunmaktadır. [567]

13. Aneze(Uneyze) İstasyonu ve Kalesi

Aneze (Uneyze) İstasyonu, hattın başlangıç noktasından itibaren 423,000 kilometrede Ürdün güzergâhının 16. durağını teşkil eder.[568] Aneze düz bir arazi üzerinde yer almaktadır. İstasyonda Osmanlı dönemine ait iki katlı bir bina, tek katlı bir yapı ve bir su havuzu olacak şeklinde üç yapı inşa edilmiştir. İki katlı binanın zemin katı dört oda ve merdiven boşluğundan oluşmaktadır. Tek katlı ikinci yapı daha geniş planlanmış ve üç odalı olarak düzenlenmiştir. İstasyon sahasında yer alan 25,00 × 25,00 m ölçülerindeki havuz, Ürdün demiryolu güzergâhında karşılaşılan ilk büyük su haznesi niteliğindedir.

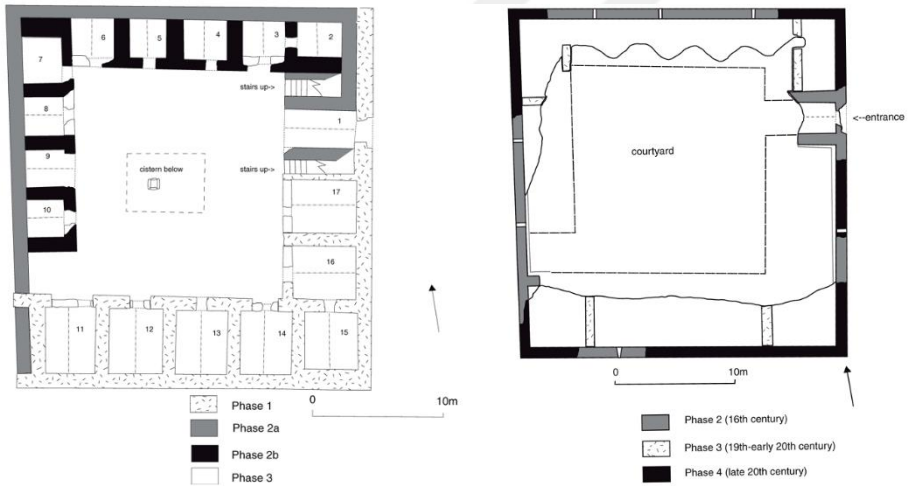
Bölgede su kaynaklarının sınırlı olması, bu ölçekte bir su yapısının inşasını gerekli kılmıştır.[569] Evliya Çelebi, Aneze'yi yerleşim dokusundan yoksun, geniş bir sahra alanı içinde yer alan bir menzil olarak tasvir etmektedir. Onun aktardığına göre Aneze'de, Vahidat ve Zühd Araplarına mensup gruplar Surre[570] talebinde bulunmuş, ancak Paşa, Süleyman Han kanununa atıfla Surre'nin ancak hacılara sunulan fiilî hizmet karşılığında verileceğini belirtmiştir. Şeyhler doğrudan katılmayıp üç küheylân göndermiştir. Paşa ise dönüşte hesaplaşılacağını ifade ederek disiplin ve denetim vurgusunu sürdürmüştür. Bu olayın ardından hac kafilesinin kumsal ve taşlık arazide on bir saat ilerlediği kaydedilmektedir.[571] Auler Paşa, demiryolunun geçtiği sahada geniş ölçüde bedevî nüfusla karşılaşıldığını, ancak bölgedeki en güçlü ve nüfuzlu kabilenin Aneze olduğunu belirtmektedir. Aneze mensuplarının at, deve, koyun ve keçilerden oluşan büyük sürülerle Şam ile Mekke arasındaki geniş coğrafyada dolaştıklarını, kış aylarında çadırlarını Suriye ve Arabistan çöllerinin otlak alanlarında kurduklarını ifade etmektedir. Yaz mevsiminde ise sürülerine yem ve su temin etmek amacıyla çölün kenarındaki ekili alanların yakınına göç ettiklerini kaydetmektedir.[572]

---

[567] Çaycı, *Ürdün'de Osmanlı Mimarisi*, 279-281.
[568] *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye*, 1328/1912, 398-401.
[569] Çaycı, *Ürdün'de Osmanlı Mimarisi*, 283.
[570] Para kesesi, para çıkını. Hac zamanlarında Padişah tarafından Mekke ve Medine'ye her yıl gönderilen para, altın ve sâire. Devellioğlu, *Osmanlıca–Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 1156.
[571] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 120.
[572] Auler Paşa, *Hicaz Demir Yolu İnşa Edilirken-1: Şam–Maan Hattı,*11-12.

Aneze Kalesi Mimari bakımdan kare planlı (27,2 × 28 m), siyah bazalt taşından inşa edilmiş ve köşelerde kireçtaşı kullanılmıştır. Avlu etrafında beşik tonozlu odalardan oluşan düzeniyle Ürdün'deki Osmanlı hac kaleleri arasında en büyük örnek olarak tanımlanmaktadır. Tarihî kaynaklar kalenin yağmur suyuyla beslenen bir (ya da birden fazla) sarnıcın yanında bulunduğunu ve bunun Hac kervanının su ihtiyacını karşıladığını belirtmektedir Yapının farklı kanatlarındaki oda boyutları, tonoz profilleri ve açıklık düzenindeki ayrışmalar çok evreli bir inşa/ekleme sürecine işaret ederken, 2001–2003 yılları arasında yürütülen restorasyon ve yeniden inşa çalışmalarıyla özellikle giriş düzeni ve bazı cepheler yeniden ele alınmıştır.[573]

Şekil 11: Aneze Kalesi'nin İnşa Evreleri – Zemin ve Birinci Kat Planları[574]

(Zemin kat) (1. Kat planı)

14. Maan İstasyonu ve Kalesi

Maan, Hicaz Demiryolu'nun Ürdün kesiminde 459.100 km noktasında yer alan ve hattın 20. istasyonunu oluşturan önemli merkezlerden biridir.[575] Demiryolu öncesinde de Maan, Suriye Hac güzergâhı üzerinde bir gün konaklanan; maaş ve bahşiş ödemelerinin yapıldığı, iaşe ve ticaret faaliyetlerinin yürütüldüğü başlıca menziller arasında yer

[573] Petersen, The Medieval *and Ottoman Hajj Route in Jordan*, 99-105.
[574] Petersen, The Medieval *and Ottoman Hajj Route in Jordan*, 99-105.
[575] *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye*, 1328/1912, 399.

almaktaydı. Şehir ekonomisinin temel dayanağı Hac kervanı ve ona bağlı Pazar olduğu bilinmektedir. [576] İbn Battûta'nın hac yolculuğu sırasında Maan'ı "Şam diyarının sonu" olarak nitelendirmesi, yerleşimin Orta Çağ'da Suriye ile Hicaz arasındaki sınır ve geçiş noktası olarak algılandığını göstermektedir.[577]

Osmanlı döneminde Maan; istasyon binası, hangarlar, tamir atölyeleri, bekleme salonları ve çeşitli servis mekânlarından oluşan bir yapı topluluğu olarak inşa edilmiştir. İstasyon binası iki katlı olarak düzenlenmiştir. Maan İstasyonu'nun bölgesel ölçekte önemli bir merkez hâline geldiği hem Osmanlı dönemine ait yapıların hem de Ürdün Devleti döneminde inşa edilen ilave yapıların varlığıyla anlaşılmaktadır. Osmanlı dönemine ait yapılarda kesme taş malzeme kullanımı ve beşik çatı örtü sistemi belirgin mimari özellikler olarak öne çıkmaktadır.[578]

1325/1907 senesinde Hicaz Demiryolu'nun Maan'dan itibaren Medine-i Münevvere istikametine uzatılması sürecinde, mevcut telgraf hatlarıyla demiryolu güzergâhı teknik bakımdan birleştirilerek tellerin tek bir direk üzerinde toplanması kararlaştırılmıştır. Uygulamanın çok yönlü faydalar sağlayacağı, özellikle direk ve bakım masraflarında tasarruf temin edeceği değerlendirilmiştir.[579]

1904 yılı ağustos ayında, Hamidiye Hicaz Demiryolu'nun Şam–Maan ana hattı ile Hayfa–Der'â şubesinin inşası tamamlanmış ve hattın Maan'a ulaşması dolayısıyla resmî açılış töreni gerçekleştirilmiştir.[580] Düzenlenecek merasime katılmak üzere bazı üst düzey devlet görevlilerinin tayin edildiği anlaşılmaktadır. Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi azasından Turhan Paşa, Birinci Ferik Rahmi Paşa, Mirliva Cavid Paşa ve Nâfia Nezâreti fen heyetinden Mustafa Bey bu tören için görevlendirilmiş; bunların harcırahlarının da hattın inşa masraflarından karşılanması padişah iradesiyle kararlaştırılmıştır.[581]

[576] Petersen, The Medieval *and Ottoman Hajj Route in Jordan*, 105-110.
[577] İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, 168.
[578] Çaycı, *Ürdün'de Osmanlı Mimarisi*, 283.
[579] BOA, Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 3030, Gömlek No. 227220. (H-27-02-1325).
[580] BOA, Yıldız Perakende Evrakı -Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı [Y.PRK.TNF], No. 8, Gömlek No. 37.
[581] BOA, Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 2386, Gömlek No. 178937 (H-27-05-1322).

II. Abdülhamid ve devlet erkânının yanı sıra bölge halkının da katılımıyla Maan'da yapılan bu açılış, merkezî otorite ile yerel unsurlar arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Hicaz Demiryolu'nun Maan kesiminin resmî açılış merasimine Mekke ve Cidde'den katılan dinî ve toplumsal temsilciler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Şekil 12: Hicaz Demiryolu Maan İstasyonu Açılışına Mekke ve Cidde'den Katılan Dinî ve Eşraf Temsilcileri[582]

Sıra	Adı ve Unvanı	Mensubiyeti / Görevi	Geldiği Yer
1	Abdullah Bey	Mekke eşrafı	Mekke-i Mükerreme
2	Salih Bey	Abdullah Bey'in biraderzadesi	Mekke-i Mükerreme
3	Yusuf Efendi Kattan	Şeyhül-meşâyih	Mekke-i Mükerreme
4	Şeyh İbrahim Üskumî Efendi	Ulemâ	Mekke-i Mükerreme
5	Şeyh Said Şata Efendi	Ulemâ	Mekke-i Mükerreme
6	Abdullah Efendi	Müezzin Reisi	Mekke-i Mükerreme
7	Şeyh Şemsî Efendi	Meşâyıh	Mekke-i Mükerreme
8	Said Münibî Efendi	Meşâyıh	Mekke-i Mükerreme
9	Şeyh Hamza Hilâl Efendi	Meşâyıh	Mekke-i Mükerreme
10	Şeyh Hasan Zeytî Efendi	Meşâyıh	Mekke-i Mükerreme
11	Şeyh İsmail Efendi el-Hâlidî	Meşâyıh	Mekke-i Mükerreme
12	Şeyh Abdülcelil Efendi el-Kudüsî	Meşâyıh	Mekke-i Mükerreme
13	Şeyh Mehmet Nûr Efendi	Cidde eşrafı	Cidde
14	Hamza Celâl Efendi	Cidde eşrafı	Cidde

Padişahın irade-i seniyyesi doğrultusunda, açılışa katılan bu on dört kişiye, Hamidiye Hicaz Demiryolu'nun Maan kısmının resmî açılışı münasebetiyle ihdas olunan madalyalardan birer adet hediye edilmiştir.[583]

Açılış törenine katılan Alman mühendis Auler Paşa'nın tasvirleri, dönemin sosyo-kültürel yapısına dair önemli bilgiler sunmaktadır. Ona göre açılış yılın en sıcak dönemine rastlamıştır. Şam–Maan hattı boyunca çok sayıda bedevî kabilesi padişahın heyetini karşılamak üzere istasyonlara gelmiştir. Süvariler, birkaç kilometre ötede treni at üzerinde

[582] BOA, İrade Taltifât [İ.TAL], No. 509, Gömlek No. 32. (H-24-04-1323).
[583] BOA, İ.TAL, No. 509, Gömlek No. 32.

karşılamakta, ardından uzun mızraklarını sallayarak ve geleneksel kıyafetleri içinde "buharlı at" olarak adlandırdıkları trenle yarışmaktadır. İstasyonlarda Fantasia[584] gösterileri icra edilmekte, heyetin ayrılışı sırasında süvariler trene bir süre daha refakat etmektedir. Auler Paşa ayrıca Maan'daki havai fişek gösterisinin bedevîler üzerinde bıraktığı etkiye dikkat çeker. İlk anda şaşkınlıkla geri çekilen kalabalığın, gösterinin zararsız olduğunu fark ettikten sonra yeniden toplanarak padişah lehine "*Allah yansûr sultânenâ*" (Allah sultanımızı muzaffer kılsın) nidalarıyla tezahüratta bulunduğunu belirtir.[585]

Hicaz Demiryolu'nun tamamlanmasından sonra Maan'ı yeniden ziyaret eden Auler Paşa, istasyon çevresinde kısa sürede meydana gelen değişimi mukayeseli bir biçimde aktarmaktadır:

> "*Maan'da, Meissner Paşa ve maiyetindeki mühendisler ile subaylar tarafından karşılandık,,, Fakat bu üç yıl önce çölde bir zafer takı ve birkaç çadır olarak gördüğüm Maan İstasyonu muydu? Hiçbir canlı varlığın yaşamadığı kireçtaşı bozkırından burada, etrafındaki istasyon binaları ve memurların ikametgâhları ile modern bir mahalle —yine de çölde bir mahalle— intibaını uyandıran büyük, güzel bir istasyon binası ortaya çıkmıştı. İki kısma ayrılan Maan köyü bile istasyondan görülmüyor, çünkü istasyondan üç kilometre kadar uzakta ve önünü bir tepe kapatıyor. Meissner Paşa'nın, arsası Sultan tarafından hediye edilmiş misafirperver evinde bir fincan çay içme davetini kabul ettik*.[586]

Maan Kalesi Ürdün'ün güneyinde, Suudi Arabistan sınırına ulaşmadan önceki son önemli tahkimat noktalarından biri olarak Osmanlı Devleti tarafından bir kale ve su ihtiyacını karşılamaya yönelik bir birke ile birlikte inşa edilmiştir. Bu stratejik

---

[584] Fantasia Osmanlı Devleti'nin Mağrip topraklarında (Fas, Cezayir) 'Tbourida' olarak bilinen atlı barut oyunlarının bir benzeridir, Ürdün coğrafyasında aşiretlerin askeri disiplinini ve sosyal prestijini yansıtan 'Cirit' ve 'Atlı Furusiyya' oyunları şeklinde tezahür etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. UNESCO, "Tbourida", *Intangible Cultural Heritage of Humanity*, erişim 20 Şubat 2026, https://ich.unesco.org/en/RL/tbourida-01483.

[585] Auler Paşa, *Hicaz Demir Yolu İnşa Edilirken-1: Şam–Maan Hattı,*14.

[586] Auler Paşa, *Hicaz Demir Yolu İnşa Edilirken–II: Maan–El-'Ulâ Hattı*, 21.

konumun korunmasını sağlamak amacıyla burada görev yapan zaptiye asker sayısı 20'ye çıkarıldığı bilinmektedir. [587] Darb el-Hac güzergâhına yönelik araştırmalar sırasında Andrew Petersen tarafından tespit edilen ve daha önce neşredilmemiş olan kitabesi vardır. Bu kitabe Arabistan sahasındaki en eski Osmanlıca kitabe olarak değerlendirilmektedir. Kitabe, mermer bir pano üzerine ustaca işlenmiş olup dört yatay şerit hâlinde sekiz kartuşa bölünmüştür. İkinci ve üçüncü satırların baş kısımları tahrip edilmiş olmakla birlikte, harf izlerinden metnin tamamı büyük ölçüde okunabilmektedir. Kitabenin son mısrası tarih kaydıdır ve ebced hesabıyla 971 (1563–1564) yılını vermektedir. Tarih ayrıca rakamla da belirtilmiştir. Metinde Kanuni Sultan Süleyman'ın kale ve su yapısının bânisi olduğu ifade edilmektedir. Kubad Paşa'nın adı da zikredilmekte olup, Şam valiliği yapmış Ramazanoğulları hanedanına mensup bir devlet adamıdır. Dikkat çekici bir husus, hac güzergâhına dair bir yapı için düzenlenmiş olmasına rağmen kitabenin dinî içerikli olmaması, ayet veya hadis ihtiva etmemesidir. Bunun yerine Osmanlıların siyasî kudreti ve sultanın imar faaliyeti vurgulanmaktadır.

Kitabenin metni şu şekildedir:
Cihanın şâh-ı heft-iklimi Osman oğlunun
Zamîri hayr-endîşine ilhâm eyledi Rahmân
(…) Kubad Paşa kuluyla asker-i Şam'a
Maan'da eyledi bir burc u birke yapmağı fermân
Tarîkin beyt-i ma'mûrun edüb bi-hamdilâh ta'mîr
Olup huccâc ebed dâ'î zehî hayr u zehî ihsân
Bu ahkar bendesi kâtib Sukûnî dedi târîhin:
Maan'da yapdı burc u birkeyi Sultân Süleyman.[588]

Maan Kalesi ve çevresindeki yerleşimin 17. yüzyıldaki askerî ve sosyo-ekonomik görünümüne dair bazı bilgiler, hac yolculuğu sırasında bölgeye uğrayan Evliya Çelebi tarafından aktarılmıştır. Seyyahın tasviri, kalenin fiziksel yapısını, askerî statüsünü ve

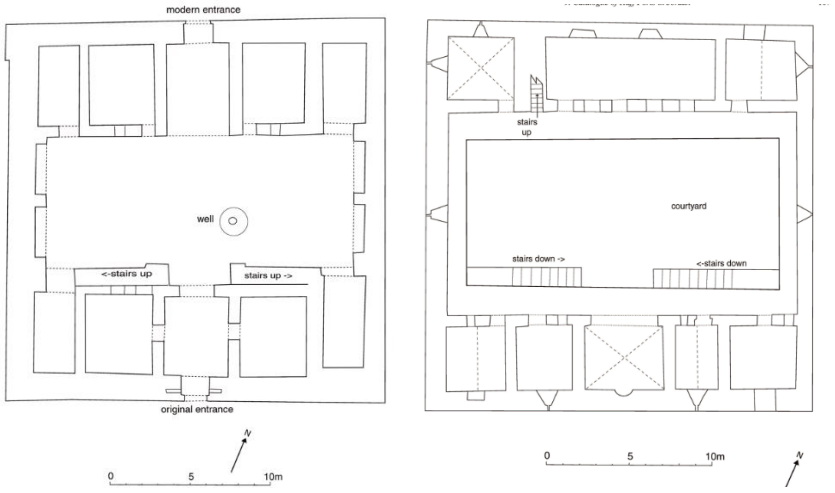
[587] *"…Maan kalelerinin muhâfazasına kâfi olamayacağından bunların 20 nefere iblâgı sûretleri tensîb olunduğu…"* BOA, [A.MKT.MHM.], No. 463, Gömlek No. 21 (H-12-07-1290).

[588] Mehmet Tütüncü, "Osmanlı Modernleşmesinin Anıtlara Yansıması: Hayfa Hicaz Demiryolu ve Şam Telgraf Anıtları", *Osmanlı Dünyasında Kültürel Karşılaşmalar ve Sanatsal Yansımaları*, ed. Filiz Yenişehirlioğlu (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2017), 243–250.

yerleşimin iktisadî refah düzeyini birlikte yansıtması bakımından önem taşımaktadır. Evliya Çelebi Maan Kalesi için şöyle demektedir:

> *"Dörtgen şeklinde dört köşe hendeksiz küçük bir kaledir. Çepçevre büyüklüğü 300 adımdır. Kıbleye bakar bir demir kapısı var, 5 ayak merdiven ile çıkılır. İçinde 20 adet küçük haneçikler ve 1 zaviye var. Daha önce Şam yeniçerisi hükmünde imiş, sonra Urban içinde olan muhafızların hepsini bir hile katledip ele geçirmişlerdir. Hâlâ dizdarı neferi yoktur. Kapısı üzere tarihi var, ama kalabalıktan yazamadık. Bu kaleden taşra dört tarafında bağ ve bahçeli, âbihayat sulu, hesapsız hurma ağaçlı ve 1.500 mükellef ve mükemmel Urban haneleri vardır. Halkı gayet zengindir. Yılda bir kere her bir Arap 5-6 bin guruş kâr eder. Çoluk çocukları ve kadınları altınlara gömülmüştür. Maralı ve gazalî gözlü, mahbûb ve mabûbeleri var ki anlatılmaz. Şam-ı şerif eyaletinde Kudüs-i şerif sancağı toprağında mamur ve şenlikli kasabadır. 3 camii ve 1 hamamı var, ama çarşısı yoktur.*
>
> *... Hacılar bu şehirde öyle bolluğa nail oldular ki Müzeyrib'te çektiklerini unuttular.'*[589]

Şekil 13: Maan Kalesinin Zemin ve Birinci Kat Planları[590]

(Zemin Kat) (1. Kat)

[589] Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 9/2: 633.

[590] Petersen, The Medieval *and Ottoman Hajj Route in Jordan*

15. Akabebaşı(Fassu'a) Kalesi

Akabebaşı Kalesi, Hicaz Demiryolu'nun 32. istasyonu olup hattın 514,600. kilometresinde yer almaktadır. [591] Akabetü'l-Hicazî (Hicaz Akabesi), Zâtü'l-Menâr (Minareli Yer), Şam Akabesi, Kasaba Kalesi ve Akabetü's-Suvvân (Çakmaktaşı Geçidi) adlarıyla da anılmaktadır. Hicaz Demiryolu üzerindeki Fassuʿa İstasyonu'nun yaklaşık 2 km batısında konumlanmıştır. Yerleşim, deniz seviyesinden 1.100 m'nin biraz üzerinde, iki vadi kolunun birleştiği bir yarıntının tabanında konumlanmıştır. Fassuʿa çevresi, derin ve dik yarıntılarla parçalanmış yüksek bir plato olan Şerra Dağı'nın parçasıdır. Arazide genel olarak çakmaktaşı ve kireçtaşı bloklarla kaplı olup yer yer deve dikeni çalıları görülmektedir. Güneyde modern bir çakıl ocağının kalıntıları bulunmaktadır. Güzergâhın Batn el-Ghûl (Ghûl Geçidi) üzerinden Arap Çölü'ne inişinden önceki son yüksek plato kalesi niteliğindedir.[592] Demiryolu hattının Maan sonrasındaki kesimin son derece zorlu olduğu kaynaklarda belirtilmektedir Güneydeki en sarp ve tecrit edilmiş noktalarından biri Batn el-Gûl geçididir. İngiliz seyyah ve şair Charles M. Doughty, Bedevîlerin bu mevkii "devin karnı" (oyuk yer) veya "boğulma yeri" olarak adlandırdıklarını aktarmaktadır. Doughty'nin tasvirine göre bu bölge; paslı kumtaşı harabeleri arasında, sonsuz bir sessizliğin hâkim olduğu ve hiçbir yaşam belirtisinin görülmediği bir "ıssızlık çukuru" niteliğindedir.[593] Auler Paşa, Maan'ı "son fellah köyü" olarak nitelendirmekte, demiryolunun doğusunda Necd bölgesine doğru ilerledikçe, Teymâ ve Hayber gibi büyük vahalarda bulunan sınırlı yerleşimler dışında Maan ile Medine arasında sürekli meskûn bir yerleşim bulunmadığını ifade etmektedir.[594] İbn Battûta ise Akabetü's-Suvvân (Çakmaktaşı Geçidi) hakkında "Giren rahmetli, çıkan devletlü" sözünü aktarmaktadır.[595] Bu aktarımlar, geçidin güçlüğünü ve hattın doğal koşullar bakımından ne denli çetin bir coğrafyada ilerlediğini göstermesi bakımından önemlidir.

Kaynaklarda Maan Kalesi ile Müdevvere beldesi arasındaki sahada, hac kafilesinin dinlenme noktalarından biri olan Zahrü'l-Akabe'de demiryolu inşası öncesinde de su

---

[591] *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye*, 1328/1912, 399.
[592] Petersen, The Medieval *and Ottoman Hajj Route in Jordan*, 112-121.
[593] Charles M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta* (Garden City, NY: Doubleday Anchor Books, 1955), 17.
[594] Auler Paşa, *Hicaz Demir Yolu İnşa Edilirken-1: Şam–Maan Hattı*, 9.
[595] İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, 168.

temini meselesinin halli için teşebbüste bulunulduğu anlaşılmaktadır. 1266/1859 tarihinde Ahmet Ağa tarafından burada bir su kuyusunun kazıldığı; yaklaşık 500 kese masrafla gerçekleştirilen bu girişimin ardından, kuyunun muhafazası ve hacıların güvenliğinin sağlanması amacıyla su kaynağı üzerine bir kale inşa edilmesi ve buraya muhafızlar yerleştirilmesi teklif edilmiştir. Belgede söz konusu teşebbüsün gerekçesi açık biçimde ifade edilmekte; "hüccâc-ı müslimînin su hususunda müzâyakadan istihlâsı" yani hacıların su darlığından kurtarılması hedefinin gözetildiği belirtilmektedir. Ayrıca bu hizmetin "isticlâb-ı daʿavât-ı hayriyeyi mültelzim" olduğu, başka bir ifadeyle hayırlı dualara vesile olacak bir iş telakki edildiği vurgulanmaktadır. Dolayısıyla inşa faaliyetlerinin yalnızca askerî ve stratejik bir tedbir olarak değil, aynı zamanda dinî ve manevî bir sorumluluk anlayışıyla yürütüldüğünü göstermektedir.[596]

16. Müdevvere İstasyonu ve Kalesi

Müdevvere İstasyonu, Ürdün'ün güneyinde, Suudi Arabistan sınırında yer almakta olup ülke sınırları içindeki son istasyondur. Bu noktada demiryolunun Ürdün hattı sona ermekte, Suudi Arabistan hattı başlamaktadır. Amman'a yaklaşık 350 km mesafededir. İstasyonda tek katlı üç yapı bulunmaktadır. Bunlardan ilki dört odalı istasyon binasıdır. İkinci yapı üç odalı lojman olarak inşa edilmiştir. Üçüncü yapı ise servis birimlerinden oluşmaktadır.[597]

Ürdün'ün en güneyinde, Suudi Arabistan sınırına ve Halat ʿAmmâr'a yaklaşık 15 km mesafede, düz ve kumluk bir çöl sahasında yer almaktadır. Osmanlı döneminde 18. yüzyılda Şam valisi tarafından burada bir kale ve iki sarnıç inşa ettirilmiştir. 19. yüzyıl başına ait raporlar, bölgede su kıtlığının belirgin olduğunu göstermektedir. Yeraltı su seviyesinin düşüklüğü ve hareketli kumların sarnıçları doldurması, yapının sürdürülebilirliğini zorlaştıran başlıca sorunlardır. I. Dünya Savaşı sırasında Müdevvere bölgesi çatışmalara sahne olmuştur. Yapının 20. yüzyıla kadar kullanılması, özgün mimari unsurlar üzerinde kısmi değişikliklere yol açmıştır. Mimari açıdan kale, köşe payandaları hariç yaklaşık 19 metre kenarlı kare planlıdır. Düzgün kesilmiş kumtaşı bloklarla inşa

[596] BOA, Sadâret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı [A.MKT.MVL], No. 22, (H-10-02-1266).
[597] Çaycı, *Ürdün'de Osmanlı Mimarisi*, 283-285.

edilmiştir. Kumlu zemine uyum sağlamak amacıyla temeller dışa doğru genişletilmiştir. Duvarlar çift cidarlı olarak yükselmekte ve üst kotlarda incelmektedir. Doğu cephede ana giriş yer alır. Girişin üzerinde büyük çıkıntılı bir machicolation[598] bulunmaktadır. Birinci kat ve parapet seviyelerinde düzenli mazgal ve ateş delikleri dizisi görülmektedir. İç mekânda tonozlu bir giriş geçidi merkezi avluya açılır. Zemin katta beşik tonozlu odalar yer alır. Üst kata iki merdivenle ulaşılır. Plan şeması doğu-batı ekseninde simetrik bir düzen göstermektedir. Kalenin yaklaşık 82 metre güneyinde büyük bir dikdörtgen sarnıç kalıntısı bulunmaktadır. Ayrıca 1,5 km güneydoğuda taş döşeli yol izleri mevcuttur. Bu unsurlar, Müdevvere kalesinin çöl koşullarında su temini, güvenlik ve konaklama işlevlerini bir arada barındıran bir menzil kalesi olarak tasarlandığını göstermektedir.

Hicaz Demiryolu'nun Ürdün kesimi, 572,4. kilometrede yer alan ve hattın 37. istasyonu olan Müdevvere'de son bulmaktadır. Bu noktadan sonra hat, bugünkü Suudi Arabistan topraklarına girerek toplam 1.302,3 kilometrede Medine'ye ulaşmıştır.[599] El-Ulâ ile Medine arasındaki son kesimin inşası, Hacı Muhtar Bey'in idaresinde 31 Temmuz 1908 tarihinde tamamlanmıştır. 1 Eylül 1908'de düzenlenen resmî törenle Hicaz Demiryolu bütünüyle işletmeye açılmıştır.[600]

D. Hicaz Demiryolu'nun Sosyo-Ekonomik Etkileri

Hicaz Demiryolu'nun Ürdün üzerindeki sosyo-ekonomik etkilerini doğru okuyabilmek için, hattın inşasından önce Şam–Hicaz güzergâhındaki hac hareketliliğinin güvenlik ve maliyet boyutunu incelemek gerekmektedir. 17. yüzyıl seyyahı Evliya Çelebi'nin 1671 tarihli gözlemleri, Şam'dan hareket eden hac kervanlarının Arap eşkıyası tarafından yağmalanma tehdidi altında olduğunu ve devletin bu emniyeti sağlamak adına Şam Valisi'nin kardeşi Hüseyin Paşa komutasında 5.120 kişilik bir koruma birliği

[598] Senkendaz veya tepe mazgalı, Orta Çağ kule veya sur gibi tahkimatlar da ana yapıdan çıkma şeklinde ileride olan ve aşağıya doğru taş, ok vb. saldırı silahının kullanılmasına izin veren açıklığın adıdır. Tureng - machicolation - Türkçe İngilizce Sözlük (Erişim 20 Şubat 2026.)

[599] *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye*, 1328/1912, 398-401.

[600] Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, 136.

görevlendirerek ciddi miktarlarda mali kaynak (yaklaşık 570 kese) ayırdığını kaydetmektedir.[601]

19. yüzyılda bölgedeki aşiret yapıları büyük ölçüde geleneksel niteliklerini muhafaza etmiştir. Birbirlerinin mallarına, özellikle deve sürülerine ve ticarî yüklerine yönelik yağmalama faaliyetlerinde bulunmuştur.[602] Aşiretler, çoğu durumda Osmanlı merkezî idaresinden askerî refakat, zararların tazmini ve düzenin tesisi yönünde müdahale talep etmişlerdir. Örneğin 1266/1850 senesinde Hac kafilesinin yüklerini Müzeyrib sahrasından Maan'a kadar taşımakla görevli olan Benî Sahr aşireti, son iki yıl içinde İbn Neccar ve Benî Reşid kabilelerine ait 300 baş deveyi yağmalamıştır. Bu gelişme üzerine aşiret şeyhleri ya kendilerine askerî refakat sağlanmasını ya da söz konusu nakliye hizmetinden muaf tutulmalarını talep etmiştir.[603]

Hicaz Demiryolu, yalnızca hac mevsiminde değil, yılın farklı dönemlerinde de kullanılmaktaydı. Küçük hacı grupları, belirli bir zaman dilimine bağlı kalmaksızın Mekke ve Medine'nin yanı sıra Hz. Peygamber ve Ehl-i Beyt'le irtibatlı diğer kutsal mekânları da ziyaret etmek amacıyla bu güzergâhı tercih etmekteydi. Böylelikle hac ve ziyaret yolculuklarının kısa süreli bir hareketlilikten ziyade, aylar hatta kimi zaman yıllar süren uzun seyahatler şeklinde gerçekleştiğini göstermektedir.[604]

Bu sistemin merkezinde, kervanın tek bir düzenli birlik hâlinde hareket etmesini sağlayan "Emîrü'l-Hac" idaresi ile aşiretlerle kurulan pragmatik güvenlik anlaşmaları bulunmaktaydı. Hac organizasyonunun mali boyutu da devlet tarafından merkezi biçimde karşılanmıştır. Her yıl yaklaşık yüz bin altın tutarında özel bir bütçe ayrılmıştır. Bu bütçenin önemli bir kısmı, yolun iki yakasında yaşayan aşiretlerin şeyhlerine maaş olarak ödenmiştir. Karşılığında şeyhler, hacıların korunmasını, yol emniyetinin sağlanmasını ve

---

601 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 9-10/114.

602 Charles M. Doughty, Arap ülkesinde yerleşik halkın çölde yaşayan göçebe topluluklara karşı çoğu zaman kıskanç ve düşmanca bir tutum sergilediğini belirtir. Müellif, göçebelerin vücutlarını sallayarak ve havada çekilmiş kılıçlarla dövüşür gibi hareketler eşliğinde yüksek sesle şarkı söylemelerinin, yerleşik nüfus üzerinde endişe ve tedirginlik uyandırdığını gözlemlediğini ifade etmektedir. Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, 15.

603 BOA, Sadâret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı [A.MKT.MVL], No. 25, Gömlek No. 69. (H-14-05-1266).

604 Auler Paşa, *Hicaz Demir Yolu İnşa Edilirken–II: Maan–El-'Ulâ Hattı*, 21-28.

sarnıçların yağmur suyuyla doldurulmasını taahhüt etmişlerdir. Ancak maaş ödemelerinde yaşanan aksaklıklar, zaman zaman aşiretlerin hac kervanlarına saldırması veya geçişleri engellemesi gibi güvenlik sorunlarına yol açmıştır.[605] Bunun bir örneği, 1910 yılında Maan'da Huveytat süvarilerinin yerel bir Osmanlı görevlisinden zorla ödeme almasıdır. Hicaz Demiryolu'nun Bedevîlere sağladığı diğer ekonomik faydalar arasında, inşaatta çalışan askerlere süt, peynir ve et satılması, zaman zaman deve kiralanması da yer almaktaydı. Osmanlı Devleti'ne genel olarak düşman bir aşirete örnek ise 1908'den I. Dünya Savaşı sonuna kadar Huveytat aşiretidir. Aşiret lideri Arar b. Gazi, Osmanlıların 1894'te Maan'a ilerlemesine karşı çıkmış, tutuklanarak iki yıl Kerek'te hapsedilmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında aşiretin bir kolu Arap İsyanı'na katılmıştır[606]

Demiryolu güzergâhına yakın yerleşimler zaman içinde ekonomik ve idarî bakımdan önem kazanmıştır. Özellikle, Amman ve Maan gibi merkezlerden çevreye doğru bir kontrol genişlemesi gerçekleşmiştir. Demiryolu, askerî sevkiyat ve bürokratik koordinasyon imkânlarını artırarak, yerleşik ve yarı göçebe toplulukların daha sistematik bir devlet gözetimi altına alınmasına zemin hazırlamıştır. Bu sürecin en dikkat çekici örneklerinden biri 1910 Kerek isyanıdır. Kerek, en yakın demiryolu istasyonu olan Katrana'ya yaklaşık 15 km mesafede bulunmakta olup, 2–3 bin civarında bir nüfusa sahiptir. Batılı kaynaklarda El-Mecâlî ailesinin yerel hâkimiyeti altında bulunan kasabada isyanın, Kadir el-Mecâlî'nin Suriye Vilayeti İdare Meclisi üyeliğinin vali tarafından onaylanmaması üzerine başladığı bildirilmektedir.[607]Ancak Osmanlı arşiv belgelerine göre Kerek Hadisesi, Kerek livasında yürürlüğe konulan reformlara karşı yerel unsurların direnişi sonucunda ortaya çıkmıştır. Nitekim belgelerde isyanın mahiyeti, 'tatbikine mübaşeret olunan ıslahat-ı nâfia aleyhine olarak ahali-i mahalliyeye telkinat-ı fesadiye bilicra nehb ve garet' şeklinde ifade edilmekte; bu durum, hareketin reform karşıtı bir örgütlenme niteliği taşıdığını açıkça göstermektedir. İsyan, yalnızca bir ayaklanma değil, aynı zamanda siyasî bir yönelim de taşımaktadır. Belgelerde, isyancı unsurların Kerek Kalesi'ni ele geçirerek alternatif bir yönetim oluşturma teşebbüsünde bulundukları açıkça belirtilmektedir. Daha dikkat çekici bir diğer husus ise isyancıların, amaçlarına ulaşamamaları hâlinde dış destek arayışına yönelmiş olmalarıdır. Nitekim mevcut

[605] Mousa, "Jordan: Towards The End Of The Ottoman Empire 1841 – 1918", 385.
[606] Ochsenwald, *The Hijaz Railroad,* 121-122.
[607] Ochsenwald, *The Hijaz Railroad*, 125-128.

bulgular, isyan liderlerinin başarısızlık durumunda İngiltere himayesine girme seçeneğini değerlendirdiklerini ve bu doğrultuda Kudüs'teki İngiliz konsolosluğu ile temas kurmaya yönelik girişimlerde bulunduklarını göstermektedir. [608] Hadise sırasında aşiretlerin aktif rol oynadığı ve geniş bir katılımın gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Özellikle Beni Hamide, Muayata, Cafere ve diğer aşiretlerin doğrudan çatışmalara katıldığı; Kerek Kalesi'ne hücum, demiryolu tesislerine saldırı ve yağma faaliyetlerinin yürütüldüğü belgelerde ayrıntılı biçimde yer almaktadır. [609]

Kısa sürede çevredeki aşiretlerin de katılımıyla isyan genişlemiş; Sahr aşireti kendilerine vaat edilen yaklaşık 4.000 Osmanlı lirası tutarındaki demiryolu koruma sübvansiyonunun ödenmemesini gerekçe göstermiştir. İsyan sırasında bir trenin soyulması, rayların tahrip edilmesi ve istasyonlara yönelik saldırılar, hattın stratejik kırılganlığını ortaya koymuştur. Katrana istasyonunun tahribi ve demiryolu personeline yönelik saldırılar, olayların boyutunu göstermektedir. Bununla birlikte demiryolu, aynı zamanda devletin krizlere müdahale kapasitesini artırmıştır. Kerek, Hicaz Demiryolu üzerinden gerçekleştirilen hızlı askerî sevkiyat sayesinde kısa sürede yeniden Osmanlı denetimine alınmıştır. Aşiretlerin verdiği maddî zararın yaklaşık 80.000 Osmanlı lirası olduğu tahmin edilmektedir. 1908 sonrasında büyük çaplı çatışmaların sona ermesine rağmen, demiryoluna yönelik küçük ölçekli saldırılar devam etmiş; yaklaşık 130 yağma ve baskın vakası kaydedilmiştir.[610]

Hicaz Demiryolu ile beraber Ürdün'de ilk kez büyük bir fosfat madeni yatağının Salt'ta Alman jeolog Dr. Max Blankenhorn (1861-1947) tarafından keşfedildiği rivayet edilmektedir. Bazı kaynaklara göre Blankenhorn'un bu keşfi 1894 yılında gerçekleştirdiği belirtilmekte ise de kimi araştırmacılar bu tarihin 1903 kimileri ise 1908 olduğunu belirtmektedir. Ürdün Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nın 2012 yılında hazırladığı "Ürdün'de Madencilik Sektörü" başlığını taşıyan bir broşürde de Ürdün'deki ilk fosfat madeni yatağının Hicaz Demiryolu inşaatı sırasında Amman'ın yaklaşık 15 km. kuzeyinde yer alan al-Ruseifa bölgesinde 1908 yılında keşfedildiği belirtilmektedir.[611]

---

[608] BOA, Bâbıâli Evrak Odası (BEO), No. 3894, Gömlek No. 292037 (H-18-05-1329).
[609] BOA, Bâbıâli Evrak Odası (BEO), No. 3896, Gömlek No. 292178 (H-23-05-1329).
[610] Ochsenwald, *The Hijaz Railroad*, 125-128.
[611] Abdulkadir Atar, "Hicaz Demiryolu ve Ürdün Ekonomisi Üzerindeki Etkileri", *Journal of Academic Opinion* 1/2 (2021), 59.

Bu bilgi, Hicaz Demiryolu'nun Alman mühendislerinden Auler Paşa tarafından da teyit edilmektedir. Auler Paşa'ya göre Amman–Salt arasında planlanan yaklaşık 38 kilometrelik şube hattının temel amacı, bu iki merkez arasında yer alan ve gelirinin Hicaz Demiryolu'na tahsis edilmesi öngörülen fosfat yataklarını işletmeye açmaktı. Söz konusu hat, aynı zamanda Hicaz Demiryolu'nun Yafa–Kudüs arasındaki İngiliz demiryolu ile bağlantısını sağlayarak denizle irtibat kurulmasına zemin hazırlayacak ve böylece hattın uluslararası ticaret ağlarına eklemlenmesine imkân verecekti. Fosfat yataklarının %55–85 oranında fosfat ihtiva ettiği, birkaç kilometrekarelik bir alana yayıldığı ve yaklaşık 20 metre derinliğe ulaştığı belirtilmektedir. Ancak Salt çevresindeki fosfatların işletilmesi ve Avrupa pazarlarına nakline ilişkin maliyet hesaplarının işletmenin kârlılığı konusunda tereddüt doğurması üzerine, bu tali hatta dair yürütülen ön çalışmalar durdurulmuştur.[612] Osmanlı döneminde fosfat madenlerinin işletilmesi mümkün olamamıştır.[613]

1328/1910 tarihli arşiv belgeleri, Salt'ta fosfat madeninin mevcudiyetini ve bu kaynağın imtiyaz usulüyle işletmeye açılma teşebbüsünü göstermektedir. Buna göre söz konusu fosfat (döşo) madeni, kırk yıl süreyle Nazif el-Hâlidi Bey ile Mösyo Cakomo Frankîni'ye ihale edilmiştir. Düzenlenen mukavelenamede yalnızca işletme şartları değil, altyapı yükümlülükleri de hüküm altına alınmıştır. Bu çerçevede Hayfa Limanı'nın inşası ile Hicaz Demiryolu'nun Maan'dan Salt'a kadar uzatılması sözleşme kapsamına dâhil edilmiştir. Dolayısıyla fosfat imtiyazı liman ve demiryolu yatırımlarını finanse etmek için verilmiştir.[614]

Ürdün'de fosfat yataklarının keşfine dair literatürde 1894, 1903 ve 1908 tarihleri zikredilmektedir. Bu farklılık, ilk jeolojik tespit, ekonomik değerlendirme ve resmî kayda geçme safhalarının birbirine karıştırılmasından kaynaklanmaktadır. 1910 tarihli Osmanlı arşiv belgeleri ise fosfatın artık keşif aşamasını aşarak imtiyaz ve demiryolu finansmanı çerçevesinde değerlendirildiğini göstermektedir.

---

612 Auler Paşa, *Hicaz Demir Yolu İnşa Edilirken–1: Şam–Maan Hattı*, 102-103.

613 Osmanlı döneminde bulunan fakat işletilmesi mümkün olmayan fosfat maden rezervlerinin Ürdün'de ilk işletildiği tarih 1935'tir. 1935 Temmuz'unda kurulan Ürdün Fosfat Madenleri Şirketi (Jordan Phosphate Mines Company) ilk operasyonlarına Amman yakınlardaki Russaifa'da başlamıştır. Atar, "Hicaz Demiryolu ve Ürdün Ekonomisi Üzerindeki Etkileri", 61.

614 BOA, Dâhiliye Nezâreti İdare Evrakı [DH.İD], No. 52, Gömlek No. 5. (H-22-04-1329).

Yapım hızı ve maliyet verimliliği açısından Hicaz Demiryolu, dönemindeki birçok Avrupa projesini geride bırakmıştır. Kilometre başına 1.500-1.700 Osmanlı lirası maliyetle inşa edilen hat, özel şirketlerin maliyetinin yarısına mal edilmiş ve yılda ortalama 183 kilometre gibi rekor bir inşa hızıyla tamamlanmıştır. Bu başarıda, askeri iş gücünün kullanılması ve teknolojik standartlardan ödün verilmemesi etkili olmuştur.[615]

Hattın ticarî performansı, kısa ömrüne rağmen yükselen bir ivme göstermiştir. 1910 yılında 65 bin ton olan ticarî eşya nakliyatı, 1913'te 112 bin tona kadar çıkmıştır. Bu veriler, demiryolunun bölgedeki yerel ticareti canlandırdığını ve özellikle Filistin-Suriye tarım bölgelerinden gelen ürünlerin Medine pazarlarına hızla ulaştırılmasını sağladığını kanıtlamaktadır. Yolcu taşımacılığında da benzer bir başarı yakalanarak 1913 yılında sivil yolcu sayısı 232 bini aşmıştır. Beş yıllık ortalamada 193 bin sivil yolcunun taşınması, kervan yolculuğunun zahmetini ve maliyetini azaltarak halkın mobilizasyonunu artırmıştır. İşletme gelirleri 1913'te 329 bin liraya ulaşmış ve hat sivil taşımacılığa kapatıldığı 1915 yılına kadar düzenli olarak kâr elde etmeyi başarmıştır. Demiryolu, geçtiği güzergâhtaki yerleşimlerin demografik ve ekonomik yapısını dönüştürmüştür. Der'â bir köyden kasabaya dönüşürken; Amman, Maan ve Tebük gibi merkezlerde ticaret ve nüfus artışı yaşanmıştır.

1890 yılında Osmanlı idarî denetimine giren ve yaklaşık üç bin nüfuslu bir yerleşim birimi olan Maan, telgraf hattının tesisi, askeri garnizonun teşkili ve nihayet Hicaz Demiryolu'nun bölgeye ulaşmasıyla birlikte bir kalkınma sürecine girmiştir. Bu süreçte yerleşim biriminde demografik bir genişleme yaşanmış, çok sayıda resmi yapı inşa edilmiştir. Bölgenin artan ticarî potansiyeli, Filistin ve Şam menşeli tüccarların Maan'a yönelmesini sağlayarak yerel piyasayı canlandırmıştır. Demiryolu lojistiği sayesinde kahve, şeker ve Şam dokumaları gibi temel tüketim maddelerinin tedariki süreklilik kazanmış; pirinç gibi bazı ürünlerin Akabe üzerinden sevkiyatı devam etse de emtianın büyük çoğunluğu demiryolu vasıtasıyla nakledilmiştir.

[615] Ochsenwald, *The Hijaz Railroad,* 52.

Demiryolunun yarattığı iktisadi etki alanı, sadece şehir merkeziyle sınırlı kalmayıp Maan ile Vâdi-i Musâ hattı ve çevresinde yeni kırsal yerleşimlerin teşekkül etmesine zemin hazırlamıştır. Benzer şekilde el-Ulâ köyleri de ulaşım imkânlarının genişlemesine paralel olarak kademeli bir büyüme kaydetmiştir. Demiryolunun sağladığı ulaşım imkânları sayesinde bölgeye ithal edilen malların birim fiyatlarında belirgin bir düşüşe yol açmıştır. Bu durumun en somut göstergesi, Şam'dan sevk edilen yaş sebze ve meyvelerin Medine pazarında Şam fiyatlarına yakın bedellerle arz edilebilmiş olmasıdır. Ayrıca, demiryolu inşaatının Hayfa ve Şam etaplarında istihdam edilen yaklaşık bin kişilik işgücü kapasitesi Maan'dan karşılanmıştır. Demiryolu projesinin bölgede oluşturduğu ekonomik canlanmanın somut örnekleridir.[616]

Şam'dan başlayarak Medine'de son bulan Hicaz Demiryolu'nun nihai hedefi, yaklaşık 1.800 kilometrelik bir hatla Mekke'ye kadar uzanarak Şam ile Haremeyn'i kesintisiz biçimde birbirine bağlamaktı.[617] Ancak bu hedef gerçekleşmemiştir. Bunun başlıca sebepleri arasında, Hicaz Emîri Şerif Hüseyin ve bölgedeki bedevî kabilelerin ekonomik kaygıları yer almaktadır. Demiryolunun Mekke'ye ulaşması, hac mevsiminde deve kervanlarıyla taşımacılık yapan kabilelerin gelirlerini azaltma potansiyeline sahipti. Bu nedenle söz konusu kabileler, ekonomik çıkarlarının zedeleneceğini düşünerek projeye mesafeli yaklaşmıştır. Çünkü kabileler yalnızca hacıların taşınmasını değil, aynı zamanda "mutavvıf" sıfatıyla hacılara rehberlik ve organizasyon hizmeti sunarak da gelir elde etmekteydi. Buna ek olarak Osmanlı merkezi ile Hicaz yönetimi arasındaki siyasî gerilimler, 1914'te başlayan I. Dünya Savaşı ve 1916'daki Büyük Arap İsyanı hattın güney yönünde ilerlemesini fiilen imkânsız kılmıştır. Bu süreçte İngiliz subay T. E. Lawrence'ın Arap isyancılarla yürüttüğü faaliyetler ve demiryoluna yönelik sabotajlar da hattın askerî ve lojistik sürekliliğini zayıflatmıştır. Bu şartlar altında Hicaz Demiryolu Medine'de son bulmuş, Mekke uzantısı hayata geçirilememiştir.[618]

---

[616] Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, 244-248.

[617] BOA, Yıldız Perakende Evrakı-Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı [Y.PRK.TNF], No. 8, Gömlek No. 37.

[618] Duha Abdalhamed, *II. Abdülhamid Döneminde Demiryolları (Hicaz ve Bağdat Demiryolları)* (Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, 2023), 56-57.

SONUÇ

Bu çalışmada, Sultan II. Abdülhamid dönemi Osmanlı idaresi altında Ürdün'ün idarî ve sosyo-kültürel yapısını inceleyerek bölgenin geç Osmanlı dönemindeki dönüşümünü arşiv belgeleri, salnâmeler ve çağdaş kaynaklar ışığında değerlendirilmiştir. Araştırma bulguları, Ürdün coğrafyasının tarih boyunca olduğu gibi 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında da Şam–Filistin–Hicaz hattı üzerinde stratejik bir geçiş bölgesi niteliğini sürdürdüğünü ortaya koymaktadır. Bu durum bölgenin yalnızca coğrafi bir sınır sahası değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin siyasî, askerî ve dinî politikalarının kesiştiği bir merkez olduğunu göstermektedir.

Osmanlı idaresi açısından Ürdün, doğrudan merkezî bir eyalet olarak teşkil edilmemiş, Suriye Vilayeti bünyesinde sancak ve kazalar aracılığıyla yönetilen bir taşra olarak şekillenmiştir. 19. yüzyılın son çeyreğinde vilayet sisteminin uygulanmasıyla birlikte bölgede idarî teşkilat daha sistemli bir yapıya kavuşmuş, Belka, Kerek ve Maan gibi merkezler idarî düzenin temel unsurları hâline gelmiştir. Bu süreçte idarî düzenlemeler yalnız bürokratik bir yeniden yapılanma olarak kalmamış, aynı zamanda devletin bölge üzerindeki denetimini güçlendirmeyi amaçlayan stratejik bir politika olarak ortaya çıkmıştır. Salt'ın farklı sancaklara bağlanması veya Maan'ın sancak statüsüne yükseltilmesi gibi uygulamalar, Osmanlı yönetiminin Ürdün'de coğrafî koşullar ve güvenlik ihtiyaçlarına göre şekillenen esnek bir idarî model kullandığını göstermektedir.

Demografik yapı incelendiğinde, Ürdün sahasının Suriye Vilayeti içindeki diğer bölgelere kıyasla daha homojen bir nüfus yapısına sahip olduğu görülmektedir. Salnâme kayıtları, özellikle Belka Sancağı'nda Müslüman nüfusun belirgin bir çoğunluk oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Bunun yanında Hristiyan topluluklar başta olmak üzere farklı dinî grupların da bölgede varlık gösterdiği ve Ürdün toplumunun çok dinli bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ancak göçebe aşiretlerin yoğunluğu ve nüfus sayımlarının sınırlılıkları nedeniyle demografik verilerin çoğu zaman tahminî nitelik taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu durum Osmanlı idaresinin yerleşik nüfusun sınırlı olduğu, göçebe ve yarı göçebe toplulukların belirleyici rol oynadığı bir toplumsal yapı ile karşı karşıya bulunduğunu göstermektedir.

Osmanlı Devleti, Ürdün'de sosyal ve dinî düzeni tesis etmek amacıyla eğitim kurumları, vakıf teşkilatı ve dinî kadrolar aracılığıyla merkezî otoriteyi güçlendirmeye çalışmıştır. Rüşdiye ve ibtidai mekteplerin açılması, ayrıca eğitim imkânlarının sınırlı olduğu kırsal alanlarda öğretmen görevlendirilmesi ve bazı bölgelerde seyyar muallim uygulamalarına başvurulması, eğitim faaliyetlerinin bölge geneline yayılmasına yönelik çabaları ortaya koymaktadır. Bununla birlikte okulların sayısının sınırlı olması ve kız öğrencilerin eğitime katılımının düşük düzeyde kalması, eğitim modernleşmesinin bölgede henüz başlangıç aşamasında olduğunu göstermektedir. Öte yandan misyoner okullarının faaliyetleri Osmanlı idaresi açısından önemli bir siyasî mesele hâline gelmiş; devlet bu faaliyetleri kontrol altına almak amacıyla çeşitli idarî ve hukuki tedbirler uygulamıştır.

Bölgenin sosyo-kültürel yapısında aşiret ilişkileri belirleyici bir rol oynamıştır. Bedevî kabilelerin ekonomik faaliyetleri, göç hareketleri ve güvenlik meseleleri Osmanlı yönetiminin taşra politikalarını doğrudan etkilemiştir. Devlet, aşiretlerle çoğu zaman pragmatik ilişkiler kurarak güvenliği sağlamaya çalışmış; hac güzergâhının emniyeti karşılığında aşiret şeyhlerine maaşlar ödenmiş ve çeşitli anlaşmalar yapılmıştır. Bununla birlikte vergi uygulamaları veya merkezî otoritenin güçlendirilmesine yönelik girişimlerin zaman zaman aşiret isyanlarına yol açtığı bilinmektedir. 1910 senesinde meydana gelen Kerek isyanı gibi olaylar bu gerilimin en açık örneklerinden biri olmuştur.

Ürdün'de merkezî otoritenin güçlendirilmesinde iletişim ve ulaşım altyapısı belirleyici bir rol oynamıştır. Telgraf hatlarının inşasıyla birlikte İstanbul ile Şam ve Hicaz arasındaki haberleşme hızlanmış, idarî ve askerî koordinasyon kolaylaşmıştır. Salt–Kerek–Maan–Akabe hattı gibi telgraf ağları, Osmanlı Devleti'nin Arap vilayetlerinde merkezî kontrolünü artıran en önemli teknik araçlardan biri olmuştur. Ancak telgraf hatlarının sık sık aşiret saldırılarına uğraması ve altyapının zarar görmesi, devletin bu bölgede karşılaştığı güvenlik sorunlarının devam ettiğini göstermektedir.

1900 yılında II. Abdülhamid'in iradesiyle başlatılan Hicaz Demiryolu projesi, yalnız bir ulaşım yatırımı değil, askerî, siyasî ve dinî boyutları olan geniş kapsamlı bir devlet projesi niteliği taşımaktadır. Demiryolunun inşasıyla birlikte Osmanlı Devleti hac güzergâhının güvenliğini sağlamayı, Hicaz üzerindeki siyasî otoritesini güçlendirmeyi ve İslam dünyasında hilafet makamının prestijini artırmayı hedeflemiştir. Projenin finansmanının

büyük ölçüde Müslümanların bağışlarına dayanması ise hattın yalnız Osmanlı Devleti'nin değil, İslam dünyasının ortak bir girişimi olarak algılanmasına yol açmıştır.

Demiryolunun Ürdün kesimi yaklaşık 410 kilometrelik uzunluğuyla hattın önemli bir bölümünü oluşturmuş ve bölgenin ekonomik ve sosyal yapısında belirgin değişimlere yol açmıştır. Mafrak, Zerka, Amman ve Maan gibi merkezlerde kurulan istasyonlar kısa sürede yeni yerleşim çekirdekleri hâline gelmiş, ticaret ve nüfus hareketliliği artmıştır. Demiryolu sayesinde ulaşım maliyetlerinin düşmesi, bölgedeki ticarî faaliyetlerin canlanmasına ve yerel pazarların genişlemesine katkı sağlamıştır. Amman ve Maan gibi merkezler demiryolu sayesinde bölgesel ticaret ağlarının önemli düğüm noktalarına dönüşmüş, çevrede yeni köy ve yerleşimlerin oluşmasına zemin hazırlanmıştır.

Demiryolu hattının inşası aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin çöl coğrafyasındaki mühendislik kapasitesini ortaya koymuştur. Su kaynaklarının yetersizliği, sert iklim koşulları ve salgın hastalıklar gibi zorluklara rağmen hattın kısa sürede tamamlanması dikkat çekicidir. Askerî iş gücünün kullanılması ve maliyetlerin düşük tutulması sayesinde demiryolu kilometre başına Avrupa projelerine kıyasla daha ekonomik şekilde inşa edilmiştir. Bununla birlikte hattın geçtiği bölgelerde aşiret saldırıları, sabotajlar ve isyanlar demiryolunun güvenliğini sürekli tehdit etmiştir.

Hicaz Demiryolu'nun bölge üzerindeki etkileri yalnız ulaşım alanıyla sınırlı kalmayıp ekonomik ve toplumsal dönüşümleri de beraberinde getirmiştir. Demiryolu sayesinde ticaret hacmi artmış, yolcu taşımacılığı hızlanmış ve hac yolculuğu önemli ölçüde kolaylaşmıştır. Hattın açılmasıyla Şam'dan Medine'ye haftalar süren yolculuk birkaç gün içinde tamamlanabilir hâle gelmiş, bu durum hac ibadetine katılanların sayısında artışa yol açmıştır. Aynı dönemde fosfat yataklarının keşfi ve bu kaynakların demiryolu ağıyla bağlantılı olarak değerlendirilmesi girişimleri, Ürdün'ün doğal kaynaklarının ekonomik potansiyelini göstermesi bakımından önemlidir.

Hicaz Demiryolu'nun nihai hedefi olan Mekke bağlantısı gerçekleştirilememiştir. 1909 yılında Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra ortaya çıkan siyasî gelişmeler, Hicaz Emiri Şerif Hüseyin'in Osmanlı idaresine karşı giderek sertleşen tutumu ve bölgede yaşayan bedevî kabilelerin ekonomik kaygıları demiryolu hattının güvenliğini zorlaştırmıştır. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte bu sorunlar daha da derinleşmiş ve 1916 yılında başlayan Arap İsyanı sırasında demiryolu hattı sık sık

sabotajlara maruz kalmıştır. Demiryolu istasyonları, köprüler ve hat üzerindeki diğer altyapı unsurları hedef alındığı için hattın düzenli şekilde işletilmesini ciddi biçimde sekteye uğratmıştır. Bu gelişmeler neticesinde Hicaz Demiryolu Medine'de son bulmuş ve hattın Mekke'ye kadar uzatılması mümkün olmamıştır.

Arap Yarımadası'nın geniş iç kesimleri büyük ölçüde kurak ve çöl karakterli olup, tarımsal üretimin sınırlı kaldığı ve nüfusun önemli bir bölümünün göçebe ya da yarı göçebe topluluklardan oluştuğu bir yapıya sahiptir. Petrol ve doğal gaz kaynaklarının keşfinden önce, özellikle Orta ve Doğu Arabistan'ın büyük bir kısmı ekonomik açıdan sınırlı imkânlara sahip bölgeler arasında yer almaktaydı. Bu coğrafi ve ekonomik şartlar dikkate alındığında, bölgede hâkimiyet kuran bir devletin çoğu zaman elde edeceği gelirden daha fazla mali ve idarî kaynak tahsis etmek durumunda kaldığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nin bölge üzerindeki varlığı, ekonomik kazançtan ziyade idarî kontrolün sağlanması, güvenliğin tesis edilmesi ve siyasî hâkimiyetin sürdürülmesi gibi stratejik gerekçelere dayanmaktadır.

Sonuç olarak bu çalışma, arşiv belgeleri ve döneme ait diğer kaynaklar ışığında, II. Abdülhamid döneminde Ürdün'de idarî teşkilatın düzenlenmesi, eğitim kurumlarının yaygınlaşması, telgraf ve posta ağlarının kurulması ile Hicaz Demiryolu'nun inşasının bölgenin idarî, sosyo-kültürel ve ekonomik yapısında değişimlere yol açtığını göstermektedir. Bununla birlikte aşiret yapısının güçlü varlığı, coğrafi şartların zorlukları ve 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan uluslararası gelişmeler bu sürecin sınırlarını belirleyen başlıca unsurlar arasında yer almıştır. Ürdün, geç Osmanlı döneminde hem modernleşme ve merkezîleşme politikalarının uygulandığı hem de yerel toplumsal ve siyasî dinamiklerin bu politikaları doğrudan etkilediği önemli bir sınır coğrafyası olarak öne çıkmaktadır. II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı Devleti'nin Arap vilayetlerinde merkezî otoriteyi güçlendirme ve hilafet makamı etrafında İslam dünyasıyla siyasî ve dinî bağları kuvvetlendirme yönündeki politikalarının uygulandığı bir dönem olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO],* No. 1004, Gömlek No. 75288. (H-11-04-1315)

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO],* No. 1007, Gömlek No. 76235. (H-07-05-1315).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO],* No. 1139, Gömlek No. 85363. (H-19-01-1316)

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO],* No. 1175, Gömlek No. 88102. (H-25-03-1316).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO],* No. 1213, Gömlek No. 90961. (H-05-06-1316).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO],* No. 1220, Gömlek No. 91478. (H-21-06-1316).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO],* No. 1253, Gömlek No. 91478. (H-27-08-1316).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO]*, No. 1268, Gömlek No. 95035. (H-02-10-1316).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO],* No. 1349, Gömlek No. 101155. (H-25-03-1317).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO],* No. 135, Gömlek No. 1006. (H-16-06-1310).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO]*, No. 1388, Gömlek No. 104051. (H-13-06-1317).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO],* No. 1465, Gömlek No. 109819. (H-01-12-1317).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO]*, No. 1472, Gömlek No. 110351. (H-17-12-1317).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO],* No. 1560, Gömlek No. 116964. (H-13-06-1318).

BOA, Osmanlı Arşivi. Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 168, Gömlek No. 12532. (H-20-08-1310).

BOA, Osmanlı Arşivi. Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 1932, Gömlek No. 144862. (H-07-07-1320).

BOA, Osmanlı Arşivi. Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 1934, Gömlek No. 145047. (H-12-07-1320).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO],* No. 194, Gömlek No. 14540 (H-19-10-1310).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO],* No. 1961, Gömlek No. 147016 (H-09-09-1320).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO]*, No. 2494, Gömlek No. 186986 (H-21-11-1322).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO]*, No. 2498, Gömlek No. 187344 (H-29-11-1322).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO],* No. 252, Gömlek No. 18864. (H-24-01-1311

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO]*, No. 2557, Gömlek No. 191743. (H-17-02-1323).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO]*, No. 2724, Gömlek No. 204287. (H-24-10-1323).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO]*, No. 3030, Gömlek No. 227220. (H-27-02-1325).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO],* No. 317, Gömlek No. 23731(H-17-05-1311

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO]*, No. 3181, Gömlek No. 238553. (H-06-10-1325).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO],* No. 3436, Gömlek No. 257642. (H-23-10-1326).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO]*, No. 3670, Gömlek No. 275196. (H-17-11-1327).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO]*, No. 3772, Gömlek No. 282845. (H-21-06-1328).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO]*, No. 391, Gömlek No. 29272. (H-19-10-1311).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO]*, No. 3925, Gömlek No. 294362. (H-13-08-1329).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO],* No. 3926, Gömlek No. 294413. (H-14-08-1329).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO]*, No. 3956, Gömlek No. 296661. (H-09-11-1329).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO]*, No. 402, Gömlek No. 30113. (H-09-11-1311).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO]*, No. 419, Gömlek No. 31419. (H-09-12-1311).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO]*, No. 885, Gömlek No. 66355. (H-18-07-1314).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO]*, No. 441, Gömlek No. 33032 (H-19-01-1312).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO]*, No. 1875, Gömlek No. 140624 (H-23-03-1320).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO]*, No. 2170, Gömlek No. 162744 (H-24-06-1321).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO]*, No. 327, Gömlek No. 24485 (H-05-06-1311).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO],* No. 2386, Gömlek No. 178937 (H-27-05-1322).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO]*, No. 2724, Gömlek No. 204287 (H-24-10-1323).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbıâli Evrak Odası [BEO],* No. 3895, Gömlek No. 292066 (H-18-05-1329).

BOA, Osmanlı Arşivi. Bâbıâli Evrak Odası (BEO), No. 3894, Gömlek No. 292037 (H-18-05-1329).

BOA, Osmanlı Arşivi. Bâbıâli Evrak Odası (BEO), No. 3896, Gömlek No. 292178 (H-23-05-1329).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Evkâf [C.EV],* No. 638, Gömlek No. 32179. (H-29-06-1169).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezâreti İdare Evrakı [DH.İD]*, No. 52, Gömlek No. 5. (H-22-04-1329).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No. 56, Gömlek No. 46.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No. 139, Gömlek No. 16.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No. 154, Gömlek No. 26.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No. 501, Gömlek No. 52.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No. 703, Gömlek No. 7. (H-07-02-1321).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No. 761, Gömlek No. 62. (H-16-06-1321).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No. 857, Gömlek No. 67. (H-21-03-1322).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No. 1111, Gömlek No. 90. (H-07-07-1324).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No. 1174, Gömlek No. 26. (H-20-04-1325).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No. 1529, Gömlek No. 26. (H-27-11-1305).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No. 1541, Gömlek No. 114. (H-05-01-1306).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No. 1555, Gömlek No. 53. (H-11-02-1306).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No. 2422, Gömlek No. 116. (H-07-07-1318).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No. 2430, Gömlek No. 118. (H-29-07-1318).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi, [DH.MKT],* No. 114, Gömlek No. 35. (H-01-04-1311).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi, [DH.MKT],* No. 103, Gömlek No. 32. (H-22-01-1311).

BOA, Osmanlı Arşivi. Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT], No. 876, Gömlek No. 44 (H-23-05-1322).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezâreti Harita/Plan Fonu [HRT.h]*, Dosya No. 1565. (H-29-12-1341).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezâreti Tahrirât [HR.TH]*, No. 254, Gömlek No. 17. (H-29-12-1327).

BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Dâhiliye [İ.DH], No. 307, Gömlek No. 53. (H-14-03-1311).

BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Hususi [İ.HUS], No. 11, Gömlek No. 105. (H-28-10-1310).

BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Meclis-i Vala [İ.MVL], No. 82, Gömlek No. 1625. (H-06-10-1262).

BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Posta *ve Telgraf [İ.PT]*, No. 11, Gömlek No. 26. (H-11-04-1318).

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Posta ve Telgraf [İ.PT]*, No. 21, Gömlek No. 36. (H-29-02-1324).

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Şûrâ-yı Devlet [İ.ŞD]*, No. 54, Gömlek No. 3072. (H-21-07-1298).

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Şûrâ-yı Devlet [İ.ŞD]*, No. 58, Gömlek No. 3304. (H-20-06-1299).

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Taltifât [İ.TAL]*, No. 509, Gömlek No. 32. (H-24-04-1323).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezâreti Mektubî Kalemi [MF.MKT]*, No. 322, Gömlek No. 69. (H-18-01-1314).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezâreti Mektubî Kalemi [MF.MKT]*, No. 325, Gömlek No. 23. (H-30-05-1314).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Nezâreti İbtidâiye Kalemi [MF.İBT],* No. 206, Gömlek No. 3 (H-02-03-1326).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi [MF.MKT*], No. 275, Gömlek No. 54 (H-07-02-1313).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi [MF.MKT],* No. 657, Gömlek No. 16 (H-06-06-1320).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi [MF.MKT],* No. 770, Gömlek No. 48 (H-04-01-1322).

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrâde Maârif [İ.MF],* No. 2, Gömlek No. 39. (H-12-01-1312).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vükelâ Mazbataları [MV]*, No. 118, Gömlek No. 99. (H-28-03-1326).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı, [A.}MKT.MHM.],* No. 1225, Gömlek No.91869.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı [A.MKT.MVL]*, No. 22, Gömlek No. 88. (H-10-02-1266).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı [A.MKT.MVL]*, No. 25, Gömlek No. 69. (H-14-05-1266).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı [A.MKT.MHM]*, No. 354, Gömlek No. 265608.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı [A.MKT.MHM]*, No. 463, Gömlek No. 21.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı [A.MKT.MHM]*, No. 576, Gömlek No. 15. (H-12-01-1316).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı [A.MKT.MHM]*, No. 605, Gömlek No. 18. (H-30-09-1313).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı [A.MKT.MHM]*, No. 1629, Gömlek No. 122112.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı, [A.}MKT.MHM.],* No. 1677, Gömlek No.125743.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı, [A.}MKT.MHM.],* No. 529, Gömlek No.55. (H-23-06-1324).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y.MTV]*, No. 204, Gömlek No. 35. (H-07-03-1318).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y.MTV]*, No. 202, Gömlek No. 118 (H-24-01-1318).

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı- Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı [Y.PRK.TNF]*, No. 8, Gömlek No. 37.

VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ

VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. *Vakfiye Defterleri [VKF.d.],* Defter. 598, Sayfa No. 240, 194.

VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. *Vakfiye Defterleri [VKF.d.],* Defter. 602, Sayfa No. 195, 333.

VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. *Vakfiye Defterleri [VKF.d.],* Defter. 595, Sayfa No. 45, 42.

VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. *Vakfiye Defterleri [VKF.d.],* Defter. 596, Sayfa No. 193, 170.

VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. *Vakfiye Defterleri [VKF.d.],* Defter. 162, Sayfa No. 140, 185.

VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. *Vakfiye Defterleri [VKF.d.],* Defter. 162, Sayfa No. 98, 748.

VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. *Vakfiye Defterleri [VKF.d.],* Defter. 162, Sayfa No. 94, 718.

VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. *Vakfiye Defterleri [VKF.d.],* Defter. 162, Sayfa No. 102, 784.

VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. *Vakfiye Defterleri [VKF.d.],* Defter. 162, Sayfa No. 150, 1163.

VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. *Vakfiye Defterleri [VKF.d.],* Defter. 162, Sayfa No. 160, 1244.

SALNAMELER

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye. Dârü'l-Hilâfe-i Aliyye: Matbaatü'l-Emîriye, 1321/1903.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye. 1328/1912.

Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H. 1285 / M. 1868.
Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H. 1293 / M. 1876.
Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H. 1294 / M. 1877.
Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H. 1295 / M. 1878.
Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H. 1296 / M. 1879.
Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H. 1297 / M. 1880.
Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H. 1298 / M. 1881.
Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H. 1299 / M. 1882.
Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H. 1300 / M. 1883.
Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H. 1301 / M. 1884.
Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H. 1302 / M. 1885.
Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H. 1302 / M. 1886.
Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H. 1303 / M. 1887.
Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H. 1304–1305 / M. 1888–1889.
Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H. 1305–1306 / M. 1889.
Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H. 1306 / M. 1890.
Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H. 1307–1308 / M. 1891.
Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H. 1309–1310 / M. 1892–1893.
Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H. 1311–1312 / M. 1894.
Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H. 1312–1313 / M. 1895–1896.
Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H. 1313–1314 / M. 1896–1897.
Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H. 1315 / M. 1897.
Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H. 1316 / M. 1898.
Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H. 1317 / M. 1899.
Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H. 1318 / M. 1900.

ARAŞTIRMA ESERLERİ

Abdalhamed, Duha. *II. Abdülhamid Döneminde Demiryolları (Hicaz ve Bağdat Demiryolları)*. Kırşehir: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Acarlıoğlu, Ahmet. *Amman*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023.

Akbayar, Nuri. *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Akbulut, Uğur. "Suriye'ye İlk Telgraf Hatlarının Çekilmesi". *History Studies* (Ortadoğu Özel Sayısı 2010), 1–10.

Algül, Hüseyin. "Mute Savaşı." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 31/385-387. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

American Board of Commissioners for Foreign Missions. *The Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Thirtieth Annual Meeting, September 11, 1840.* Boston: ABCFM, 1840.

Apak, Adem. *İslam Siyaset Geleneğinde Amr b. As*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

Atar, Abdulkadir. "Hicaz Demiryolu ve Ürdün Ekonomisi Üzerindeki Etkileri". *Journal of Academic Opinion* 1/2 (2021), 51-71.

Akyul, Mustafa. *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Misyonerlik Faaliyetlerinin Etkileri (1839-1923).* Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Auler Paşa. *Hicaz Demir Yolu İnşa Edilirken–1: Şam–Maan Hattı*. çev. Eşref Bengi Özbilgen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Auler Paşa. *Hicaz Demir Yolu İnşa Edilirken–II: Maan–El-'Ulâ Hattı*. çev. Eşref Bengi Özbilgen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Aydın, Bilgi. "Salname". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/52. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Aydın, Mahir. "Hüseyin Hilmi Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/550–551. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Başoğlu, H. Tuncay. "Tezkiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/77–79. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Belazurî, Ahmed b. Yahya. *Fütûhu'l-Büldân*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, t.y.

Bell, Gertrude Lowthian. *The Desert and the Sown*. London: William Heinemann, 1907.

Beyaz, Yasin. "Ürdün Üniversitesi Kütüphanesi'nde Bulunan Osmanlı ve Türkiye ile Alakalı Tezler". *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 11 (Nisan 2018), 295–310.

Bilge, Mustafa L. “Kerek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/278–279. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Bilge, Mustafa L. “Maan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/270. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Buzpınar, Şit Tufan. “Havran”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/539–541. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Buzpınar, Şit Tufan. “Nakībüleşraf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/322–324. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Buzpınar, Şit Tufan. “Suriye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/315. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Cengiz, Osman. “XIX. Yüzyıl Osmanlı Şehir Silüeti: Şam Örneği”. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 8 (Nisan 2019), 1-20.

Cilacı, Osman. *Hıristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri.* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 1990.

Çaycı, Ahmet. *Ürdün’de Osmanlı Mimarisi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2010.

Çelebi, Evliya. *Seyahatnâme*. haz. Seyit Ali Kahraman. Cilt 9. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.

Çelik, Mehmet. “Süryânîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/175–178. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Çetin, Emrah. *Türk Basınında Hicaz Demiryolu (1900-1918)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Demirci, Kürşat. “Hıristiyanlık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/368–371. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Demirci, Kürşat. “Ortodoksluk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/409–414. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Demirci, Mahmud. *1871 Vilayet Nizamnamesinin II. Abdülhamid Dönemine Yansıması*. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca–Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 1993.

DİA. “Kıptîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/423–425. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Dokgöz, Hatice. “Ürdün Fetihlerinde Şürahbîl b. Hasene”. *Akademik Siyer Dergisi* 7 (Ocak 2023), 76–89.

Doğançay, Sungur. “İngiltere’nin Şarkî Ürdün’deki Misyonerlik Çalışmaları / British Missionary Activities Across Trans-Jordan.” *Sosyal Bilimler Akademi Dergisi / The Journal of Social Sciences Academy* 3/2 (2020), 124-138.

Doughty, Charles M. *Travels in Arabia Deserta*. Garden City, NY: Doubleday Anchor Books, 1955.

Döşkaya, Füsun Çoban. “Amerikan Board’un Kılavuz ve El Kitaplarının Analizi.” *History Studies* 13/4 (2021), 1125-1143.

Duman, Hasan. *Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Nevsaller)*. İstanbul: IRCICA Yayınları, 1982.

Durmuş, Muhammed Emin. *Osmanlı Para Vakıfları ve Nakit İşletme Yöntemleri*. İstanbul: İKAM, 2021.

Dündar, Abdulkadir. “Osmanlılarda Tamir Süreci, Çeşitleri ve Bazı Selçuklu Yapılarındaki Uygulamalar”. *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri*. 1/269–280. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 2001.

Efendioğlu, Mehmet. “Şürahbil b. Hasene”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/268. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Eryılmaz, Bilal. “Birlikte Yaşama Düzeni: Osmanlı Millet Sistemi”. *Bilgi ve Hikmet Dergisi* 5 (1994), 91–97.

Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*. haz. Mümin Çevik. 9-10. Cilt. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1985.

Evliyâ Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi.* haz. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.

Findley, Carter V. *Ottoman Civil Officialdom: A Social History.* Princeton: Princeton University Press, 1989.

Gündüz, Şinasi. “Misyonerlik.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 30/197-200. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Gülsoy, Ufuk. “Bağışlarla Gerçekleşen Eser: Hicaz Demiryolu”. *Tarih ve Medeniyet* (Haziran 1995), 36–37.

Gülsoy, Ufuk. & Ochsenwald, William "Hicaz Demiryolu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/441-445. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Gülsoy, Ufuk. *Hicaz Demiryolu*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1994.

Günay, Hacı Mehmet. "Vakıf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/479–486. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Günaydın, Meryem & Kaymazoğlu, Kaan. "Hicri 1304–1305 (M.1888–1889) Tarihli Suriye Vilayeti Salnamesi'ne Göre Vilayetin İdarî ve Sosyal Yapısı Üzerine Bir İnceleme". *Ayıntâb Araştırmaları Dergisi* (Haziran 2024), 39-60.

Gürkan, Salime Leyla. "Yahudilik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/207–212. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Halidi, Mustafa - Ferruh, Ömer. *Misyonerler Eğitim ve Siyaset.* İstanbul: Araştırma Yayınları, 1991.

Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed. *Müsnedu el-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaud vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1419/1998.

Hanilçe, Murat. "Osmanlı Taşrasına Telgraf Hattı Çekilmesinde Yaşanan Zorluklar: Maan-Akabe Hattı Örneği". *Journal of Ottoman Legacy Studies* 4/8 (2017), 57-75.

Hanilçe, Murat. "Tokat'ta Medfûn Meşhur Bir Misyoner: Henry Martyn." *Tokat Sempozyumu 1-3 Kasım 2012.* 1/151-177. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları, 2012.

Harman, Ömer Faruk. "Katoliklik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/55–58. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Havkal, İbn. *İslam Coğrafyası*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.

Hurdâzbih, İbn. *Yollar ve Ülkeler Kitabı*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.

Hureysat, Muhammed Abdulkadir. "Belka". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/419–420. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Işık, Hasan. "Bir Sözlü Tarih Örneği: Ürdün Salt Türk Şehitliği". *History Studies International Journal of History* 6/3 (Nisan 2014), 179–198.

İbn Battûta Tancî, Ebû Abdullah Muhammed. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. çev. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed. *İbn Battûta Seyahatnâmesi.* çev. Mümin Çevik. İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2015.

İnalcık, Halil. "Vakıf Medeniyeti". *Vakıflar Dergisi 80. Yıl Özel Sayısı*. 245–247. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2019.

İpşirli, Mehmet. "Câbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/529–530. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi. "II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri". Erişim 05 Mart 2026.

iStock. "250+ Karak Kalesi Stok Fotoğrafları, Resimler ve Royalty-Free Görseller". Erişim 05 Mart 2026. https://www.istockphoto.com.

Jessup, Henry Harris. "Fifty-Three Years in Syria." ed. James S. Dennis. New York: Fleming H. Revell Company, 1910.

Kallek, Cengiz. "Kile". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/567–570. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Karasaban, Celal Tevfik. *Filistin ve Şark-ül Ürdün*. İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1942.

Karataş, Ali İhsan. "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2006), 267–284.

Karataş, Ali İhsan. "Osmanlı Döneminde Bursa'daki Gayrimüslim Okulları." *Bursa'da Yaşam* (2010), 69-74.

Karpat, Kemal. *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet ve Milliyetçilik*. çev. Recep Boztemur. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

Kavas, Ahmet. "Hilâl (Benî Hilâl)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/15–19. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Keskinkılıç, Erdoğan. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyonerlik Faaliyetlerinin Hukukî Dayanağı." *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 6 (2008), 103-124.

Kılıç, Selami. "Almanya'nın Cihad Politikasının Mimarı Baron Max von Oppenheim: Ajan, Provokatör, Arkeolog, Diplomat", Turcology Research 78(2023), 438–451.

Kırmızı, Abdulhamit. *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895–1908*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.

Kurşun, Zekeriya. *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*. İstanbul: İrfan Yayımcılık, 1992.

Lawrence, T. E. *Bilgeliğin Yedi Sütunu*. çev. Bilal Çölgeçen. İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi, 2014.

Lawrence, T. E. *Seven Pillars of Wisdom*. London: Jonathan Cape, 1926.

Madran, Emre. "Osmanlı Devleti'nde 'Eski Eser' ve 'Onarım' Üzerine Gözlemler". *Belleten* 49/195 (Aralık 1985), 503–546.

Makdisi, Ussama. *Artillery of Heaven: American Missionaries and the Failed Conversion of the Middle East.* Ithaca: Cornell University Press, 2008.

Memiş, Ekrem. "Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/1 (2005), 29–48.

Mousa, Suleiman. "Jordan: Towards the End of the Ottoman Empire 1841–1918". *Studies in the History and Archaeology of Jordan*. 385. Amman: t.y.

Müslim. "Vesâyâ". 1631.

Ochsenwald, William. "Ottoman Arabia and the Holy Hijaz, 1516–1918". *Journal of Global Initiatives: Policy, Pedagogy, Perspective* 10/1 (2016), 23-34.

Ochsenwald, William. *The Hijaz Railroad*. Charlottesville: University of Virginia Press, 1980.

Oppenheim, Max Freiherr von. *Die Beduinen. Band II: Die Beduinenstämme in Palästina, Transjordanien, Sinai, Hedjaz*. Germany: Strauss & Cramer GmbH, 1983.

Ortaylı, İlber. "Millet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/66–70. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.

Ortaylı, İlber. *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat, 2008.

Öney, Celal. *Osmanlı Suriyesinde Misyonerlik Faaliyetleri.* Ankara: Maarif Mektepleri Yayınları, 2019.

Öz, Mustafa. "Dürzîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/39–48. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Öz, Mustafa. "Şia". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/116–120. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Özgüdenli, Osman Gazi. "Vakfiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/465–467. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Petersen, Andrew. *The Medieval and Ottoman Hajj Route in Jordan: An Archaeological and Historical Study*. Oxford: Oxbow Books, 2012.

Population Today. "Ürdün Nüfusu (2025)". Erişim 3 Mart 2025. https://populationtoday.com/tr/jo-jordan/.

Polat, Mustafa. Osmanlı Dönemi İnegöl Vakıfları. Konya: Palet Yayınları, 2023.

Quataert, Donald. The Ottoman Empire, 1700–1922. Cambridge: Cambridge University Press, 2. Basım, 2005.

Rashad Bani İssa, Mohammad Ali. *XVI. Yüzyılda Aclûn Sancağı*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.

Rogan, Eugene L. *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan (1850–1921)*. United Kingdom: Cambridge University Press, 1999.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye. 1328/1912. İstanbul: Selânik Matbaası, 1328/1912. Erişim 30 Ocak 2026. https://isamveri.org/salname/sayilar.php?sidno=D02467.

Sami, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türkî.* Dersaadet: İkdam Matbaası, 1317.

Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı'da Eğitim ve Öğretim (1774–1908).* İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Somel, Selçuk Akşin. "Cemaat Mektepleri ve Yabancı Misyoner Okulları." *Osmanlı Uygarlığı.* ed. Halil İnalcık - Günsel Renda. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

Samur, Sabahattin. *Suriye Vilayeti'nin İdarî ve Sosyal Yapısı*. Ankara: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1988.

Stalker, Peter. "Jordan". *A Guide to Countries of the World*. Oxford: Oxford University Press, 2016. Erişim 3 Mart 2025.

Strong, William Ellsworth. *The Story of the American Board: An Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions.* Boston: The Pilgrim Press, 1910.

Şahin, Cemalettin. "Ürdün". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/354. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Taşar, Vedia Derda. "Şehir ve Kutsal: Osmanlı'da Dinî Mimarinin Dönüşümü". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 18/2 (2021), 209–237.

Taşpınar, İsmail. "Mârûnîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/71–72. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Tomar, Cengiz. “Ürdün”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/354. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Tureng Sözlük. "machicolation". Erişim 20 Şubat 2026. https://tureng.com.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi. “1876 Kânûn-ı Esâsî”. Erişim 20 Mayıs 2025. https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876-kanun-i-esasi/.

Tütüncü, Mehmet. “Osmanlı Modernleşmesinin Anıtlara Yansıması: Hayfa Hicaz Demiryolu ve Şam Telgraf Anıtları”. *Osmanlı Dünyasında Kültürel Karşılaşmalar ve Sanatsal Yansımaları*. ed. Filiz Yenişehirlioğlu. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2017, 243–250.

UNESCO. “Tbourida”. *Intangible Cultural Heritage of Humanity*. Erişim 20 Şubat 2026. https://ich.unesco.org/en/RL/tbourida-01483.

Yediyıldız, Bahaeddin. “Vakıf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/479–486. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Yılmaz, Özgür. “Tanzimat Döneminde Osmanlı Taşra İdare Meclisleri (1840–1871)”. *History Studies International Journal of History* 6/6 (Ocak 2014), 253-270.

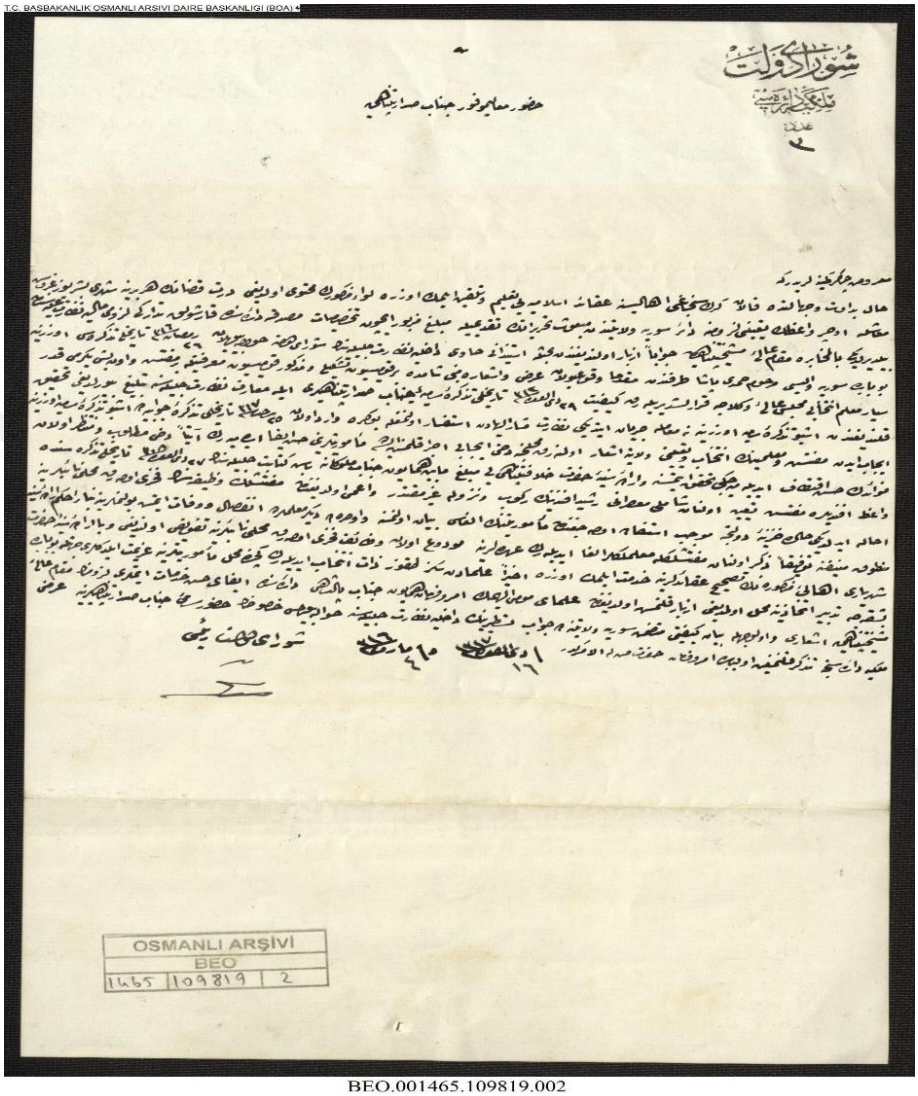
Zengin, Zeki Salih. *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1876-1908).* Adana: Baki Kitabevi Yayın ve Dağıtım, 2003.

EKLER

Ek 1: Ürdün Haritası

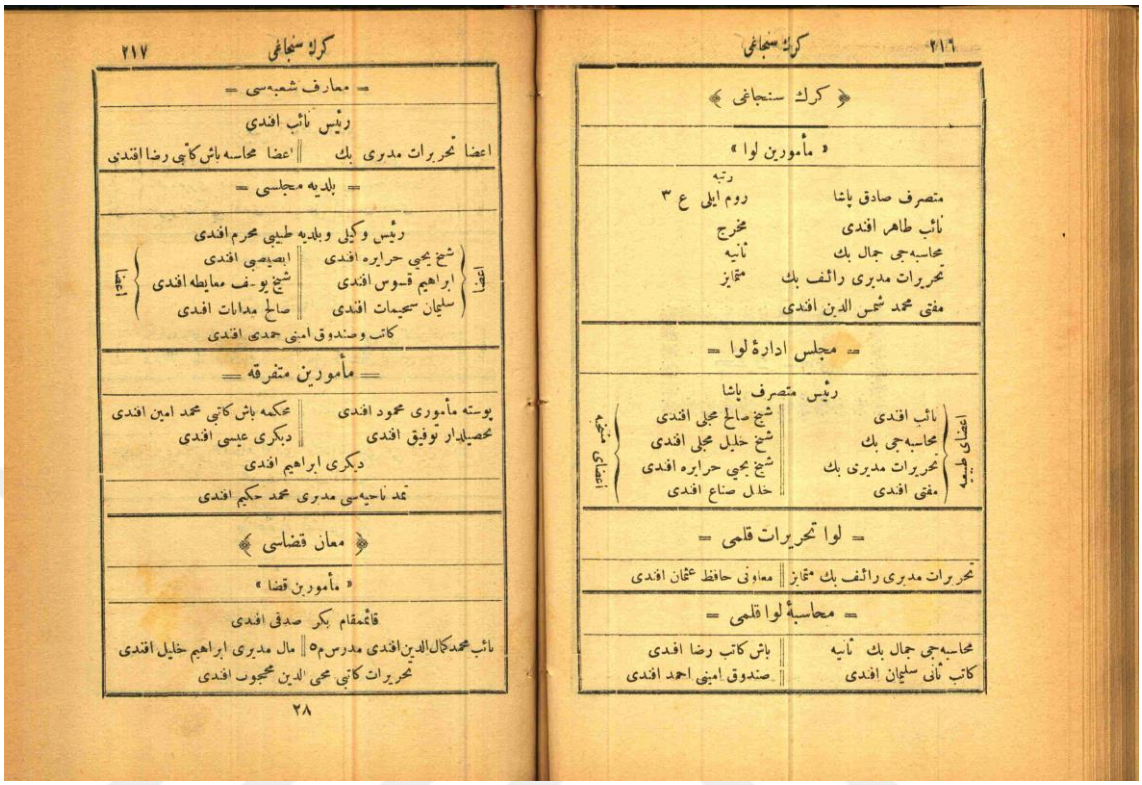
Ek 2: Kerek Ahalisine Akaid-i İslamiyeyi Talim İçin Dört Kazaya Tayin Edilecek Vaizlerin Maaş Tertibine Dair Belge[619]

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)
OSMANLI ARŞİVİ
BEO
1465 109819 2

BEO.001465.109819.002

[619] BOA, Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 1465, Gömlek No. 109819.(H-01-12-1317).

Ek 3: Suriye Vilayeti Salnamesi[620]

٢١٦ كركُ سنجاغى

﴿ كرك سنجاغى ﴾

« مأمورين لوا »

	رتبه
متصرف صادق پاشا	روم ايلى ع ٣
نائب طاهر افندى	مخرج
محاسبه‌جى جمال بك	ثانيه
تحريرات مديرى رائف بك	ممتاز
مفتى محمد شمس الدين افندى	

= مجلس ادارهٔ لوا =

رئيس متصرف پاشا

اعضاى طبيعيه: نائب افندى | شيخ صالح مجلى افندى
محاسبه‌جى بك | شيخ خليل مجلى افندى
تحريرات مديرى بك | شيخ يحيى حرايره افندى
مفتى افندى | خليل صناع افندى

= لوا تحريرات قلمى =

تحريرات مديرى رائف بك ممتاز | معاونى حافظ عثمان افندى

= محاسبهٔ لوا قلمى =

محاسبه‌جى جمال بك ثانيه | باش كاتب رضا افندى
كاتب ثانى سليمان افندى | صندوق امينى احمد افندى

٢١٧ كركُ سنجاغى

= معارف شعبه‌سى =

رئيس نائب افندى

اعضا تحريرات مديرى بك | اعضا محاسبه باش كاتبى رضا افندى

= بلديه مجلسى =

رئيس وكيل وبلديه طبيبى محرم افندى

اعضا: شيخ يحيى حرايره افندى | ابصيصى افندى
ابراهيم قسوس افندى | شيخ يوسف مرابطه افندى
سليمان سحيمات افندى | صالح مدادات افندى

بنكچيلر

كاتب وصندوق امينى حمدى افندى

= مأمورين متفرقه =

پوسته مأمورى محمود افندى | محكمه باش كاتبى محمد امين افندى
محصيلدار توفيق افندى | دبكرى عيسى افندى
دبكرى ابراهيم افندى

تحد ناحيه‌سى مديرى محمد حكيم افندى

﴿ معان قضاسى ﴾

« مأمورين قضا »

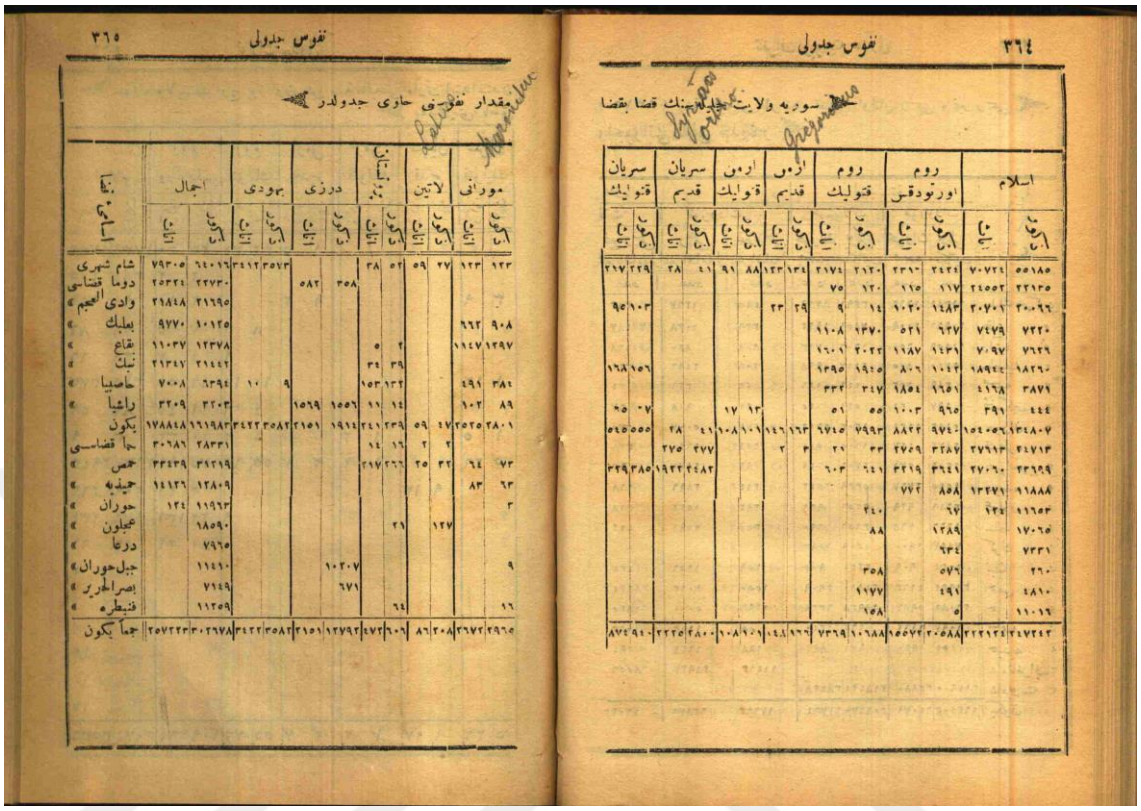
قائممقام بكر صدقى افندى

نائب محمد كمال الدين افندى مدرس ٥ | مال مديرى ابراهيم خليل افندى
تحريرات كاتبى محى الدين محبوب افندى

٢٨

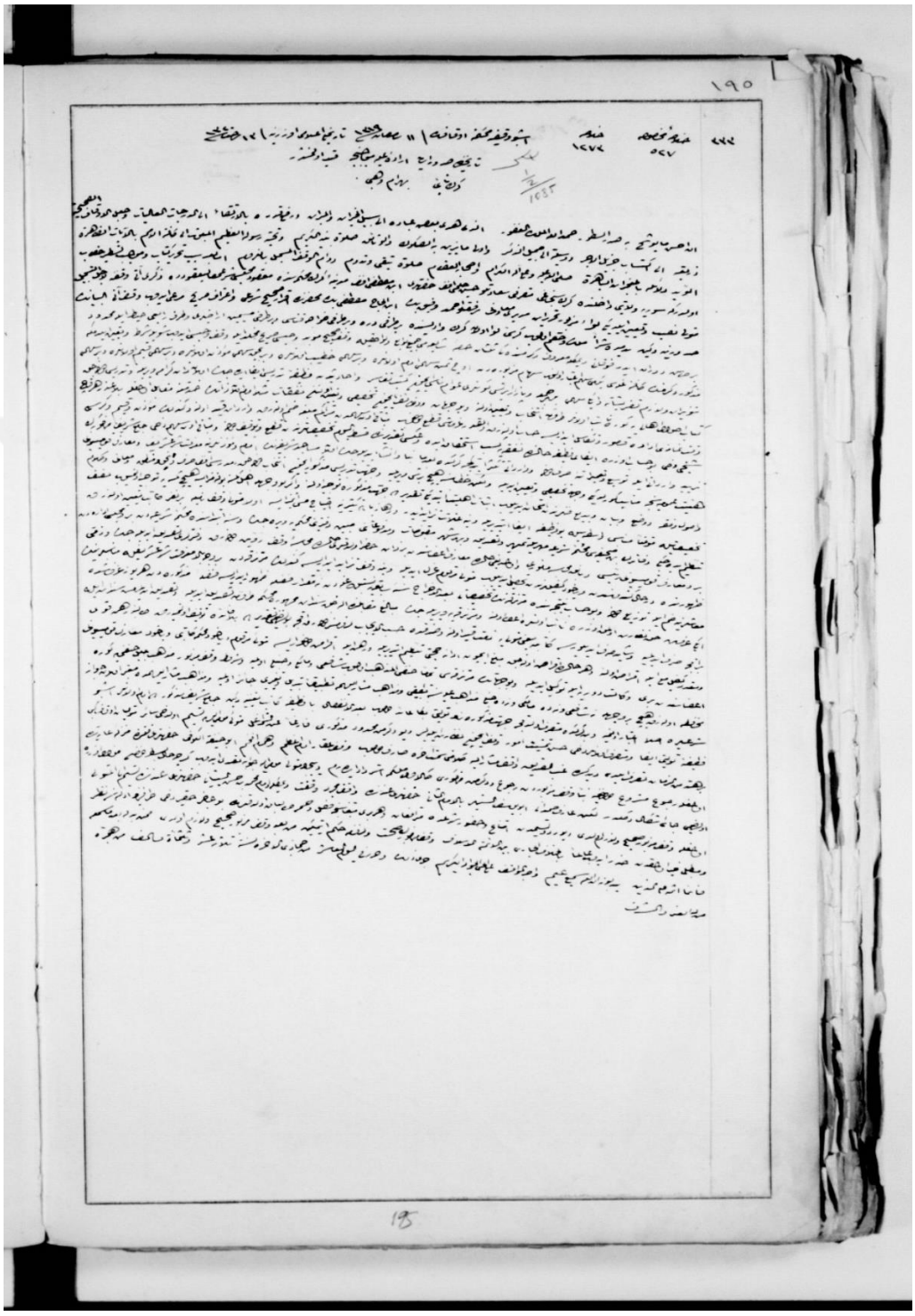
[620] Suriye Vilâyeti Salnâmesi (SVS), H. 1315 / M. 1897, 216-217.

Ek 4: 1318/1900 Yılına Ait Nüfus Cetveli [621]

[621] SVS, H. 1318 / M. 1900, 364-365.

Ek 5: Vakfiye (Hüseyin Hilmi Efendi bin Mustafa Efendi Vakfı) (1313/1895)[622]

[622] VGMA, [VKF.d], Defter. 602, Sayfa No. 195, 333.

Ek 6: Vakfiye Transkripsiyonu (Hüseyin Hilmi Efendi bin Mustafa Efendi Vakfı) (1313/1895)

NO:333

602 Nolu defterin 195.sahife 333.sırasında kayıtlı Kerek'te "Hüseyin Hilmi Efendi ibni Mustafa Efendi Vakfı"na âid 10 Cemâziye'l-âhir 1313 târihli Vakfıyenin yeni harflere çevirisidir.

Hulâsa-i mahsûsa: 527

Hulâsâ:1273

Esas:1/2-85

İşbu Vakfiyye Mahkeme-i Evkâf'ın 11 Ramazan 1319 târihli i'lâmı üzerine 13 Receb 1320 târihinde sudûr iden irâde-i aliyye mûcibince kayd olunmuşdur.
Kerek Nâibi Behram Vehbi

İnne ahsene mâ-yüveşşihu bihî sadru's-sütûr hamdu'llâhi'l-melîki'l-gafûr ellezî huve ba'dı ibâdihî ilâ-sebîli'l-hayrât ve'l-meberrât ve refe'a kadruhû bi'l-irtika'i ile'd-derecâti'l-aliyyât ve ce'ale'l-evkâfe's-sahîhate zerî'aten ilâ-iktisâbı cezîli'l-ecr ve vesîleten ilâ-cemîli'z-zikr ve evlâ mâ-yuzeyyinü bihi's-sukûk ve'l-vesâik salavâtun nebiyyihi'l-kerîm tayyibetün resûlihi'l-azîm el-meb'ûsi ilâ-kâffeti'l-ümemi bi'l-âyâti'z-zâhireti'l-mü'eyyed delâilihü bi'l-mu'Cîzeti'l-bâhireti salla'llâhü aleyhi ve alâ-âlihi'l-kirâm ve ashâbihi'l-izâm salâtün tebka ve tedumu devâmü'l-Vakfı'l-müsecceli bi'l-lüzûm.

Emmâ ba'dü; Sebeb-i tahrîr-i kitâb ve mûceb-i tastîr-i hitâb oldır ki Suriye Vilâyeti dâhilinden Kerek Sancağı mutasarrıfı sa'âdetlü Hüseyin Hilmi Efendi hazretleri ibn Mustafa Efendi Medîne-i Kerek mahkemesinde ma'kûd meclis-i şer'î me'âlî-i ukûdda zikr-i âtî vakfına li-ecli't-tescîl mütevellî nasb ve ta'yîn eyledigi livâ-i mezkûr tahrîrât Müdürü Mu'âvini rı'fatlı Ahmed Vefik Bey ibn el-Hâcc Mustafa Bey mahzarında ikrâr-ı sahîh-i şer'î ve i'tirâf-ı sarîh-i mer'î idüp vakf-ı âti'l-beyânın sudûruna degin yedimde şirâen mülk ve hakkım olup kürsî-i livâ olan Kerek Vâdisi'nde bir tarafı dere ve bir tarafı Hoca Kannası ve bir tarafı Memiş'in arâzileri ve taraf-ı râbi'i hayta ile mahdûd bir taş deverân ider fevkânî dimekle ma'rûf değirmendeki sülüsân-ı hisse-i şâyi'amı cemî'i't-

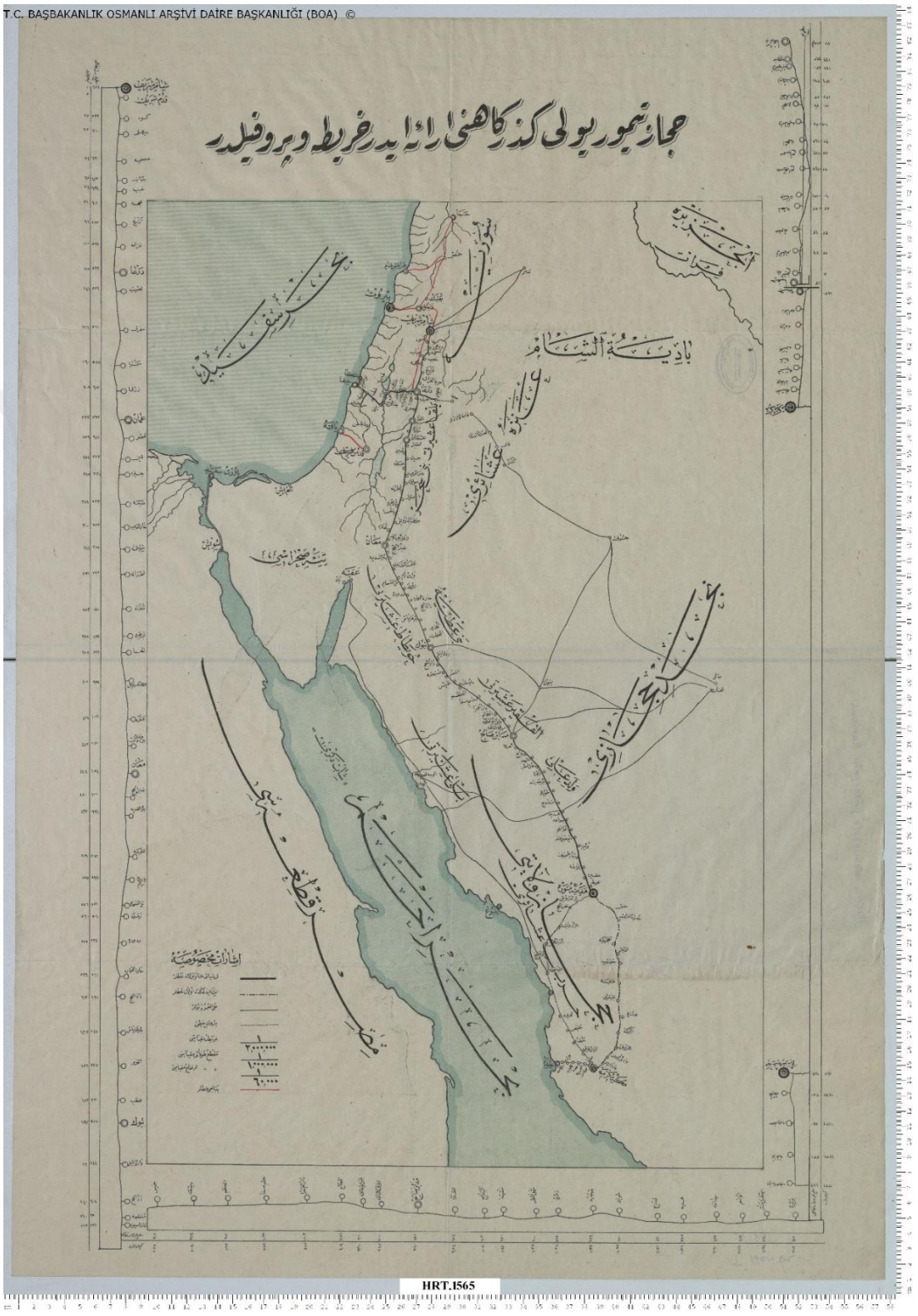
tevâbi‘ ve levâhıkıyla vakf-ı sahîh-i müebbed ve habs-i sarîh-i muhalled ile vakf ve habs idüp şöyle şart eyledim ki:

Mezkûr değirmen kâffe-i gallesi yigirmi sehim i‘tibâr olınup sihâm-ı mezkûrdan üç sümün sehimi imâm olanlara ve bir sehim hatîb olanlara ve bir buçuk sehimi müezzin olanlara ve bir sehimi kayyîm olanlara ve bir sehimi tenvîrât ve lâzım-ı teşrîfâta ve iki sehimi beher Cum‘a ve Pazartesi günleri a‘vâm nâsı içün kütüb-i tefâsir ve ehâdisden vazîfe-i tedrîs îfâ idicek olan zât-ı kirâma virüle ve tedrîs olacak kitâb ahvâl-i ahâlîye göre nâib olanlar tarafından intihâb ve ta‘yîn oluna ve bu cihât ve vezâif içün tahsîs ve ta‘yîn olunan nafakât meselâ imâm olan zâtın hizmetine mukâbil olmağla bi-lâ özür her kaç vakit namazı edâda kusur ve tekâsül ider ise hesâb olunarak ol kadar guruş kat‘ olınup mütebâki on sehimden müterâkim meblağ zamm olunarak vâridât kayd oluna kezâlik müezzin ve kayyîm ve kürsü şeyhi dahi bu hesâb üzere îfâ-yı vazîfe hâlinde nafakaya kesb-i istihkâk ide ve aksi takdirde tasti′l-yevm tahsîsâtlarından kat‘ ve tevfîk oluna ve mütebâkî on sehim dahi câmi‘- şerif-i mezkûrun tezyîd-i vâridâtı ile tevsî‘ ve ta‘mirâtına sarf oluna ve vâridâtı tekessür itdikçe Kerek′de ba‘demâ binâ ve inşâ idilecek olan mesâcid-i şerîfenin imâm ve müezzinlerine ma‘rifet-i şer‘-i şerîf ve ma‘ârif komisyonu hey’et-i umûmiyesince münâsib görüldügü cihetle tahsîs ve ta‘yîn idile ve lâkin; hutebâsına hiçbir şey virilmeye ve cihet-i tedrîs-i mezkûr içün intihab olunacak müderris efendi sarf ve nahv ve mantık ve me‘âni ve kelâm ve usûl ve fıkıh ve vaz‘ ve beyân ve bedî‘ fenlerinden imtihân idülüp isbât-ı ehliyet itdigü takdirde cihet-i mezkûre tevcîh oluna ve eger bu vecihle ehl kimesne bulunamaz ise hiç kimseye tevcîh olunmayup nısıf tahsîsâtıyla muvakkaten münâsibi vâsıtasıyla bu vazîfe îfâ itdirile ve yine gallât tezâyüd ider ve daha ziyâde taksîrine ihtiyâc mess itmez ise evvelen mütevellî-i vakf nâmıyla nefer kâtib ta‘yîn olunarak tanzîm idecegi defâtirin beher sâhifesi mahkeme-i şer‘iyye mührüyle temhîr ve tasdîk ve beher şehr makbûzât ve medfû‘âtını mübeyyin defterini mahkemeye virecek ve sene ibtidâsında mahkeme-i şer‘iyyeden bir ve meclis-i idâreden bir ve ma‘ârif komisyonu reîsi ve banka muhâsebe me’mûru olmadığı halde ma‘ârif azâsından bir zât hâzır oldıkları halde muhâsebe-i vakf ru’yet olunarak defterleri tasdîk idilecek zimmeti zuhûrunda derhal kendüsünden veyahud kefîllerinden tahsîl idülüp mütevellî-i merkûm azl idile ve yine vakf tezâyüd ider ise kezâlik mürtezikadan ber-vech-i bâlâ ma‘rifet-i şer‘-i şerîfle münâsiblerinin ma‘âşlarına zamm ve tevzî‘ oluna ve bu hesâb netîcesinde mürtezikanın tahsîsâtı ba‘de′l-ihrâc sene-i sâbıkaya nisbetle galleden

ne mikdâr fazla zuhûr ider ise fazla-i mezkûrdan her yüz guruşla iki guruş hakk-ı nezâret olmak üzere nâib olanlara i‘tâ oluna ve mürtezikaya verilecek meblağ mukâbilinde alınacak senedât-ı memhûre mahkeme tarafından tasdîk edile ve tasdîk edilmemiş senedât ile bir akçe sarf idilmeye ve şâyed sarf idilirse kâtibe ya‘nîmütevellîye zimmet kayd oluna ve sanduka hasebi′l-icâb luzûmsuz olarak akçe bulundığı takdîrde bia fâ‘ide tevfîk olunmayarak tâlibine rehn-i kavî ve müte‘addid kefîl-i melî ile ikrâz olunacak meblağ içün idâre hücceti tanzîm ittirile ve rehîn ile ikrâz olunur ise mütevellîî-i merkûm veyahud mahkeme kâtibi veyahud ma‘ârif komisyonu azâsından biri vekâlet-i devriye ile tevkîl idile ve bu cihâtın mürtezikası tamâmen Hanefiyü′l-Mezheb olup Şâfi‘i ve Mâlikî ve Hanbelî olmaya ve şurût-ı vakf-ı mezbûr mezheb-i celîl-i Hanefî′ye göre muhâfaza olunarak hiçbir vecihle ne Şâfi‘i ve ne de Mâlikî ve ne de Hanbelî mezheb-i aliyyesine tatbîki ve mezheb-i müşârun-ileyhime tatbîkan tebdîl ve tağyîri câiz olmaya ve mezâhib-i müşârun- ileyhimden mu‘teber olan cevâz-ı şer‘ilere asla i‘tibâr olunmaya ve ben Kerek′de mutasarrıf oldıkça cihet-i mezkûrenin tevliyeti bana âid olup ba‘de′l-infisâl bâ-vazîfe kâtib ta‘yînine degin câmi‘-i şerîf-i mezkûrda imâm olanlar işbu vazîfe-i tevliyeti îfâ ve mutasarrıf olanlar dahi hüsn-i temşiyet umûr-ı vakf içün nezâret ideler deyu değirmen-i mahdûd-ı mezkûru fâriğan ani′ş-şevâğil mütevellî-i mûmâ-ileyhe teslîm ol dahi sâir mütevellîyân-ı evkâf gibi bürheten mine′z-zamân tasarruf eyledi didikde:

Gıbbe′t-tasdîki′ş-şer‘î vâkıf-ı müşârun-ileyh kelâmını semt-i âhere sârif olup vakf-ı akâr İmâm-ı Azam ve Hümâm-ı efham Ebu Hanifeti′l-Kûfî hazretleri katında menzile-i âriyetde olmağla rucû‘ meşrû‘ oldığuna binâen vakf-ı mezkûrdan rucû‘ ve değirmen-i mezkûru ke′l-evvel mülküme istirdâd iderim diyecek mütevellî-i mûmâ-ileyh cevâba tasaddî idüp egerçi hâl bast olunan minvâl üzere oldığı cây-i işkâl degildir lâkin; ârif-i semedanî Ebu Yusuf eş-şehîr bi′l-İmâmi′s-Sânî hazretleri indinde vâkıf mücerred “vakaftü” dimekle ve İmâm Muhammed bin Hasani′ş-Şeybanî hazretleri indinde teslîm-i ile′l-mütevellî olmağla vakf-ı mezbûr sahîh ve lâzım oldı deyu redd ve teslîmden imtinâ‘ ve huzûr-ı şer‘de müterâfi‘an ve her biri mübteğâsınca fasl u hasme tâlibân oldıklarında bu âciz-i hakîr dahi tarafeynin edillesine nazar ve mubtıl-ı hayr olmakdan hazer idüp âlimen bi′l-hilâfi′l-cârî beyne′l-eimmeti′l-eslâf alâ-vakf-ı mezbûrun sıhhat ve lüzûmuna hüküm itmegin min-ba‘d vakf-ı mezbûr sahîh ve lâzım oldı. Cerâ zâlike ve hurrire fi′l-yevmi′l-âşir min-Cemâziye′l-âhir li-sene selâse ve selâse ve mietin ve elf-min hicreti men-lehü′l-izzü ve′ş-şeref. (10 Cemâziye′l-âhir 1313)

Ek 7: Hicaz Demiryolu Güzergahı Haritası[623]

[623] BOA, *Hariciye Nezâreti Harita/Plan Fonu [HRT.h]*, Dosya No. 1565 (H-29-12-1341)

Ek 8: Hicaz Demiryolu (Maan)[624]

[624] İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi. https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/FOTOGRAF/90605---0024.jpg (İstanbul Üniversitesi II. Abdulhamid Han Fotoğraf Albümleri)

Ek 9: Hicaz Demiryolu (Maan Garı)[625]

Ek 10: Maan Kalesi [626]

Plate 89. Qal'at Ma'an, interior of courtyard looking south (1986).

[625] İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi. (https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/FOTOGRAF/90605--0023.jpg) (İstanbul Üniversitesi II. Abdulhamid Han Fotoğraf Albümleri)

[626] Andrew Petersen, *The Medieval and Ottoman Hajj Route in Jordan: An Archaeological and Historical Study,2012.*

Ek 11: Hicaz Demiryolu ve Hacılar [627]

[627] İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/FOTOGRAF/779-28---0002.jpg (İstanbul Üniversitesi II. Abdulhamid Han Fotoğraf Albümleri)

Ek 12: Günümüzde Hicaz Demiryolu

Ek 13: Kerek Kalesi [628]

[628] İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi. https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/FOTOGRAF/90854---0057.jpg, https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/FOTOGRAF/90854---0059.jpg (İstanbul Üniversitesi II. Abdulhamid Han Fotoğraf Albümleri)

Ek 14: Günümüzde Kerek Kalesi [629]

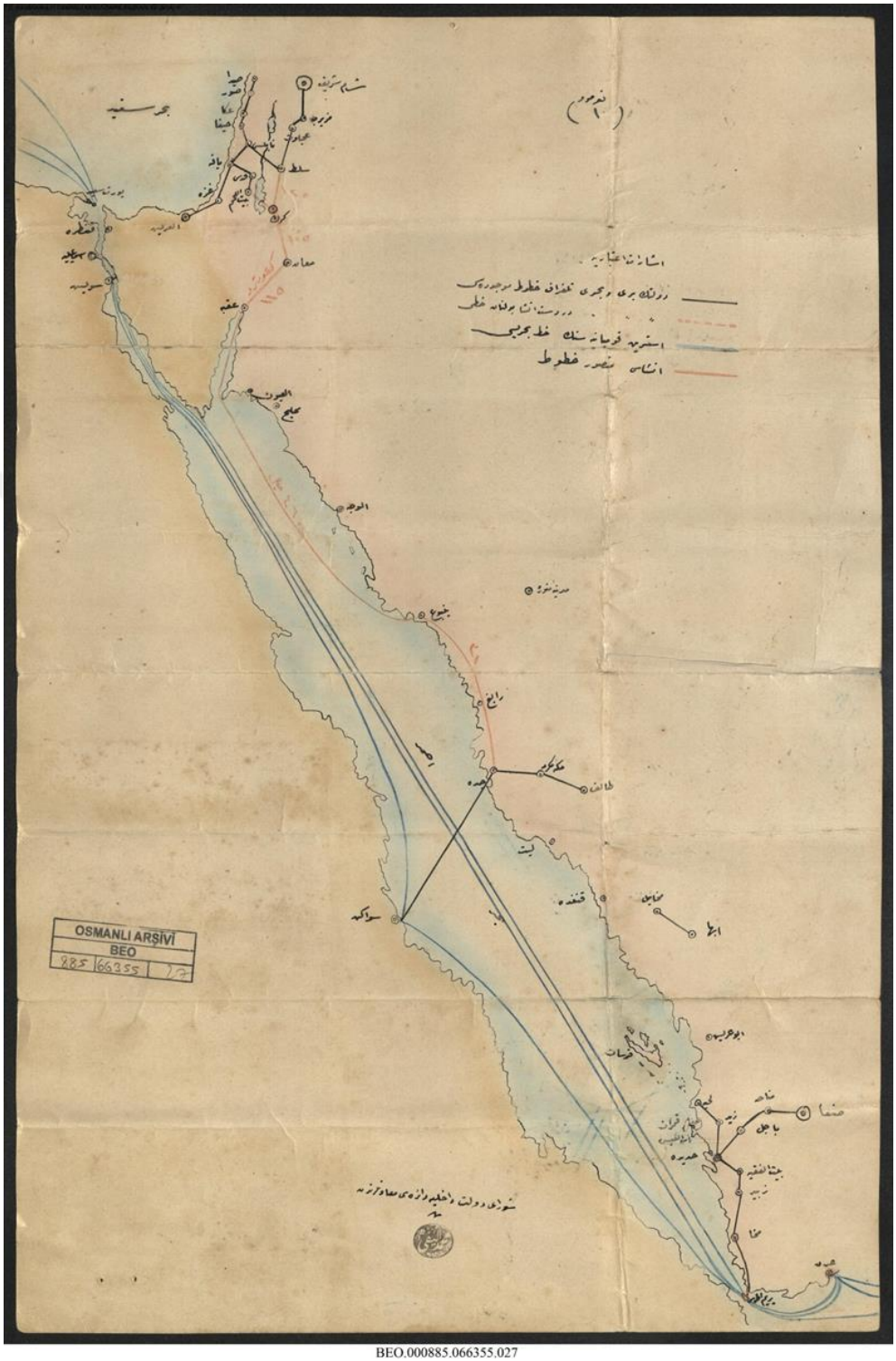
[629] 250+ Karak Kalesi Stok Fotoğrafları, Resimler ve Royalty-Free Görseller - iStock

Ek 15: Petra [630]

[630] İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi. https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/FOTOGRAF/90778---0049.jpg (İstanbul Üniversitesi II. Abdulhamid Han Fotoğraf Albümleri)

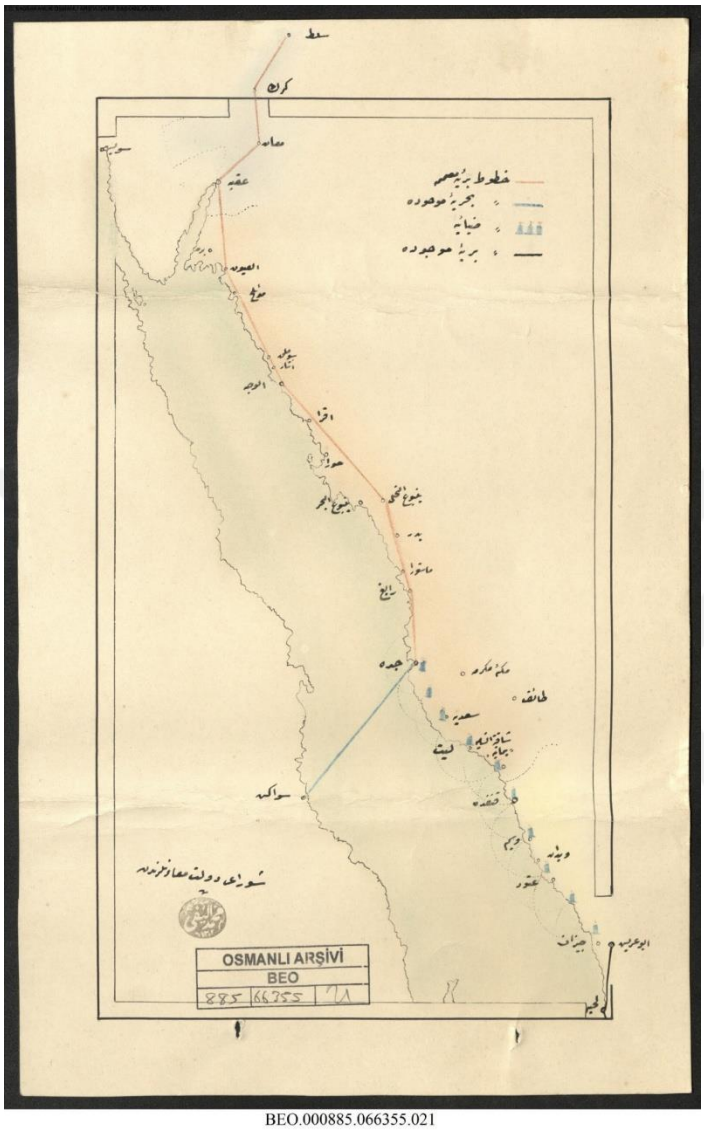
Ek 16: Telgraf ve Posta Haritası[631]

BEO.000885.066355.027

[631] BOA, Osmanlı Arşivi. Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 885, Gömlek No. 66355 (H-18-07-1314).

Ek 17: Telgraf ve Posta Haritası 2 [632]

BEO.000885.066355.021

[632] BOA, Osmanlı Arşivi. Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 885, Gömlek No. 66355 (H-18-07-1314).

Ek 18: Hicaz Demiryolu Telgaraf Merkezi[633]

[633] İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi. (İstanbul Üniversitesi II. Abdulhamid Han Fotoğraf Albümleri)

Ek 19: Telgraf Bölüğü[634]

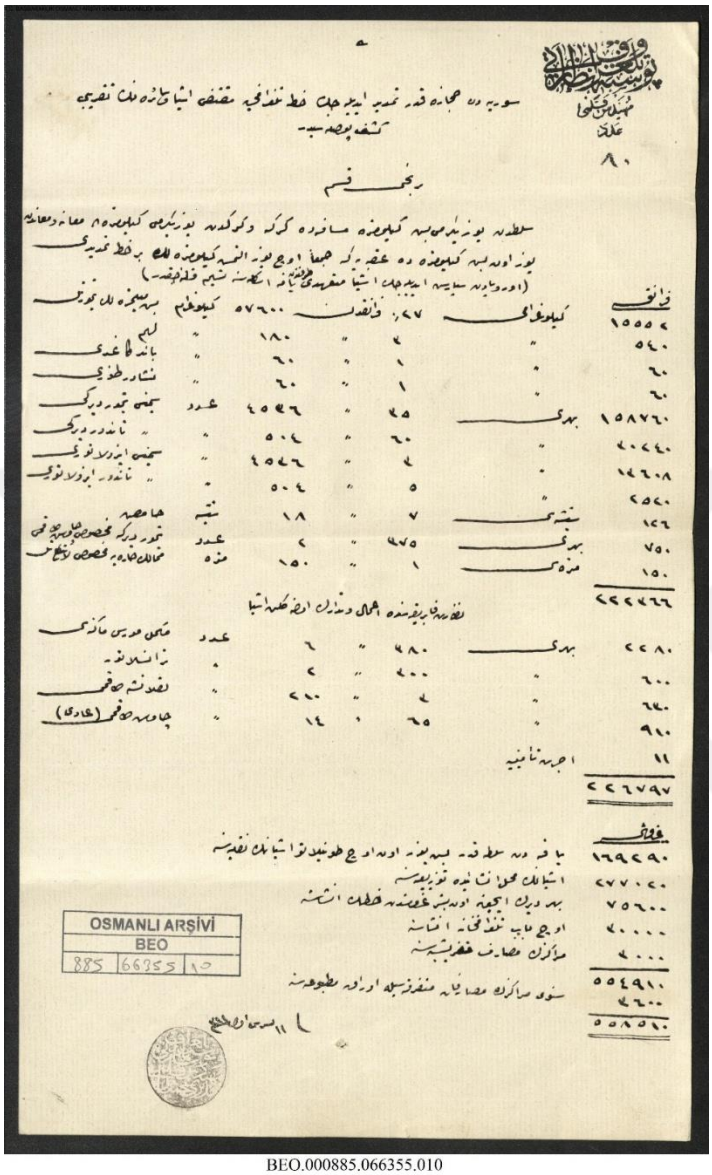
[634] İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi. https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/FOTOGRAF/91115---0032.jpg (İstanbul Üniversitesi II. Abdulhamid Han Fotoğraf Albümleri)

Ek 20: Hicaz Demiryolu: Maan İstasyonu'na posta treninin girişi.[635]

[635] İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi. https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/FOTOGRAF/90605---0025.jpg

Ek 21: Telgraf Hattı İçin Öngörülen Malzeme ve İnşa Giderleri (Keşif Pusulası)[636]

BEO.000885.066355.010

[636] BOA, Osmanlı Arşivi. Bâbıâli Evrak Odası [BEO], No. 885, Gömlek No. 66355 (H-18-07-1314).

Ek 22: Hicaz Demiryolu Mesafe Cetveli (1912) [637]

[637] Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye, İstanbul: Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye, Selânik Matbaası, 1328/1912, 398-301. Erişim 30 Ocak 2026 https://isamveri.org/salname/sayilar.php?sidno=D02467.

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Fatma Nur GÜNGÖR		
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı	İngilizce, Arapça		
Eğitim Durumu	**Başlama - Bitirme Yılı**		**Kurum Adı**
Lisans	2008	2012	Gazi Üniversitesi
Yüksek Lisans	2012	2014	Karabük Üniversitesi
Doktora	2018	2026	Uludağ Üniversitesi
Çalıştığı	**Başlama - Ayrılma Yılı**		**Çalışılan Kurumun Adı**
Kamu	2021	2022	Esenler Belediyesi
Kamu	2022	---	Sultanbeyli Belediyesi
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî			
Katıldığı Proje ve Toplantılar	İslam Siyaset Düşüncesi Projesi (İlem) Nar Kadın Kooperatifi Girişimcilik Ekosistemi Geliştirme Projesi (Sogep)		
Yayınlar:	**Makale:** Hamide Hatun Vakfı'nın Safranbolu'nun Sosyo-Ekonomik Hayatındaki Rolü (UTAD) **Rapor:** Yerel Yönetimlerde Sürdürülebilir Kültür Stratejisi Üretmek: Sultanbeyli Belediyesi İnsan ve Şehir Akademisi Örneği (İnşa Dergisi) **Uluslararası Bildiri:** Arşiv Belgelerine Göre Hüseyin Efendi (Cinci Hoca)'nin Safranbolu'da Kurduğu Hamide Hatun Vakfı(Azerbaycan/ International Scientific Research and Innovation Congress) **Uluslararası Bildiri:** Yerel Yönetimlerde Sürdürülebilir Kültür Stratejisi Üretmek: Sultanbeyli Belediyesi İnsan ve Şehir Akademisi Örneği (İtalya/ 11. International European Congress on Advanced Studies in Basic Sciences) **Uluslararası Bildiri:** Türk Dünyasında Halı Sanatının Kültürel Mirasına ve Birleştirici Gücüne Bir Bakış: Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikası (Özbekistan/ II. Uluslararası Türk Dünyası Genç Akademisyenler Kongresi)		
İletişim (e-posta):			
Tarih: **İmza:** **Adı-Soyadı:**			